

। श्रीगणेशाय नमः ।

कथा मुक्तावली

१५ लघुकथानां संग्रहः

पण्डिता सौ० क्षमा राव

न. मा. त्रिपाठी लि.

पुस्तकविक्रेतारः प्रकाशकाश्च

प्रिन्सेस स्ट्रीट

मुम्बापुरी २

प्रथमावृत्तिः
माघे शाके १८७७ तमे संवत्सरे
द्वितीयावृत्तिः
वैषे शाके १८८१ तमे संवत्सरे

लेखिकायां दुहित्रा
लीला राघ दयाळ इत्यनया
३७ न्यू मरिनलाइन्स, मुम्बापुरी १ इत्यत्र
प्रकाशिता अन्यस्वामिन्वस्य सर्वाधिकाराः स्वायत्तीकृताश्च

मूल्यं चत्वारो रूपका अष्टा आणकाश्च
र. ४-८-०

पाल्कट्ठण्ण गणेश दयळे
इत्यनेन
फर्नाटका मुद्रणालये मुम्बापुरी
इत्यत्र मुद्रिता

INTRODUCTION

Pandita Kshama Row was undoubtedly the most eminent Sanskrit poet of our time. Her magnificent epics, *Satyāgraha Gīta* and *Uttara Satyāgraha Gīta* on the life of Mahatma Gandhi, rank her with the great poets of Sanskrit, while her *Mira Lahari*, *Ramdas Charitam* and other works show her as a fine interpreter of the religious tradition of India. The present volume *Kathā Muktāvai* shows a different but equally scintillating facet of her many-sided genius. A collection of short stories on modern themes, in simple and elegant prose, reflecting the life of present-day India is a distinct and unique contribution to Sanskrit Literature. It is not that Sanskrit has no tradition of story-telling. Indeed it may well be argued that the art of story-telling in all modern literature has its origin in India. The stories of the *Panchatantra* collection and of the *Kathā Saritsāgara* have found their way into all languages. But the short-story as a separate literary genre is of recent origin. Its themes, techniques, and even its objects, if literary creation could be said to have objects, are different from the story-telling of the *Panchatantra* or the *Kathā Saritsāgara*. The modern short-story deals with living problems, seeks to throw light on a heightened emotion or a dramatic situation and tries to reflect the conditions of society. Pandita Kshama Row can legitimately claim to be the pioneer in this field of Sanskrit. The collection now offered to the public is, so far as I know, the first of its kind in India's classical language.

The stories are interesting in themselves dealing with the life of simple ordinary folk in different parts of India. If some of them relate to life in Kashmir, others are located in Bombay, Mahableshwar, Abu, etc. The place descriptions are highly enchanting, and here the Pandita, I am happy to note, follows the classical tradition of Sanskrit, and gives free rein to her poetic talent. The descriptions of Kashmir, Abu, etc. are in melodious, poetical prose, sensitive but simple, with an elegance of diction which is possible only in Sanskrit.

Her stories are simply constructed. The dialogues are natural, the characterisation effective. Considered purely as stories, they would have a high place in the short-story literature of Modern India. But when we consider their literary quality, the purity and nobility of sentiment, and the deep strain of patriotism which runs through the whole, the *Kathā Muktavalī* will be entitled to place among modern classics.

It is perhaps the price one pays for writing in a classical language that Pandita Kshama Row's works—even her *Satyāgraha Gīta*—should be known only to students of Sanskrit in different parts of India and not have achieved a national popularity. That they should have been neglected in these days of national prizes and Academy awards is indeed to be regretted : for the late Pandita was one who had not only devoted a life-time to the cultivation of Sanskrit Letters, but had demonstrated by her works that Sanskrit is no mere classical language, but a living vehicle of expression, capable still, in the hands of a master, of enriching our literature by creative productions of the highest quality.

Kathā Muktavalī which is being published posthumously is only one of her numerous works awaiting publication and I can but hope that the public no less than those who are concerned with the encouragement of literature will welcome this volume with open hands.

K. M. Panikkar

October 16, 1954.

अनुक्रमः

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
१. प्रेमरसोद्रेकः	१
२. तापसस्य पारितोषिकम्	७
३. परित्यक्ता	१५
४. मिथ्याग्रहणम्	२४
५. वृत्तशंसिच्छत्रम्	३१
६. हैमसमाधिः	४०
७. मायाजालम्	४८
८. स्वामिकव्यामोहः	५६
९. नजमदिलेलः	६३
१०. विधवोद्गाहसङ्कटम्	७१
११. क्षणिकविभ्रमः	७६
१२. निशीथवलिः	९२
१३. 'मत्स्यजीवी केवलम्'	१०२
१४. आत्मनिर्वासनम्	११२
१५. शरदलम्	१२१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१. प्रेमरसोद्रेकः

“मा स्म भैपीः पितामह, मा स्म भैपीः । नाहं शिशुरस्मि । त्रयोदशवर्षीया-
यास्मि खलु । समर्थास्मि रक्षितुमात्मानम्” इति जगादास्मानाग्नी वाल्मिक्य
काचित् ।

“किन्तु वत्से ! दिवसोऽवसितप्रायः । सूर्यांस्तमनं चेदानीमचिरान्नविष्यति ।”

“पितामह ! क्षेत्रवटवे चिरव्यवसायिने किञ्चिद्विश्रान्तिं दातुमिच्छामि । आ
भानूदयान्मेपत्रजं पालयन् कृत्स्नं दिनं तिष्ठत्येव क्षेत्रे । तत्र गत्वा मेपेभ्य ईपद्दीर्घतरं
चरितुमवकाशमपि दास्यामि । ततश्च मेपयूथं गोष्ठकं नीत्वा द्वारं पिधाय च शीघ्रमेव
पुनरागमिष्यामि ।”

“यातु यथेच्छम् । आत्मानं रक्षितुमलमस्ति सा । नास्त्येषा स्तनन्धयी ।”
इत्यभाषीत् कृपीवलस्य वृद्धा भार्या ।

“अये मा विस्मर यत्तपस्विन्या हामिदयायममूल्यनिधिरित्यावयोः सर्वथा
विश्वस्याजन्मतो रक्षणार्थमावाभ्यां समर्पितासीद्दारिकेयं क्लिष्ट । पितुर्गोहे न कदापि सा
गच्छेदिति हामिदया निर्दिष्टं मृतेः पूर्वम् । अपि नाम वत्सायाः पितेहायात् । हामिदा
मर्भिण्यासीदित्यपि स न व्यजानात् ।” इति स्वविरणे प्रत्युक्तम् ।

उपरि निर्दिष्टः संलापः कयोश्चिद्बृद्धदम्पत्योः कश्मीरेषु कस्मिंश्चिद् ग्रामे
पान्पुरनामनि कृतावासयोर्मध्ये समवर्तिष्ठ । तदाश्रयार्थमागता हामिदाभिधा काचिदङ्गना
परित्यक्ता पत्येति पण्मासान् स्वगोहे ताम्यां निवास्तासीत् । वर्षार्धोत्तरं सा प्राप्त
कन्यामेकाम् । द्वादशदिनानन्तरे च तां स्वपालकान्यां समर्प्य प्रणाञ्जु जहौ । सा च
वाल्मिका मातृप्रेमासृतरसानभिज्ञा दम्पतिभ्यां प्राणनिर्विशेषं लालिता, सप्रेम संवर्धिता च
प्राञ्चीनिर्विशेषम् । सेर्यं सरोजलोचना कुन्दकुङ्कुमलदन्तपङ्क्तिः प्रवालाधरा चञ्चलालका
शिरीषकुसुमक्रीमला शारदकौमुदीव रचिरा धैर्यशीलापि मृदुवचना, धीरापि स्थिरमतिः
स्नेहनिर्झरसंस्तुता दमपन्तीव परदमनशीला क्षमातलाता नुरसुन्दरीव कमनीया
कृपीवलस्य क्षेत्रादिकायैषु मुदा प्रयस्यन्ती सुखमास्त । कश्मीरीयाणामितरासां
वाल्मिक्यनामिव पान्युरपल्लिका सुपरिचितासीत्तस्या अपि । विलक्षणोऽभूत्तस्या अनतिश्रान्त-
रीशवापा अपि स्वान्तबोधः क्लिष्ट । भाविविषयं पूर्वमेव सहजकल्पबुद्ध्या सा व्यजानात्,
न च कदापि लुप्तधैर्यासीत् । दारिकामिमां सकृदेवावलोक्य तदीयहृदयह्रमगुणरत्नसम्पत्तिं
जनः क्षणादेवोपलक्षितवान् । जायापती स्वविरौ वाल्मिक्यमतिशयितप्रेम्णानवरत्नं सेवते
स्म । प्रतिदिनं परिणतवयस्केन कृपीवलेन साधनरमा मेपत्रजं रक्षितुं क्षेत्रं याति स्म । परमद्य
सन्धिवातकारणाद् गेहगर्भिण्यन्तुं नाशकबुद्धः । यदा यदा हि स स्तोकमात्रमप्यस्वस्वोऽ-
भूत्तदा तदा वत्सेयं मृदुवचसा तस्य बहिर्गमनमरुणत् । क्षेत्रवटुं विश्रमयितुं
तावदहमेव क्षेत्रं यास्यामीत्यम्यधात् पुनः सा सनिश्चयम्, जोषं स्थितस्य पितामहस्या-

गायन्ती मन्दं मन्दं सुखमास्त । समीपवर्तिनि जलाशये सतोऽवृन्दं निशागमनाशङ्कया
मामिच्छान्तत्वमधात् । क्लान्तकृन्कपोतकुङ्कुटादिपतत्रिणः स्वस्वकुलायान् सान्द्रविट-
पातान् समाश्रयन् । दिनमणिः प्रतीचीं सज्जिगमिषुः प्रसारितक्रीमलकरीमादिवं भेजे ।
मर्वत्र शनैः शनैर्निर्मक्षिकं सञ्जातम् । हेमन्तर्तुवशाद्भूयिष्ठाः प्रवासिनो ग्रामनिवासिनश्च
शैत्यस्यातिरुक्षतामसहमाना देशान्तरं प्रायेण व्रजन्ति स्म । तस्मात् पांसुलमार्गेऽस्मिन्
ग्रीष्मर्तुवद् यानानि नावालोच्यन्व सम्प्रति ।

अपेक्षामबादनाश्रो ग्रामस्य दिशः समायान्तमस्मा सहसा कस्यचित् पुरुर्यस्याकार-
मद्राक्षीत् । कृत्रिमसन्त्रासेनोद्विमेव विनोदयितुमात्मानमिव च सपदि गुल्मान्तरितविप्रदा
तस्यै । अनुदृष्टस्यानात्तस्मान् समीपमागच्छतोऽध्वगस्याकृतिमधिकाधिकस्फुटीभूता-
मपश्यता सकृत्तुहलन् । नचिरारस पुरुरोऽन्विकं सम्प्राप्तवान् । निविडगुल्मावृतां मां
द्रष्टुं न प्रभवेदेष इति प्रतीता वर्त्मनो मध्ये तमुपविशन्तं द्रष्टां विश्रब्धं च स्थितवती
वत्सा । पञ्चाशिशद्वर्षीयः पथिकः परितो दृष्टिमाक्षिप्य कञ्चुकक्रोपतो नागक्रोशमपाकर्षन् ।
पुनश्चेतस्ततो वीक्ष्य धनराशिहस्तो गणयितुमास्थ । क्व नाम हस्तगतधनराशिः
प्रत्यासन्नरजन्यां गन्तुं प्रवृत्तः स्यात्पुरुरोऽयमिति दारिका व्यचिन्तयत् । नचिराद्दन्सद्वयं
कठिवन्धने गोपयामास पान्थस्ततः सोच्छ्वासं समुत्थाय पुरश्चाल । शीर्षसुरालयक्रोण-
पर्यन्तं दृष्टिगोचरो भूत्वा क्षणाददृश्यतां गतः । म्लानप्रभायां तस्यां जर्जरायतनमिद-
मीपद्भूसरपिशाचसादृश्यं भेजे ।

तदनु विश्रब्धमस्मा शिलासनं प्रपयासीत्युनश्च प्रथनकर्मणि निमग्नाऽभूत् ।
स्निग्धस्यविरौ क्षेत्रादिकार्याणि च ध्यायन्त्यास्तस्याः कस्यचिन्नेपशावकस्य रेभणं सहसा
ध्रुतिपये न्यपतत् । सपदि सोऽथाय क्लान्तशारकं स्वबाहुभ्यां समुद्धृत्य पुच्छग समादिवं
प्रेमास्पदीभूतं तं मानुपनिर्विशेषमिव । “अपि निद्रालुस्त्वं वत्स । अलं स्तेन ।
नेष्यामि सत्वरं त्वां शयनम् ।” इत्युक्त्वा मृदुलवाचाऽवशिष्टान्नेपान् एकीकर्तुं
शीशशऽश्मकरोत् । समीपवर्तिनं गोष्ठकं प्रतियार्थीं तामन्ये मेधा अन्वगुः । नचिरात्तया
विश्रान्तिस्थलमिदं निवेशितकृत्स्नमेपवृन्दं तालकवन्धने पिहितम् ।

अपापराह्णाप्रतीक्षमाणो रजनीनाथो रजन्या समगस्त । दिष्टवासीदारिकाया
मञ्जूपायामग्निशलाकापेटिका । यावच्च सा मातृण्डदेवतालयमुपागतान् तावत्पुरुर्ययोर्द्वयोः
सवेगं विवदमानयोः स्वरध्वनिस्तस्याः ध्रुतिपये न्यपतत् । केनाप्यनर्थेनावश्यं भवितव्यमत्र
तथापि न मया धैर्यं त्याज्यम् । उदेशस्यास्य परिचयात्समीपवर्तिनः कस्यचित्पुराण-
चिनारतरोरवस्थानं तस्याः स्मृतिपथं समायात् । विरालद्रुमस्यास्य प्रवण्डकोटरस्तदाकृति-
समानं वपुस्त्रयमपि सम्यगगोपयितुं पर्याप्त इति व्यजानात् सा । निःशब्दं च तस्मिन् कोटरे
ससर्पं । अपि भवेजामिमौ भयङ्करी पुरुपाधमी । प्रायः वायन्यमान्तवर्तिनौ पापिनी
स्यातामिमौ । पृतादृशो दुष्टात्मनोऽधिहृत्य पितामहोऽसकृद्भापयेति स्मरन्त्याः कोटर-
स्थितायास्तस्याः ध्रुतिपये न्यपत्पुरुर्ययोरेकस्य वचनं यथा—“अत्रैव खनिञ्चा निधेय-

मेतद् यथान्ये न पश्येयुरिति । कम्पमाना दारिका व्यचिन्तयत्कृतोऽमू नाम संरम्भेण क्लृप्तं कुरुतः । प्रायः कस्यापि ताभ्यां निहतस्याभंकस्य वपुरदिश्य विवादेनानेन भवितव्यम् । अनयोः पुरुषयोर्नेदिष्टापि सुरक्षितेत्यात्मानमभ्यनन्दत् सा । स्वरक्षणार्थं च परमात्मनि धन्यवादपुरःसरं कृतज्ञतां मुहुर्मुहुर्हृदन्तरे समुदैरयत् । नचिरात् सर्वत्र निःशब्दता व्यराजत । कल्काच्छादिते कोटरे प्रह्वीभूता कुमारिकेयमपसरत्पादशब्दमाकर्णयदचिन्तयच्च । अप्येती मु चलतः प्रति मद्भेदम् । नहि नहि व्रजतोऽमू प्रनीपदिशेति प्रतीता निरुच्छ्वासं किञ्चित्प्रत्यक्षिष्ट । ततश्च निपुणं कोदरतो निःसृत्य देवालयं यावत्प्रविशति तावद्व-
गुण्टितार्तनादमश्रीपीत्सा । तस्यै च स्तब्धा मुहूर्तं विचिन्तयन्ती । कस्यचिदसहवेदनार्दि-
तस्य स्वनेनानेन भवितव्यम् । पितामहो मे न मर्षयिष्यति दुःखितजनाय साहाय्यं न दीयते चेन्मया । स हि नित्यमेवाज्ञातजनपरिचरणपरोऽस्ति । इति विमृश्याप्रमत्ता तमुद्देशं निभृतं प्रत्यागमनोद्यता सामिधासनिरोधकं स्तमश्रीपीत् । आर्तनादोऽप्यभूदुच्चादुच्चतरः । प्रज्वलितदीपशलाक्याद्राक्षीत्सा पञ्चत्रिंशद्वर्षीयं पुरयमेकमग्रतः । धनमुद्रापत्राणि गणयन्नचिराद्योऽवलोकितस्तया स एवासीत् पान्योऽसौ । चीवरेण मुखमस्य निरुद्धं शरीरं च देवागारस्य स्तम्भे स्पूलरज्ज्वा गाढं निबद्धमासीत् । अप्येय परमार्थत एव दुःखार्तः स्यादाहोस्विदस्युरिति विशङ्कमाना मुहूर्तं निस्पन्दं तस्यै सा । ततः क्षणमात्रं विमृश्य शङ्कं च दूरीकृत्य निबद्धपुरुषविमोचनपराभूत् । रज्ज्वा यथायं स्तम्भे न्यवध्यत तस्या ग्रन्थीनिपुणं स्वकररुद्गाभीर्विश्लेषयितुं प्रायतत । बहुलायासवशात् पान्यस्य गुरुकायः सरभसं भूमौ न्यपतत् । अपि मृतोऽयमिति जिज्ञासया सा विनतवपुस्तदुच्छ्वासं श्रुतवती । यद्यप्य दस्युः स्यात् तदस्मद्गृहे भयावहजनस्य प्रवेशो न खलु शुभावहो भवेदिति श्वासं निरुप्य विमर्शयोर्मध्ये दोलायमाना मुहूर्तं चिन्ताकुला स्थितवती । प्रायः किञ्चित् स वक्ष्यतीति प्रसैक्षत । परं तदारतंरवमेवाशृणोत् सा केवलम् । परमवेदनया ध्रुवं पीडितोऽ-
स्तीति प्रतीता च तन्देशं प्रशामयितुं निश्चिकाय ।

अथ तं निपुणमुत्थाप्य शनैः शनैर्मातं प्रवर्तयितुमुपाक्रमत धैर्यशीला दारिकेयम् । स्निग्धौ पितामहौ संशोभवृत्तमिदं सकीर्तुकमाकर्णयिष्यत इति मनसा कल्पयन्ती भूयिष्ट-
महसत् सा । इतः परं पितामहो न कदापि मामेकाङ्गिणीं बहिर्गन्तुमनुमंस्यते पितामहो च मत्साहसगुणागुणं विजानती शिरः कम्पयिष्यति केवलमिति वितर्कयन्ती चिरेणासद-
श्रिजापत्यं कथमपि क्षताङ्गेन पान्येन सह । चिरात् प्रवयाः कृषिकः स्वनिजेतनस्य द्वारि चिन्वापरन्तिष्ठन्नास्त । पर्यन्ते तमिच्छायां पथिकं बन्धिदावर्षन्ती वत्सां निशाम्य तस्य गलद्वानि र्धैर्यमापुः ।

अथाध्वगः समाईवं यन्त्या शुश्रूषितः परिसान्त्वितश्च वृद्धाभ्यां कृतातिथ्यः श्रुत्यां रिपयथाश्रितलो निदि । परेण्यवरां दर्शं दर्शं सादात् कामप्यमानुषीं पर्यक्षिव क्षणं म
मृच्छोऽभूत् । वन्त्याया मृदुवाचं श्रावं श्रावं सहसा स प्रोच्येत्तदगिरत् " भवि इमिद्रे !
इमिद्रे " इति । श्रान्तचेतनं तं मन्वाना तस्य श्रान्तमारिकं वचः सोपहामं वृद्धाभ्यां पाठिका

निवेदितवती । अनर्थपरम्पराभिभूतः सङ्गदाहारिक्याभिरक्षितो द्विशैर्दिनेः प्रकृतिमापन्नः परमकृतज्ञताकुलस्तस्यै धन्यवादान्मुहुमुहुष्यतानीत् । धनविनाशं न मनागपि व्यचिन्तयदध्वगोऽथम् । वन्साया अपरिमितगुणाद्दृष्टदयस्तथामितोपकारभाराद्धतो विस्मयस्य परां कोटिमारुह्यस्तामालोरुयन् सामिपरिम्लानस्मृतिपरम्परया भृशमाकुटोऽभूत् । इतो निरंमाद्याद् मयावश्यं बालिक्यायै किमपि पारितोषिकं प्रदेयमिति मनसि कृत्वा स्वमदानुभावं दर्शयितुं वृद्धकृपोबलायासावाचष्यौ । श्रीनगरमागम्यतां तावद् भवद्दर्शनमुखं च मे दीयताम् । गुण्डुनाम्नो नाविकस्य मे गृहनीकं सर्वनागरिकाणां विदितास्ति खलु । तस्य सङ्केतस्थानं प्रष्टव्यम् । भवदीयपौत्री यथाईमुपप्राह्यं प्रदास्यत्रे मया । अथास्मया शीघ्रं प्रत्युत्तम् । श्रीनगरमतिदूरस्थं चलितुमक्षमोऽस्ति मे पितामह इति । पथिहस्ताम-पाङ्कटशा विलोक्यत्तवद् भवतीं भगवित्वामहं च नगरांभानयताव तरणीं प्रेषयिष्यामीति । तन्निमन्त्रणमवगणय्य प्रवक्ष्यामि तूर्णां स्थिते पान्थो व्याहरयुनः । गतभार्योऽस्मि । अनपत्या-मीन्मद्गोद्विनी । तस्या वन्ध्यतयातिकृपितस्तां साधंत्रयोदशवर्षेभ्यः ग्रामगृहाधिष्ठासित-वानहम् । नान्यां च कन्यां परिणीतवान् । सन्ति मत्सन्निधे द्वे गृहनीके पञ्च तरण्यद्वेति ।

पान्यस्यावशिष्टक्यानिवेदनं नावश्यकम् । सोऽयं साधंत्रयोदशवन्परिभ्यः प्राह्य शरणागताया हामिदाया भर्ता पौत्रोऽहवाया अस्मायाश्च जनितेति ज्ञातिरिति स्यविरो नर्क्ष्यामासतुः । अनेन च तासुभौ किञ्चित् सम्भ्रान्तौ बभूवतुः । तत्रनु गन्तुः सानुर्ग्रहं स्मेराननो वभाण । भवपौत्रीनिमयेन रूप्यकाणां शतद्वयं प्रदानुमिच्छामीति । कोपादिभेन कृपोबलेन प्रत्युक्तम् । दीयतां तद्धनं गोक्षयमूल्यार्थमिति । पथिकस्य सुस्थितिं क्षणात्कर्ष्यामास कृषिकः । तत्रनु प्रवासी पुनर्वक्तुमारभव । मा कुपः कन्येयमवाप्स्यति नर्क्षमिव स्वामीष्टम् । न कदापि तस्या अपकरिष्ये । मिष्टाभेन तां पोषयिष्ये खेसारा-देशोत्पादितदुःकृष्टैर्नवारणखचितामरगैश्च तद्वपुरालङ्करीष्ये । अनपत्यस्य नयन्युगमं मे नान्दिनी तव प्रायो जन्तितनन्दनेनान्दविष्यतीति ।

सञ्जातकुतूहला विरूपयन्ती प्रवासिनमेव एव मे पित्रेति न खलु व्यजानादस्मा । कृपोबलस्य पत्नी तस्य वचनमाकर्ण्य भर्तुः कर्षोऽजपत् । कथं परिणयेच्चिज्जाम्भजाम् । अयुक्तमेवेति कथय तस्मा इति । स्यविरो दोषायमानमानसः स्थितः । व्यचिन्तयच्च वन्सायाः प्रभव एतस्मै निवेदनीयो न वेति । परमासन्नतृष्यवे हामिदायै प्रतिभ्रतमासी-दावाम्यां यत्र कदापि बालिकेयं तन्पितृसक्षरं प्रेषयिष्याव इति । तथापि वत्साया अन्वयो यदि पान्याय न कथ्यते तर्हि तस्या यावज्जीवं सुस्थितजीवनसौख्यमपह्नीष्यते खलु । इति विमृश्य कृपोबलोऽवादीत् । नेयं भवते देया । केनचिद्गुमारेण दि तस्या विवाहवाद्निश्चयः कृतोऽस्तीत्युच्यन्ता भार्याया बाहुं कृषेणेषत्समचालयत् । अथ स्वहृदयोदार्यमाविशिक्रीपुंगुं पान्येनाभिहितम् । निवसतु सा तर्हि दुहितृभावेन मद्गोदे । पञ्चशतं रूप्यमुद्रा दास्यामि भवते । मृत्युवक्त्रात्परित्रातोऽस्मि तथा । तस्या भावी भर्ता मद्याविक्रो भवत्विति ।

प्रवयाः कृपीवलः पुनर्विममर्शं मनसि । उपन्यासोऽयं प्रशस्तः खलु । सर्वया
नोचितं भाविसौख्यमपहतु बालिकायाः । अध्यात्मगोहिनीं पुनस्तत्कर्म जपिष्यन्तीं कूरिणा-
स्पृशत् तूर्णीं तिष्ठेति च तां व्यजिज्ञपत् ।

अन्ततः सद्यसद्विवेकनिपुणोऽपि स्थविरो वात्सामेव निर्णेतुमाज्ञापयत् । अथात्यन्त-
गाढप्रशान्तता व्यराजत प्रकोष्ठेऽस्मिन् ।

कृपिनो भार्याद्वितीयो निरुद्धश्वासो मुहूर्तं जोषं तस्यौ । पान्थश्च सोऽऋणं
पुरोऽवलम्बमानो दारिकाया वचोऽश्रुणोत् । दीयतां पञ्चशती रूप्याणामर्हते जनायान्यस्मै ।
यत्र मे पितामहस्य पितामहाश्च निवासस्तत्रैव समुचितो ममापि । विद्यते हि दिष्ट्या पर्याप्तं
धनमेतयोः सविधे मत्पोषणार्थमिति सनिश्चयं प्रोच्याग्ने च सपदि संप्लुत्योच्चैः स्थविरकृपी-
वलस्याङ्गे सुखमुपाविशत् । सहसा विस्मापितो गुग्लुस्तरं निरोक्षमाणस्तस्यौ । पिळोळालका
यालिका साभियोगं च पाथिकमालोकयत् । अनेकसङ्कल्पविकारपरम्परया तस्य चेतः
संप्राथितमभूत् । विवर्णवदनः शिरः कम्पयंश्च द्वारं प्रति खलिष्यन्नभ्यधात् पथिकः । अयि
भोः परवस्तुलोभेन किम् । मदीयभार्यां हामिदा यदि वन्ध्या नाभविष्यत्तदावयोरप्यस्मा-
समानरूपगुणादिसम्पन्नाभविष्यद्दारिका । इति सद्यं समुदीर्यं श्रीनगरस्य विजनेनाध्वना
स्वगोहं प्रति सायासं प्राचलदध्वगः ।

२. तापसस्य पारितोषिकम्

मासोऽयं कार्तिकः । कौक्यावनिमण्डलमण्डनायनानि सुरमगीत्यर्षत्रीयप्रदेशे महा-
 बडेश्वरानानि द्वित्रिदिनानि सहस्रान्मिथुस्थितो मन्त्रावातः प्रचण्डः । अकल्पेऽपि सकड-
 कदाद्यदनविभीषणसौदामनी वाद्यस्वरगोपविदम्बिनी क्षेत्रेण व्याहृतान् सौपुग्यन्मूढान्
 संब्रस्य, वातावातपापागरानं विधाय परश्वानुञ्जोच्चदुमान् सरमसं विषुय विगत्य च
 ममुन्मूलं वन्यमत्तान् भयानकेन स्वनेन भाषयित्वा, गोमेषादिदण्डुं क्षणद्वर्त्तनीकृत्वा,
 कृतकृत्पेव विष्वंमकमेग्यानामनि श्रमेण च्यनाशयन् । तत्रधानवरत्रं नैकप्रतिका
 यावत्सतद्वद्वारादं गुट्टिद्यस्यूलवेषोऽप्युदितमारुचवान् मधवा । मध्यह्नेऽयं तु
 वृष्टिप्रवाहोऽयं मन्दोभूय शनःशनैर्यमत् । मायंमनये चान्यं द्विगनिपुर्नगवान्नामकः
 मिनूरस्तातया वरुणदिशा तरुण्या मन्व्याशुतौकृतहरितवाहनः पश्चिममागत्यान्तरं
 प्रविष्टः । प्रदोषस्य क्षणिकदोष्याऽनूद्भ्वरदलमरुणयितम् । तत्रश्च क्षिप्नेव रजनीं
 प्रवीक्षन्नागो रजनीनायः सार्धंक्षो रजनीमाहित्याहित्य प्रकुलमिग्रास्येति तां सुन्दर
 विमलगतानमङ्क आल । परमसौ प्रमोदामृतस्वकारदिन्दुनाप्रसन्दनेनापि मान्वगृह्णन्-
 न्दिमेकं विषादान्वक्ष्यात्तुम् । तथा हि । शयनागारेऽथ कस्यचित्तरुणस्यायुंशवातिन्-
 मोमयद्योगे निहितस्य दीरकस्य तनुवर्तिरिव कल्पमानाऽऽसीत् । तत्र जीर्णधूमरिदित्तु
 चित्रविष्विप्रविच्छापच्छायानिबन्धेन गात्रनिःशब्दवधारणस्य गृहाडदिद्य मण्डूकना-
 मनवरतेनारुनेन समवर्षेत् सीपनागनीरदा शयनागारस्य । शोणप्रभो युवा कश्चिन्पूर्वं
 सुषट्तिदशरीरोऽपुना जरेण कृशात्, पूर्वं कुञ्जितकृञ्जितकचकटारः संप्रति कर्तितमरुकेऽः,
 पूर्वं कमनीयकरोलपाटिरिदानीं तु कर्पुण्यगुह्वरगः, पूर्वं प्रमद्वदनाम्भोजः संप्रति
 विवहिनस्त्रोत्रोवत्रो निम्बचः जेते स्म निश्चलो मङ्कके ।

अथ व्याहृते निषत्रि रोगिणो नादीपरीक्षादिकार्ये तदीयगेहिन्यूर्मिटा घोरचिन्ता-
 पातावातोर्निडोदित्वा निरच्छ्वत्सा वायुर्व सपत्नं निरुधाना तल्पस्यान्तिकं तस्यौ ।
 मेयमासोद् स्वर्यावनमन्वद्या केतकीरगर्भगौरवगो मरुत्सरुटाङ्ग्याङ्गिगण्डोचना मनो-
 हारिणी च । यौवनमद्वदोत्साहप्रकुल्लुत्रा विस्तृतासीत्तदीयाननाच्छममितः । मूढमूढन-
 कार्यामम्बरवेष्टितायास्तस्या महत्सूत्रनाडानन्तरेण नामवदन्वदानरन्त् । तस्या गौरवगो
 शरीरे नीलकुटिलकुल्लुत्तारः शुभ्रनेत्राम् । तदीयायतनेरे दीर्घपद्माच्छादिते तदन्-
 न्त्रमावनामरमशंसिष्टम् । अक्षिपुगष्टेनाम्भो निमित्तजगद्दशरीकर्तुं प्रभवन्वनित्रि बहुधा
 बहुभिर्जैर्निविदिताऽऽसीत्सा सर्गावन् ।

रोगोपशमः संभवेत् । परं हन्त रजन्यामेवाप्यपते कालनिमन्त्रणं तस्माद्भवत्या सञ्जीमाव्य-
मनिष्टव्यतिकराय खलु । भद्रे ! ईश्वरोष्ठा बलीयसी ! देवनियोगमुल्लसयितुं कः पारयेदिति
पाणिद्वयं संघट्य मृदुस्वरेणाश्रवोद्वैवः । अहो भिषग्वर्याः परिश्रायन्तां परिश्रायन्तां
भर्तृपादाः । नास्ति शशमन्यन्मे तान् विना । इति सररुगमुदीर्योर्मिला भाविविपद्विभाव-
संत्रासप्रस्यमाना भाविदारुगस्थितिकल्पनाखिवानना भिषजः पादयोर्निपथ गाढं तौ
पाणिपल्लवाभ्यां निराशाकुला समपीडयत् ।

“ बलमळे चिन्तातिरेकेण । जानाप्येव भवती यद्यथाशक्ति सर्वोपचाराः कृता
भावाम्याम् । इतः परं परमाश्रय प्रमाणम् । तदिच्छाधीनैर्भाव्यं मर्त्यैः ” । इति तामुल्याप्य
सानुकम्पमुपादिशद्गदङ्कारः ।

“ भवतु, भवतु । अपि न किमप्यन्यत् कर्तुं शक्येत ? ” अप्राक्षीन्सा पुनः पुनः ।
तस्या दहो कृतदन्तर्षकिर्विवर्णाननं च परिदेवतोदेकमसूचयतां स्फुटम् । नेति नेतीति प्रोच्य
शितो विधूय च तूष्णीं स्थितवान् भिषक् । नेति नेतीत्यश्रद्धयवाग्ध्वनिश्च न्यपतत्तस्याः
श्रुतौ मृशुषण्यानिनाद इव । ततश्च तावुभौ पितृवनसंवादिन्या निःशब्दतया समाच्छादि-
तावास्त्राम् । नैराश्रयवज्रमहतेषोर्मिला नेशीयस्यासने निमग्न्य दुःखार्ता पुरतो बद्धदृष्टि-
स्तूष्णीं तर्था । अथ सइसा यावःकापि प्रशान्तताच्छविः शीघ्रविमर्शजन्या समुल्लसति
तदानने तावत्सा चिन्तामारनताहीवाधोमुखी तर्था । अगदंकारो निःशब्दं तदन्तिक-
मुपस्य विष्टस्य पृष्टमीपदबलम्य च तत्कर्णोऽजपत् । वस्ये ! समाश्रसिहि ! समाश्रसिहि !
अथ रात्रौ स्वल्पमपि सेवनीयमशनं भवत्या । इति फलके स्थापितं माष्याद्विक्रानास्वावित-
मोजनसंभृत् पात्रमङ्गुल्या निर्दिष्टवान् । संध्रान्ता सा तद्वचनमधीरोत् । परस्ताद्-
मेवत्पूर्णा स स्वकीयमन्त्र्यां समुद्धृत्य निःस्वर्नं द्वारमपावृत्य च मन्दिराग्निरगात्कौमुदी-
धवलितायां विभावर्यामगदङ्कारः ।

अथ कुट्टिमसन्नद्धं शयनागारं पितृकाननस्य भीषणतामभजन् । प्रतिक्षणं कोणस्थो दीपो
निर्भरं प्रथ्यापरत् । गन्धवाहो गृहादद्विः समुन्मू'कारं क्वचिदारोशक्चिदुच्चैस्स्वामवदत् ।

अथ भयानकनिःशब्दतायां तस्यां पयुर्ईरिद्राद्रवस्नापितमिव पाण्डुरमुखं दर्शं दर्शं
गमपेद्रात्रिं चेदिति भिषजो वचनं मुहुर्मुहुश्चिन्तयन्त्यास्तस्याः शरीरं सर्वेषु समजनि ।
अइह विषे किं नाम कृतं मयेह जन्मनि यदेकनाश्रयणभूतं मम प्राणेश्वरं मय्येवं
षडानुदागं मत्तो निष्ठुरमाच्छेत्तमुद्यतोऽमि । केन घोरायात्कपट्कलेन कल्लेकित्वास्मि यन्मम
जीवनमारमात्रिणीपुंशवि । भाविदुस्वशापदमुश्रेक्षमाणां मां पराकीं कोकीमिव कोकाद्वि-
द्वितामुत्पेतत् तास्वैरे रदतीं द्रष्टुं कथं त्वं सइसे । नास्ति ते हृदि कर्णालेशोऽपि
सोदरायावारे निमद्भ्रवतीनां मादसीनामवलानां विषये । इति चिन्तयन्त्यास्वस्या
अन्तःशामनि विनदन्मुनिर्वा निमन्नविष्यजो विषेऽद्विष्टेन सह मद्यसंष्यं समजनि ।
उद्वेगमन्शायान्प्रियर्गवदनायास्तस्या मनस्येकस्वरोकिरोदास्पन्दत् । यया । नास्येकम-
न्त्रोपायो मार्ग इति । सांभ्रंमामनि निपांशयन्प्रस्तस्याः प्रतिक्षणं विधिप्रिचारभृग्य-
नुसारेण वरुण्या नयनयुग्मं सपरि परिवर्तनं भेजे । तथा हि । अविशयतविसकारितं,

कश्चिद्विद्वद् द्योतमानं क्वचित्कंवितकंमभीरं तद्भूत् । नास्वेकमन्तरेणान्यो मार्ग इति
 क्रियासमभिहारेण प्रजल्पन्ती सावधानं विमशंपूर्वकं सूत्रपुत्रिकाया यष्टपुच्छ्रपदविद्विम्बिनी
 सा शयनागारस्यैकस्मिन् कोणे स्यात्तामोपयमञ्ज्यामुरेतवती । तमोतमिन्ने समेधमाने
 परामृतादूर्मिळा काचकृतीसञ्चयं यावययाभीष्टं कृतीमुपालञ्च । एकापोशानमात्रेगाळं
 म्यादिति निश्चिन्त्य समीपस्ये फळके कूर्पो निघाय गवाक्षे प्रति च पुनर्गन्वा सूष्टेराळोकमा-
 लोक्ष्यन्ती लोललोचना सा ममतिष्ठ । अत्रान्तरे वृद्धतमलोहितकन्दुकं निजकिरग-
 धारास्तापित्तसान्द्रदेवदारुसुवांङ्गयादिवन्तुमप्रामारण्यं देदीप्यमानं गगनपद्मङ्गोऽवलम्ब-
 मानमासीत् । महत्कम्पितमदीरुहसमूहस्य सूक्ष्मस्वनेन पूरितमभूद्दिगन्तराजम् ।
 इन्द्रनीलवर्णांश्चरं द्योतमानवारकैर्द्वारकमगिमिलिव मग्निद्वं व्यराजत् । क्वचिद्रजनीकरक-
 निकरविरोचित्रां भूमिं, क्वचिद्वृक्षस्वमपि दष्टिगोचरं प्रवापदुर्गं प्राचीरं, क्वचिदभ्रं कृपान्
 सुस्तामकतरविशेषान् विलोकयन्ती समयं कश्चिदतिवाहयाम्यमूत् । प्रस्फुरच्चन्द्रकला-
 कलिकाविलोकनेन सिद्धीध्रमरादिशंघारनिशानेन, समुन्नीलितमालतीकुन्दादिकुमुम-
 मुगन्धश्रीगेन, वन्द्यपाटलपटलरसगपुत्रमुमितविलोहशीतलसमीरस्य संप्रशनेन,
 सान्द्रदुमनिर्झरेषु बह्निभ्रगदोस्तित्रिभ्रखपोतगुतिविलोकनेन, पयःशेनसारच्छविमश्रया
 ज्योत्स्नया धवलितस्य समीपवर्तितडागस्यावलोकनेन, द्विगुणितविषादाऽभूद्ूर्मिळा ।
 नेतीयमो गिर्मेळपादे मनुंरस्याः फलवृक्षवाटिका परिगतफलमंपद्यापि स्वनाथस्य
 विप्रयोगादिवानापीकृतेव विपण्णेव स्थितवती । तस्संशोहस्य पेलर्वाग्ज्वल्यहृषो विधिन्नवर्गैः
 पर्यैः मान्द्रच्छायया च मृदुशीतलानि वभ्रानि परिष्ठावितानि । काचिदपि गृहपादिका
 वृक्षपुञ्जेष्वन्तर्जाना प्रथमात् । शलभमममूहस्य झगच्छारशब्देन प्रशान्तानिशायां
 वैचिन्त्यमेव समुदपादि । लिङ्गमालानाम्भ्यां श्रेयार्थवर्तिन्यां वाटिकायां जलप्रपातस्यानव-
 रनगर्जितं दिगन्तं परिपूर्णं विन्धावरमारुहाया कर्मिळाया निरानंशवस्थां समवर्धयच्च ।
 नेतीयमो धामाद्विवाहो सवनमित्तेन क्वचिद्वीगामृदुस्वरः क्वचिप्यदभेरीमृदुरूपदिनिनादश्च
 भेजतुः कर्दशायां युवत्याः कर्गशाकुल्योः । 'हन्त ! सुमूर्षीं हृदयेक्षरे कथं नाम निर्दयं
 जनेनानेन सुग्नमुपमुष्येत् । संहृदया चन्द्रिकापि मामनुकम्पमाना मन्त्रमन्त्रह्युत्रिवांषोर्दकं
 गोन्मुमिष मेघाम्बरेणा मानमवगुण्ययति' ।

इत्येवमुद्देशमागायां तस्यां शयनागारस्य द्वारं समुद्घात्य मायन्तनभोजनसंभृतं
 पात्रमानीतवान् मेरुकः । विधुत्शिरसा तथा भोजनं नापेक्ष्यत् इतीद्विर्नेव निर्दिष्टो वाहकः
 शगं व्यलम्ब्यत् ततो दीपं निःश्वस्य निःशब्दमपामरत् । शगेऽस्मिन् रजनीकरस्य
 मन्दप्रमावितोचितं वनमालोकन्यालस्य न्यत्ररम्भरगमरणीमेढा पूर्वमनुभृगा मुक्त्वनपी
 घवलमुधाकरमुपाधारापवलिता विनावती व्यतीतादस्य यस्यां सा भर्तृद्वितीपा
 देवदारुच्छायावृत्तपरम्पर्यां पक्षिच्छुद्धृजितं मधुरामधुरमगयवचश्च प्रेयसः श्रावं श्रावं विहारं
 करोति स्म । तत्रश्च सन्मार सा कञ्चिद् श्रिविष्टरदेशीयं तापयं पुरागवस्तुपंचयइत्तं
 रजनीसमये पर्याप्तं पर्याप्तं समायातं तयोः सविषम् । वस्तुज्ञाने तस्यापीरेक्य पुरातनी
 कुञ्जीनाज्ञी कृपागिहा । 'भदे कृपागिकाया भक्तिताया अस्या मंत्रगुगगगेन युवयोश्च

शुभमेव भविष्यति । इति प्रतिज्ञाय तदर्थं ताम्यामुपाहरद्वानप्रस्यः पुराणवस्तुकोविदः । कृतज्ञतया च तापसस्योपायनं स्त्रीचकारोर्मिला । अथ ध्यायं ध्यायमिदानीं तदलौकिक-
 पारितोषिकं गवाक्षतः परिवृत्य च शयनागारस्य सुधाक्षिसभित्तिकां प्रत्युपासरत् । कोणस्या
 पित्तलपात्रगतशीपिन्ना सामिनिर्वापिताऽसीत् । तमीतिमिरकतंनक्षत्रं शायोह्रीडं भित्ताव-
 चलम्बितं रत्नखचितरजतकोपच्छत्रं निःश्रिसं समुदतोलयत् सा । 'भद्रे, कृपाणिकाया
 मंत्रगुणगणेन युवयोः शुभमेव भविष्यती' ति तापसस्य वचनं मुहुर्मुहुः प्रजल्पन्ती
 क्वचिन्सनिःश्वासं सपुलकं तामस्तौपीत्, क्वचिदलियत्, क्वचिदकम्पत्, क्वचित्तामनिन्दत्,
 क्वचित्तां व्यङ्ग्ययत् । 'किं शुभमकारि नौ कृपाणिके ख्ये'ति सोपालम्भमुदीरयन्ती
 सतिरस्कारमुन्मत्तप्रायेवोच्चर्करुपाहसत् सा । 'अहो ! विश्वासशीला मायाविनानेनाविधस-
 नीयेन सकैतवं प्रतारिताऽऽसं क्विल' । इत्यामने कथयन्त्यास्तस्या मनोभित्तिकायां
 सहसा काचिदभिनवकल्पना प्रादुरभूत् । 'किमेपा कृपाणिका मत्प्रयोजनं सफलत्वं नेतुं
 प्रदत्ता स्यान्मे । शीघ्रतरमेव कार्यनिष्पत्तिर्भवेति न संदेहलेशः' । इति विभावयन्ती
 रूगस्य पशुरन्तिकमुपेत्य क्षणं तस्य निःशोणितं वदनं न्यरूपयत् । 'परं यदि सुदैवाध्याणे-
 श्वरः पुनः स्वस्थो भवेत् तत्किमनया । नहि नहि न तत् संभावनीयम् । हा ! भिपजो
 मुखावलोक्तेन, तस्य स्वरशब्दविन्यासचेष्टितैश्च व्यतर्कं मया यदतिक्रान्तरोगोपशमासाः
 प्राणेशः सांप्रतम् । स्वल्पघटिकाभिरेव मञ्जीवनप्रयोजनं पर्यवस्यतीति मनसा निर्धार्य
 सरभसं परावृत्त्य मुहूर्तं शयनागारे प्राचलदितस्ततः । परस्ताच्च निरुद्धश्रद्धना गृहीतकृपा-
 णिका शयनस्य समीपवर्तिविष्टे स्वलितगात्री न्यमञ्जत् । नचिरादवर्णनीयब्रह्मानन्दनिमग्नैव
 निरपेक्षैव विस्मृत्यात्मानं चिराय जागरणोपोषणादिक्लेशैः शिथिलगात्री दयितस्यानने
 चन्ददृष्टिस्तृष्णीमास्त । क्षणोत्तरं स्नातोप्यितेव सहसा स्फूर्तिस्फुरितगात्री किञ्चित्मेरानना
 चामहस्तेन मंगलसूत्रस्रजमासृशान्ती चामेतरेण च कृपाणिकां गाढमुरसि निपीडयन्ती
 पिहितलोचनपुगला कर्त्तिसिद्धिदशातप्रदेशे पर्यटन्तीव विस्मृतसांप्रतिकपरिस्थितिरिव ध्यान-
 मग्नैव निश्चला वितस्ये । गृहाद्द्विर्न मण्डूककन्दम्बस्यारटनं न वा श्लिष्टिकानां हंकारो न वा
 निशीथसमयसूचक्ये घण्टानादौ विस्मृतात्मदेहायास्वस्या गाढप्रशान्ततां मनागपि
 व्यच्छिनत् । अथासं याते यामिनीध्वे गाढान्धकारेण कञ्जलरेणुपटलेनेव बहिःस्थवनप्रदेशो
 व्याप्तः स्थितः । शय्यागारं तु दीपिकायां निर्वापितायां सान्धकारप्रार्थं समभूत् । अथ
 कृत्रियश्रणोत्तरं निवासस्य बहिरध्रावि पादस्यासम्भ्रान्तिस्ततश्च कर्त्तेश्वनो मण्डूरदूषित-
 कपाटसंघेर्थांबुदघात्रयत् द्वारम् । भयप्रस्तोर्मिला यावदात्मानं पृच्छति कोऽयं पृष्टो जनः
 शयनागारमावधोर्विषयं प्रवेष्टुं पृष्णोतीति तावत्कश्चिदप्यस्तापसवेपः श्यामवर्णो महोदारा-
 वृतिरवदातो महाप्रमथ निःशब्दं प्रविश्य शयनशालां निमियमात्रेण रोगिणः पादयोरन्तिकं
 तेजःपुत्र इवोदागमत् । ऊहितश्रद्धनां दुर्वतीं मृदुगिरा साभिज्ञानसौहार्दं सस्मितं
 चान्वयुक्त् 'अवि भवत्यादमाहूतः' । इति प्रोष्य सा प्रतिपत्तिमूढेव केवलं शिरो
 म्यभूतोव । तमालोषयाऽस्मादेव संभ्रमपारावारकङ्कोलविलोडितद्वया . संप्रासाद्रोमाश्र-
 वन्पुश्चिदतीरा स्फुरिवापरा विस्फारितलोचनान्यां निजमानसिक्विक्षोभमाविश्रकार सा

स्फुटम् । सुदृढं निजदृष्टयामपि न मा व्यधमीत् । 'परं मयमेव केनचिन्महापुराणे
माध्यमनेन । अस्य शरीराहृतिः स्फुटमेव भव्या किञ्च दरीदृश्यते, एतन्स्वतश्च परिचित-
जनस्येव धृतिगोचरः । कापि दृष्टपूर्वोऽयं मयेति निश्चिनोमि' । इति मनसि विचार्य दत्त-
दृष्टिर्गुहागतस्य तस्य सुवर्गप्रभामगदलमण्डितमाननं न्यरूपयत् । 'भद्रे, सुदुर्मुहुः स्मृतोऽहं
भवत्येति समायागोऽस्मि' । इति घनगर्जितगभीरस्वरोगे स समुद्देशयत् । अहम्मात्मवेगं
चलित्वेव भयाघ्नता च निरुत्तराऽस्यादूर्मिषा ।

गृहाम्यागतः— भद्रे ! ध्रुवतां मद्ब्रह्मस्यज्यतां च संख्यतोऽयं खोन्मातः । वृथायं
व्यापारस्त्वनेति विद्धि । बहुनिधं काळे हि तवायूरेषा विदिता प्रागेवादिच्छिन्नास्ति मलु ।
दृष्याकर्म्यं तदादेगं वपनान्वलेन परास्म्य च विद्याननं मयंप्रममप्रवीन ।
'नोन्मत्ते जीविनुमितः परम्' । गृहागतः कृतार्थतयैवाग्नेः ।

गृ—(माप्रदम्) भवत्या सुदुर्मुहुःस्यन्तं गाढं स्मृतः संन्त्रोपचिकीपुः समुप-
स्थितोऽस्मि । ममादेशं प्रतिपद्य क्षिप्यतामस्वम् ।

ऊ—कस्त्वम् ? कुतः ममायागोऽसि ? किं तवागमप्रयोजनम् । किमर्थं एषेच्छं
न कुर्याम् ।

गृ—यतो नीतिशास्त्रस्य विरुद्धं भवेद्देशरुद् चेष्टितम् । विधाया दत्तान् प्राग्यान्
हि विनाशयितुं न कस्यापि मर्त्यस्याधिकारोऽस्ति ।

ऊ—मम प्रागा मन्वीना एव । न कोऽप्यधिकारोऽस्ति मां चालयितुं
मंकरितकार्यान् ।

गृ—अये नैतिकनियमान् न वेत्ति किम् ? किमिति वादिशवचनेनाममदधे
निजमुग्धतां प्रकृतयामि । किमित्येवं ताम्यमि ? कथंकारं विद्यमे, द्रुष्यमि, म्हायमि च ?

ऊ—अपि न श्रुतं भवता यत्पुरातनकाळेऽग्नेदेहास्य ललामभूतानि ललता-
रत्नानि पत्रिनिघ्नोत्तरं तच्चित्रमारोहचित्रि । तथापि तानि न त्रोपासदमभवन् परं
मनीमान्यान्यमरत्यमेव लेभिरे ।

गृ—परं न केनापि मुजेन चेष्टितं तामामव्यनन्तत ।

द्व्यभिचाय विस्मृतपागित्प्रेऽञ्चरन् । ऊर्मिषा चाधिकर्मघ्नान्ताऽऽमनादुत्पत्येव
पाण्डुगण्डतलविमृत्तरस्त्रेदविन्दून् वपनप्रान्तेन मात्रेयन्ती वेरमानहृदया ग्दूकष्य च
कथं कथमप्यामानं वशंवई विद्यायाऽप्यभरनममरस्येति ।

गृ—किमर्थं तत्रोपचिकीपेवे कुप्यमि । तव पत्युः परलोक्याया निर्विज्ञा भवेदिति
ममागमनप्रयोजनम् । मा स्म दुःस्वप्नालाभिर्वैकृडकुमुममित्रात्मनः मुकुमारशरीरं धारिणी ।

ऊ—ममपरात्मरेतः । किं कुर्यां प्रागेघरेण विता । म एव मे सर्वत्रं,
तस्माद्विष्यमेव मे सुप्तं, तस्मादचर्यमेव मे जीवितमारगन्परिवेणमेव मे र्शनं,
तस्मादमुपापारैव मे भोऽयं, तस्मिन् भक्तिमेव मे जीवनहेतुः । तर्हि व्यामिध्रयैव वाचा

मोहयितुं मामुद्यतोऽसि । कुतो मधुरमधुरैर्वाक्पैर्मचेतश्चञ्चलयसि । किमिति मां प्रतारयसि ।
अपि दुःखदावदन्दहमातां मामालोकयतः कथं ते हृदयं वज्रादपि कटोरं मारुदं न मजति ।

गृ — [अग्रतः समुपसृत्य] भद्रे ! मर्त्यस्य जीवितं देवाधीनमेव । देवघटनाया-
मलं शोकेन । तव मतां सह स्वया वर्षावप्येव जीवेदिति चेद्विधिना प्रागेव निर्गीतमासी-
त्तदीश्वरेच्छावशांवदया भाव्यं भवत्या । को जानाति नियतेर्वदनाम् । यथा हि प्रायोऽनुभ-
विष्यमाणतया संवृत्तं युवयोरुभयोरपि हिताय भवेत् ।

ऊ — आवयोर्हिताय ? किं नाम घोरतरं स्याद्विश्लेषादावयोः । न कदापि विवा-
होत्तरं विरहदुःखं प्रतीतमावाभ्याम् । क्षणमात्रमप्यनवल्लोभं हृदयेश्वरस्यासहमाना कथं तं
विना जीवेयम् । अपि जानाति भवान् किं भविष्यति मे वल्लभस्य विरहात् । अहो सजीवं
मरणमेव मे भविता । अहह ! मत्कण्ठरत्नहारोऽयं, मद्दयनानन्दः; मञ्जीवनसारः खलु ।

इति सगद्गदं समुदीर्य शय्यामवलम्ब्य पाणिपल्लवाभ्यां पतिं च गाढमाश्लिष्य सुहृत्तं
निश्चला समतिष्ठत तरुणी ।

गृहा — भ्रान्तिरेव खलु श्रीतिर्मर्यादानाम् । मायैव सा प्रतारयति मोहयति च
मानवान् । न क्षेपा परमपदं तान् नेष्यति ।

इति वदतस्त्वस्य लोचनतेजः क्षणं पद्मभ्यामाच्छादितम् ।

ऊ — (सोद्वेगम्) कथम् । आवयोः परस्परमेव भ्रान्तिरित्युच्यते भवता ? नहि
नहि । तदेतत्तारामण्डलस्य वास्तविकत्वं विभक्तिं । अस्यापहरणान्मञ्जीवनसारलोपो
भविष्यतीति विद्धि ।

इत्युदीरिते तथा प्रकम्पनसंश्रान्तिव सङ्घसा मन्दिरस्य वितानमकम्पत । गृहागतस्य
च सद्यो वचनसमाकर्णनजनितसंश्रान्तिवर्षादूर्मिला वेषमानाद्भ्रयदृष्टिस्तथैव । ततश्च सतेजोमण्डलो
भव्यपुरुष ईषन्मेराननस्तामुपदेशुं पुनरुपाक्रमत । 'वज्रात्मनो दुहितृवासलयोः
पित्रोर्गोहमि' ति ।

ऊ — हन्त ! आ यावयादनाथया चान्धर्वैरनाथयालिकाधर्मं प्रेषितया मया जननी-
क्रोडमुपं नानुभूतं न वा विन्नुलालतामृतरसः समास्वादितः किल । अयं संजाताष्टदशवर्षां
द्वित्रेभ्यो हृतशशिशोडनमात्रैकदोषाहं तिरस्कृता परित्यक्ता च तैशान्धर्वैः । अयं कस्याप्रे
दुःखं निवेदनीयम् ।

गृहा — प्रायो विवाहपूर्वमेवावगमनात् तैस्तव पाणिप्रदणमनेन तरुणेन सार्धं
स्थरुष्यत ।

इत्युक्तवन्तं तं नेत्रायांममालोक्य विस्मरितनयनोर्मिला नवनीतरपोला
विन्तामहागंवरुलोत्संभुम्पद्दपा चिप्रलिलितेव जङ्घीभूतेव चावर्तत ।

गृहा — भवत्याः सुखमन्तरेण नाचिन्तयन् किञ्चिदन्यद् वाग्व्यासते । तत्रिरोधस्तव
हितावेरेष्यद्यपिप्यंक्षेत्तथा सोपहासं तान्पद्मवियः । एवमेव विरहस्तव भर्तुः प्र-
पन्नोऽपि मिथः शुभाय भवेत् ।

इत्युदीर्य स भव्यपुरुषः पुनर्निर्मोह्य नयने तस्यै चिन्तनावसरं प्रदित्सुरिव क्षणं
किञ्चित्पृष्ठतोऽपससार । ' नहि नहि ' इति पिहितर्ष्णी सहस्तविक्षेपन्मूर्मिला चुद्येश ।

गृहा — भद्रे शृणु मे वचः । दीर्घकालो व्यतीतः किल समागतस्येह मम ।
अपरं कार्यमस्ति मे । सत्वरं गन्तव्यमितो मया ।

इति सामिकर्णजल्पितां तद्विरं समाकर्ण्य ' किं कार्यम् ? कस्त्वम् ? ' इति ललाटतट-
गङ्गुलीनिर्निष्पीडयन्ती युवत्यमवीत् । ततश्चान्तःप्रेरितेव पवित्रभूता स्ववैवाहिकमंगलसूच-
मालिका स्वप्रीवार्था सुरक्षितास्ति न वेति निश्चेतुमिव तां परामृशत् । तत्क्षणं श्रोत्रगता
कृपागिका नेदिष्टासने न्यपतत् ।

गृ — प्रथमं तावत्तोषकं साहसाच्च स्वामभिरक्षितुं समायातवानहम् । अजोऽ-
धिकाल्यानेन किम् ।

इत्यधिकाधिकान्तिकं यावदुपैति तावन्मूर्मिला ब्यलोकयत्प्रतिक्षणं भर्तुराननस्यैघमान-
मृत्सुसूचिकं पाण्डुरधुसरताम् । गृहाम्यागतेनोक्तमदेशस्य भूतार्थमवपुष्पाकाण्डं मयप्रस्तो-
चैस्तरामाचुद्येश । " मुञ्च मे हृदयेधरम् । जडाहि जडिडि जडीडि तम् । " इति
साप्रेडमम्यर्ध्यत तथा । " अलमाश्रेशेन । न हिंस्यते मयासावद्यापि । " इति पुनर्निग-
द्यानितो वीक्ष्य च क्षणं ज्ञोपं स्थितवान् गृहागतः ।

अथ पुनस्तेनोदीरितम् । ' त्वन्नर्तुरन्तराग्न्नैवास्ति मे विधेयं न तु तद्वेदेन ' । इति
तद्वचनमाकर्ण्य शूलैर्नैव तोद्यमानर्ष्णी भ्रवावाकुञ्च्य गलितगात्री सत्रेपथुर्वितस्येऽसौ ।
स च रगस्य पाण्डुवदने दत्तदृष्टिस्तलुद्यमव्य कथनप्याकारयितुमिव क्षणं निःशब्दं
तस्यै । सा च साक्षेपं किञ्चिदुत्थाय समुपाविशत्पुनश्चासने संप्रथितहस्ता । ततश्च
नमितजालुभूमौ समुपविष्टा बद्धकरपुट्य सप्रधर्यं साग्दरं च व्यलपत् ।

ऊ — भगवन् ! न करिष्ये किमपि साहसमिति प्रतिजाने । मुञ्च मुञ्च महयितं,
प्रसीद प्रसीद भगवन् ।

गृहा — [तां गम्भीरवचसा गतवृत्तं स्मारयन्] उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । बान्धवानात्मानं
चान्तरेण स्वधर्मं मा विस्मार्थः ।

ऊ — किं विधेयं स्यान्मया । तं विना किं कार्यः ।

गृहा — त्वद्वैदिककार्यं तं प्रति, तन्नाम प्रति, तद्वशं प्रति ।

ऊ — हस्त ! भगवन् ! कथं तच्छक्यं विना...

इत्यर्धसमासवचनावसन्नोर्मिला भूमौ निपत्य मुक्तकण्ठं व्यरोदीत् । क्षणोत्तरमुद्यमि-
तनयनयुगला पत्युर्मुखं मृत्सुच्छायावृत्तमालोक्य भयास्फुभिर्तगात्री बभूव । अक्राण्डमबोधि
तया यत्कृपागिका निजहनाप्युवासीदिति । अन्विष्य च तामुपालब्धासनस्योपधान-
वसनान्तरे । ससंभ्रमं झटिति च सा तां बलाजग्राह । तत्क्षणं विलक्षणाकृतिर्गृहाम्यागतः
कानिचित्पदानि पश्चादचलन् । सद्यस्मितेन तस्य समाश्वासिता समुदतिष्टन्मूर्मिला तस्य
सम्मुखीभूय च भृशं कम्पमानदेहपट्टिरघोमुखी ज्ञोपं वितस्ये । अतिनम्रा शितो

यावद्बुद्धनमयदियं तावद्वासाशीर्वचनमिवात्मानमाकलयत् । अभ्यागतश्च पृष्ठतः परावर्त-
ताधिकाधिकम् । तच्छिरोऽभितः पूर्णं देदीप्यमानं प्रभामण्डलमिदानीं शनैः शनैर्विरलम-
भूदस्फुटा च तदाकृतिः । पर्यन्ते प्रातःकालीनच्छायापटल एवालीयत ।

‘ एषोऽनर्गतोऽस्ती ’ति सहसा मन्दस्वरेणागद्गुणः ।

अथ कृपाणिका सङ्गणत्कारं भूमौ न्यपतत् । ऊर्मिला चाकरमादासनात् सञ्चालितेव
सपदि समुपायोपाविशत्तत्र च करयोरद्गुलीः परस्परं संयोज्य हस्तौ प्रसारयन्ती विच्छिन्न-
निद्रैव मन्थरा प्रामार्क्षीदक्षियुगलम् । शयनागारं सद्यस्त्रदिमरश्मिदेदीप्यमानमासीत् ।
कपोतकुक्कुटशुकसारिकादयः पक्षिणोऽनवरतं गृहाद्बहिः किलकिलायन्ते स्म । मन्दिरस्यास्य
बाह्यभित्तिलग्राया महिष्कावह्वर्याः परिमलः सर्वतो गन्धवाहेन विस्तारित आसीत् ।
‘ यदि सन्तरिप्यति रात्रिमिति क्रियासमभिहारेणात्मनि ध्रुवाणा सरभसमूर्मिला
शय्यान्तिकं पातितोभयजानु समुपाविशत् । तत्क्षणं रुग्णः समुन्मीलितनयनो मन्दमस्मेष्ट ।
भावबोधपुरस्सरं तन्मुखमूर्मिला निरुप्य प्रेमपारावारपूरप्लावितान्तरद्गा दयितस्य पार्थि
मुहुर्मुहुश्शुभ्रिष्या तं लोचनाम्बुधाराभिरस्नापयत् । तस्या म्लानशुष्काननमाशाङ्कुरेणोद्-
भासत् । ततश्च सा प्रह्वीभूय कृपाणिकामुदत्तुलत् । सोत्कण्ठं च तां पर्यचुम्बत् । युवत्या
प्रहर्षेद्विक्रेग देवतावदाराधिनाऽभूत्कृपाणिका । पुलकोदञ्चितं शरीरमूर्मिलाया अभून्
मनश्चोत्साहमुधासारैरभिपिक्तमिव समुलसितं समजनि ।

पञ्चपद्यटिकाम्यः प्राग् वसुंधरा या महस्यलीव शून्यशून्येव भाति स्म सेदानीं
प्रकुञ्जपाकुन्दयकुलमालतीमल्लिकादिबुसुर्भः समुलसिता नन्दनवाटीवातिमनोहारिणी तां
समानन्दयदमन्दम् ।

पतिव्रतानां पुण्येन किंवा न भवति क्षितौ ।

॥ धीमतेनाय नमः ॥

३. परित्यक्ता

इदं प्रथममेव मनागमनमासीत् कश्नोरपि । उत्तरभारतालङ्कारायमाना नन्दनवन-
विडम्बिन्यः कमनोया मरकतोपत्यकाः प्रथममेव मया निमालिताः । आगामिवर्षाकालस्य
पाल्प्यमधिहृत्य प्रागेव बहुधा बहुभिः श्रवोचितोऽपि कोहालाख्यप्रामादास्य
पञ्चवैशाखं योजनानि सृष्टिसौन्दर्यदिक्षासहकृतकैतुककान्तचेत्ता अहं मार्गदर्शकद्वितीयः
पादचोरैव गन्तुं प्रावर्तिषि । मार्गदर्शकत्वं कश्नोरदेशपरिचितस्तत्रत्यजनाचारविचार-
ज्ञस्तद्विवृत्तनिष्पातमासीत् ।

अथ कोहालाप्रामादाभृति नैकसताहं पर्यत्र चाल्प्रामादाचारं प्रामं, विगाला-
द्वैविंशालतरमर्दि, रम्योरप्यक्षया रम्यतरोपत्यं, महाजलप्रवाहान्नहत्तरजलप्रवाहं
पश्यन्तौ चादिण्डमानौ वारामुल्लानाम्नो प्रामादातिदूरमावां सायं सम्प्राप्तौ । अथ सद्गसा
ममुच्यते शन्नावातः । उडितः कडकडशरैरतिभीषणैरंधिरीकृतं दिङ्मण्डलम् ।
ज्वालामुखसङ्कोदरनीड्ग् विद्युद्विद्योतनं न मयाऽवलोकितपूर्वमासीत् । प्रमन्जनस्य
प्रलयकालीनस्यैव प्रचंडतायां पतितां क्षेत्रिण्यै समुग्जलज्वालाविडम्बिन्या क्षणप्रभया
भगवत् क्षणशयां भस्मसाकृत्वाविति पुरे नागन्तव्यमिदानीमिति मार्गदर्शकं मां
व्यज्ञापयत् । नेशीयतीं धर्मशाखानन्तरा विविक्तवासिनोऽभिजातय महाजनस्य कस्यचन
नासीदन्यसंश्रयपलम् । इति विज्ञापितमपि मां दोलायमाननातलनालोक्ष्य पुनः
साप्रहमम्यधनमार्गदर्शकः । 'भवत आदित्यपुरःस्तरं गृहस्वामी संभावयिष्यतीति न
मन्देहः । कंश्चन मानुषविशेषानन्तरा सर्वेऽप्यध्वगाः सञ्चिद्यन्ते सद्नेऽस्मिन् ।' इति
कञ्चन पूर्ववृत्तान्तं विस्मृतप्रायं विस्मृश्रिव सनभापत मत्सहचरः । 'के ते मानवा'
इत्यनुपुक्तौ मया स प्रोवाच । 'परिवाजकाः कयायवन्धधारिणः प्रतिपिद्धप्रवेशा इह ।
उगुप्सते हि गृहनायच्छलेभ्यः' इति स मन्दस्वरेणामगतं कथयद्विवागश्च । अथ
गत्यन्तरामावात्मपातुमोदिते समाधर्यार्थिनावावां प्रचलितौ नविराश्च निर्दिष्टधर्मशालां
समासन्तौ । विचित्रोऽयं निलयः क्लिष्ट लघुपर्वतोपरि निर्मित आसीत् । तदन्तर्गृहव्याप्त्यं
पादव्योदवानेकभित्तिगतप्रतिमानस्थानं पूर्वकालीनं भटं मानस्मारयत् । प्रवेशद्वारे
पलितकूर्चैर्न स्पष्टिरद्वारिकेण गम्भीरादृतिना सादरं प्रवेशितां प्राङ्गणमारोहाव
गृहाम्बन्तरप्रवृत्तम् । इत् उपपद्ययाः प्रकुलसाम्प्रत्यस्तसत्संब्राणानतिमनोहरोऽयमालोको
लोचने मे प्रमोदयत्तम् । सौभाग्यव्याप्त्या क्षणशायमानाया दीप्या शोणितवर्ग-
कौमोपाच्छादितेव सा स्थले प्राचकासीत् । विजने वर्ज्यभनमिदं मन्दिरं कस्याधिद्
विलक्षणव्याधिकायाः पृष्ठमूनिरिव प्रथमान्ने । अयायांसप्रकाशो निवासोऽयं
गृहस्वामिनोऽन्धकाराभिरुचिमसूचयत् । परितो मन्दिरं हि व्यलसञ्चानाविषविद्यपिनः
संप्रकुलकुसमसौरम्याभ्या विविधकलभारावनताश्च । बहिःस्थालोके रमणीयेऽपि निवास-
स्थान्तर्गतनिगतमन्दिराभ्यादिवैपम्याचत्र प्रविष्टनाभोऽहं कयापि लिखतयाभिभूतोऽभवम् ।
वेडीनासीत्प्रचिन्नापि शुद्धता क्वचिच्छोऽपि विडम्बनापारुण्यान्वितो विमोहश्च ।

अथ तावत्समाप्तस्नानसन्ध्यादिकार्ययोः परिभुक्तसरससुखभोजनयोगृहाम्यन्त-
 रालिन्दे समुपविष्टयोर्मन्दिरस्वाम्यतिशान्तनिजाम्यासिकक्रम आवयोरन्तिकमुपस्थायान्व-
 युङ्क्त—कच्चिद्वार्यां यथाविधि सत्कृताविति । कोणे निवेशिताया दीपिकाया मन्दप्रकारो
 तदाननं दग्धोचरं नाभूत् । मदीयमार्गदर्शकस्यापरिचितोऽयं महाभागः किञ्चिन्मया साधं
 समभापत् । ततश्च मां नमस्कृत्य निजशरयागारमगमत् । तमिस्त्रायां चाहं सहचरद्वितीयो
 भूमपानभोगसुखमनुभवन्नवास्थिवि । अथेदानीं प्रभञ्जनस्य प्राथमिकोपप्रतायां विरतायां
 गुटिकास्थूलं वर्पितुमारब्ध मघवा । प्रघणस्याधःस्थं प्राङ्गणं पटलविहीनं जलौघेन समपूर्यत
 जानुद्वयम् । आगामिनि दिवसे पर्यटनं दुःसाध्यमिव प्रत्यभात् । अथान्धकारावृते
 प्रवणेऽस्मिन् घटिकाधंभवस्थाय निद्रासुखमुपभोक्तुं यावत्प्रवर्तावहे तावत्कश्चन दीनदीनः
 शब्दः श्रुतिसरणिमावयोर्न्यपत्तत् तदनु सद्यो घण्टाया झणकारोऽश्रावि । क्रिमेतदिति मया
 कुतूहलास्पृष्टः सहचरो मे प्रयुवाच । कोऽप्याश्रयार्थीति । गृहाद्दहिः शब्दो नेदिष्टतां
 प्रतिपेदे । न चिराचोद्घाट्य प्रवेशद्वारं काचन योपिपञ्चत्रिंशत्पदेशीया हस्तशकटं
 प्रचालयन्ती प्राङ्गणं छायाकृतिरिव प्राविशत् । शकटस्य पूर्वभागलप्रदीपिकायाः
 प्रकाशेनालङ्कृत यत्तस्याः स्विन्नकपायघसनं तदङ्गयष्टिलममासीद् येन शरीरकृशता तस्या
 विशेषतो लोचनपथमगमत् । हस्तशकटे पिण्डीभूताएनववर्षीयस्य किशोरमालुपाकृतिः
 शयानासीत् । विलोक्य परिवाञ्जिकां तां मदीयः सहचरः सविस्मयमासनात्सपदि
 समुत्थायाधः स्थितामङ्गनां सृष्युलोकाल्पुनरुद्विधतामिव निरीक्षितवान् । तदेवा परिचिताऽ-
 स्येति मे स्फुटीभूतम् । प्रविष्टमात्रायाः प्राङ्गणे वृद्धप्रतिहारः शरणार्थिन्यास्तस्या
 असहायतामनादस्य निष्ठुरं तामपसारयितुं प्रवर्तत । अथ सा हस्तशकटप्रथिशयानं बालं
 गोपयितुमिव क्षणं हस्तपलवाम्यामाच्छादयत्ततश्च सद्यो यथागतं निर्गन्धं सोत्फाल-
 मन्धकारमहोदधीं सह शकटेन न्यमज्जत् । सूचीभेद्यतमिच्छायां तमस्विन्यां निक्षिप्ताया
 अशरणायाः स्त्रियास्तस्या दीनदीनतामालोक्य दयाविष्टहृदयोऽहं सहचरमवब्रुम् ।
 मन्दमागायै तस्यै क्रियदपि धनं दातुमुत्सहे येन सा काप्याश्रयं प्राप्य निशां सुरेन
 गमयेदिति । मत्सूचनामननुमन्वान इव मार्गदर्शको विनोत्तरं क्षणं जोषमवतस्थे । न
 चिरान्तु साभिनिवेशं मामधोऽर्पेत् । निशब्दं च प्रवेशद्वारमुद्घाट्यापाससर्पावाधाम् ।
 गृहाद्दहिःस्थं भित्तिमवलम्बमाना सवेपथुरशरणावला प्यल्लोकि । सा च नेदीयतः
 पुरावनचिनाशाश्वतरविशेषस्याधो निरन्तरपरिश्रमकृन्तानाना कम्पमानसबांधयवा कञ्चन
 दुष्पतीकारमाधिप्रधानं स्पर्धि स्पष्टयन्ती भस्मरूपिताङ्गी, शकटस्थं बालकं मधुरमधुरगिरा
 सास्वयन्ती स्थितासीत् । नानया जीर्णकपायचीवरवेष्टितविग्रहयापि याष्पविन्दुसन्दोह-
 प्रकोष्ठेण कटितकपोलया विरुल्लिखान्नयया सामान्यवनीपक्या भाष्यमिति निरचिनवम् ।
 तस्याः पिङ्गलवर्णं वाताहते धानने शुद्धेनाविच्छाये सर्वशशंसिनी कापि दिव्यस्पृष्टाऽ-
 योवत्तराम् । विचित्रित्तं च मया यद्नया तपस्विन्या कस्मिन्नपि दुःसप्रधानतत्सत्तानाटकं
 दुःखिताश्रामिनेत्या भाष्यमिति । अतो यथापूर्वनिश्चितं तस्यै धनविश्राग्नं कर्तुं नापायम् ।
 मयाहृद्यतो मम दोषायमानचित्तमनुमाय सपदि परिवाञ्जिकां सम्बोध्यावधीत् । अपि

मग्नि ! कुतः शर्व्यामीष्ट्यां पर्यटितुं भवती प्रयुतेति । मा च सकृदकृदन्तत्रतिरनायापि
मूर्तिमती धीरतेव प्रयुवाच — आतर्धत्रोपदानार्थमवन्निपुरस्थं देवतालं प्रति प्रस्थिताम-
मग्न्योदये । आतरय को नु व्यतर्क्यद्वाविनं प्रत्यमीष्ट्यामिति । कुत यास्यति
भवतीदानीमिति प्रष्टुमष्टयम् । मा च प्रयमापत् — विधातुस्वनी विपुला म्लु ।
अवश्यं कापि कोगिष्ठा मयोपलस्यते । द्योदन्वान् भगवान् दामोदरो दीनाया
मम द्रियिष्यत एव । अस्यदूरमितो रिन्ध्रमेकं पुरातनं मह्युवायतनं पर्याप्तं गच्छन्मिमं
धारयितुम् । एतं निधाय तत्र मनीषवर्तिनो धृक्षन्व कोटे स्थास्यामि मुग्धम् । इत्यपूर्वधैर्येण
नी ममाध्यामयामा । पूर्वकृतो घनविश्राणनार्थंरूपो मे मार्गदर्शकेन तस्यै निवेदितः, परं
कृतज्ञतापूर्वं तमनदीहृष्य व्याजहार मा पुनः । अथि मो भद्रमुगाः ! अवश्यमनुभोक्तव्यं
कृतं कर्म शुभाशुभमिति पुराणवचनानुसारेण जन्मान्तरवासस्य फलमनुभूयते मपेदानीम् ।
अपरिविद्वज्जनस्यालयेऽभीक्षणमम्यर्षितो मयाऽश्रयः, परमज्ञातजनाज्ञाद्यावधि म्वाकृतं घनं
मन्दभाषिण्या मयेति ग्दृष्टं नयने वसनप्रान्तेन प्रसृज्यान्वधारया । तदनु वाच्यत्य-
पूर्यार्वितर्वचनैः मन्त्रान्तामाकृतिं शकृष्ट्यां मान्धं मान्धं पुरः पङ्क्तिमागं शकृष्टं
प्रचाण्यन्ती पयोदपल्लप्रावृततया गगनस्य वमःप्रच्छादितायां मूम्यां शनैः शनैः प्राचलत् ।
तस्या अद्भुतेन धैर्येण त्रिमायितावावां तमिध्यायां मार्गमन्त्रिष्यन्तीमाकृतिमकिञ्चनाया
निस्सपन्ती क्षणं स्वध्यापवाम्पिष्वदि । अथ कल्पितममस्तान्तरिक्षं सकृदकृष्टं गङ्गितं पानः-
पुन्येनाकृणि । अन्तरान्तरा च दृष्टजनमस्यदमिमानुकुर्वती क्षणदृष्टनश्राणोक्तप्रकारा व्यधोतत्र
क्षणप्रभा । पूर्वत्रोऽपि प्रचण्डवर्गे द्वितीयेन प्रमत्तनेन सकृदघातले जलामारः
शुवशियत्रा प्रत्येन प्रत्यामद्यप्रत्येण भाष्यमिति शकृष्टं मया । गृष्टेर्निष्पुष्टेपाऽऽश्रन्तां
पद्मशिङ्गुद्विवायां परिच्यन्तां वराकीं शोचनीयदशामिभूतां तां विन्त्यन् कम्प्योद्रेक्येपमान-
हृदयः किञ्चिदप्यतामूढ इव मुहूर्तं स्थितवानहम् । कषायाम्बरवाग्निष्या दीनदीनाया-
न्तपस्त्रिण्या आश्रयार्थिन्या दयमन्त्रि गृहस्वामिनं प्रार्थयितुमिच्छन्तां मां मग्न्यहचरः सतिरेयं
मन्थानोऽभ्यधात् । परस्पर्येणु व्यवहारो न मागप्रवमिति । अथ गन्धन्तगभावात् सुतर्पं
विषग्गः महचरेण मह प्राङ्गणोपास्यमच्छिर्दं निवृत्तः प्रमत्तनप्रदतयोर्देवोपहतयोर्द्वयोः
परिच्यन्तयोर्मूर्ती मधेतमो निराम्ययितुमक्षमोऽबोचं महचरं कीदृशीयं घटना विधेरिति ।
स्वकीयेन कर्मणा निवृत्तान्ति मा । मन्दभाषां तां विना न कोऽन्यत्र शोषाम्पदं सलु ।
इति प्रयमापत् मार्गदर्शक इत्यश्रुतिगैत स्वरेण । परिवात्रिद्यायामनुतिगृक्षयाप्राप्तं किमर्थं
मग्निरश्राणमभ्याशं निदिश्यासि मेति । मागधैयं मनुजस्यामन एवापीनं सलु । इति
मन्दस्वरेणोदीरितं महाध्वगस्योत्तरं शोचनीयवातांशमीत्युद्वेगमागेन मयदि मयोचम् ।
अक्षिप्तजानम्या इतिवृत्तं विदितमिति । अथ किम् । अत्रिशोचनीया म्लु वाताम्याः ।
इत्यवदमहचरो मे दीर्घं निःश्वस्य । तदनु म तमाशुवायं प्रज्वल्य मांयाथे प्रयातिवरातः
परिवात्रिकाया वृत्तान्तं कथयितुमुपाक्रमत ।

" आर्षादेकदा मा निन्दिष्यत्वाभ्युदयो ध्यामन्मस्य श्रेष्ठिनो गेदिनाति विश्वस्येत
किं भवतिः " इत्यनुयुक्तोऽष्टं क्षणं विस्मयान्नवं प्रतीतोऽस्मि म्लु तद्विषय इति ।

मत्सहायो मुहूर्तं विचारपरः स्थिवेतस्ततो निक्षिप्य दण्डं नास्ति कोऽपि सज्जिघो
निभृतध्रावीत्याश्वास्याःमानं सहजस्वरेणारब्धवान् कथाख्यानम् ।

“ दशम्यो वःसरेम्यः पूर्वं नासीत्किमपि धरातले दुरामदमेतया । श्रीलोऽयं
पत्नीप्रणयी पञ्चाम्बुदेशस्यामृतसरनामनि नगरे महत्तमसौधानामनेकफलवृक्षवाटिकानां
निखिलभारतदेशपर्याप्तफलोत्पादिनोर्ना स्वामी देवतामिवैतां समभावयत् । आसंश्च बह्व्यो
विषण्योऽप्यस्मिन्नायताः । प्रतिवर्षं श्रीप्लसमये जायापती शीतानिलसुखोपमोगार्थं
कश्मीरेषु भूस्वर्गायमणेषु धीनगरवार्तिनि रमणीयमवने दलनाम्नः सरसस्ते कमलदलाख्ये
निजालये कतिपयमासान् कृतावासावास्ताम् । ”

“ अपि केनापि दुष्टकामुकेन दम्पत्योः सुखं विध्वंसितम् । ” इति सहसानुसुक्ते
मया ‘ पूर्वमेव प्रत्यभातदानीमि ’ स्युक्त्वा क्षणं विरम्य पुनराख्यातुमारब्ध सहचरः ।

“ मुग्धाया अतिश्रद्धालुत्वादेव त्रिनाशस्तस्याः समजनि । निखिलवैभवद्युत्या
समुद्गासितमपि सर्वभूपाभिभूयितमपि मृष्टाक्षकलादिवैपुल्यवदपि रजतपात्रसंभृतमपि
प्रत्यग्रपुण्यैरभ्यसुरभिप्रमदवनेन समीपवर्तिना सुरतसागरायितमपि जितेन्द्रभवनमपि
गृहभूषणभूतस्याप्यस्य विरहेण शून्यमेवासीत्सदनं तयोः । दम्पत्योः परस्परप्रेमबद्धयोः
कौबेत्सम्बद्धिदृष्टिनि गेहे सन्तरेरभावात्थापञ्चकुसुमरसो मञ्जिकापतनाक्षीरमिव दूषितो
यभूव । नन्दनानन्दाभिलाषिग्यानया सद्धार्या धार्मिकवृत्तिसंपन्नया सह भर्त्रा नानाविधानि
यतानि समाचरितानि भारतवर्षस्य भूषिष्ठानि पुण्यानि तीर्थानि च समासेवितानि ।
प्रत्यङ्गं तथा जप्ता जपाः । अनुष्ठिता महाहृदादियज्ञाः प्रतिवत्सरम् । प्रतिसायं
पण्डितप्रमाणेभ्यः पावनतमानि श्रीभागवतादिपुराणानि श्रुतानि सपरिवारारभ्यां दम्पती-
म्याम् । आसेत्यन्त तथा च नानाविधभेयजानि । परं नैकोऽप्यग्युपायः फलोन्मुखत्वमापेदे ।
निराशापिराचिक्या क्वचित्चित्तायास्तस्या जीवनं शून्यशून्यमभूत् । अथ गच्छसु
कतिपुचन वर्षेषु तस्या अनुत्साहः प्रतिदिनं वृद्धिं गतः । पञ्चविंशतिवर्षदेशीयाप्यारमानं
वृद्धमारुलयत् । तथा वराक्षीयमपि भर्तृवान्धवानां तिरस्कारभाजनमभूयथा बन्ध्याः
प्रायेण जनभिक्कारप्राप्तं भवन्ति । अक्षिप्तिता च तैर्भृशं कटुराजैः कवलीकृता च
मानमन्धययाऽवसन्नप्रायाऽवतस्ये । अथ तस्मिन् समये सर्वतः पञ्चाम्बुदेशमण्डले
पूजितस्य कस्यचन योगिनोऽर्धौर्द्विकप्रभावजन्याद्भुतबार्तास्तदीयश्रुतिपये न्यवतन् ।
नानादिग्म्यो यात्रिणः समावयुस्तत्सविधे—केचिश्चिरायव्याधिप्रस्ताः, अन्ये दुर्भाग्य-
परम्पराग्रहताः, केचिदितरे जन्मनः प्रभृति विवृताज्ञानामपथ्यानां चिक्रिसार्थिनः,
केचिन्मुनेर्देशान्मुत्तुहृष्टादेव । प्राहुर्जेना यास प्रतिवर्षं हेमन्तकाले यदा
श्रीमदमरनाथस्य हेमदेवायतनाशिर्गत्वावाद्भक्तदा सहयसो यात्रिका ध्या हिमालयादा-
धन्यानुमागीत भानुफ.मुक्तामालिक्यवैदूर्यदीरम्बरकृतपत्रागादिष्युरिताभरणादिभि-
र्बोन्धारादेशीयस्यैरदुवृष्टाम्बराणां रजतहाटकमयपत्रैर्विचित्रविरलफलपुष्पपूरितमन्त्र्याभि-
रमूष्योपहारैः सार्धमहमहमिथया समुपययुः । योगीन्द्रमेनं त्रितिरायप्रभाववद्दासो

मुग्धजनो बहुविधं कालं पूजयामास । सद्यः साक्षीकृता भवद्भिरियं तपस्विनी चापि
 तस्य दिव्यदात्री सन्नातकृतहृत्लादी ततस्तद्विमोहजाले न्यपतत् । व्यवहारकुशलस्य
 शङ्काशीलस्य भर्तुः परिशाजककुलं सर्वथा तिरस्कृत्वाणस्य विनानुमत्या स्वाभीष्टमिद्वयं सा
 प्राकृतजनस्य देवतामृतमेतं मुनिं दिवृक्षुर्महाशापूर्णमानसा षड्मीराणामतिरमणीयो-
 पत्यकाम्यन्तरनिवेदिते पहेलगावनामनि ग्रामे कृतावासमासमाद् । तस्मिन् रमणीयावसरे
 प्रीप्सुर्मुद्रमद्भवः सरोजदलास्वीर्णस्य दलाप्यसरोवरस्य तटे धीळः सभार्यः कमलदलनामनि
 निजालये निवसति स्म । अथ तापसस्याश्रमास्त्रिवृत्तया अपत्याकाङ्क्षिष्याश्चेतसि
 दृढाराङ्गुरः समारुहत् । तदनु रत्नस्रचितद्विरप्यभूषणानि हरिणनयना सा द्रविणपूरिताः
 कन्याश्च तस्मै सानन्दमुपायनीकृत्य तस्यापारप्रभावे क्रमेण जातप्रणयाभूत् । प्रतिदिनं
 किंचन पानीयं तस्मै व्यतन्मुनिः । अनेन जङ्घकन्यायाः पूतसलिलेनाभिलाषो भवत्या
 ध्रुवं पूरयिष्यत इति तेनाङ्कासिता वरवधुः प्रतिरात्रं मन्दानिलान्द्रोलिता लतेत्र
 महाशापूर्णमानसा नशोडेव कम्पमानान्नपष्टिः पावनोदकं तत् सेवते स्म । सप्ताहद्वयान्ते च
 स्वप्रकृतौ विकृतिं कामपि वीक्ष्य परमानन्दगुन्द्रिला विकसितमुखाभोजा स्वशरीरजनित-
 विकारविषयेण तापसस्य कर्णौ सनार्थीकृतवती सा, न पुनः श्रुतो स्वनाथस्य । भवत्या
 मनोरथसिद्धिसूचकमिदं परिवर्तनं खलु । परं परिपूर्णफलनिष्पत्तिर्जपध्यानसप्तोभिरेव
 संपाद्यते तस्मादस्मदाश्रमे कञ्चित्कालमवस्थानुमईति भवती । स्वार्पत्यागः स्वकीयवस्तु-
 जातोत्सर्गश्चापेक्ष्यतेतराम् । वरदाया देवतायाश्चरणारविन्दयोः पुरो भवत्या
 सर्वस्वनर्पणीयम् । प्रसादप्राप्तौ सर्वमपि भवत्यै पुनः समर्पयिष्यते । इति तस्यादेशं
 श्रद्धालुः सिद्धवाक्यविश्वासादिव मुकुलितकरकमला प्रमोदाश्रुपूर्णा प्रत्यपद्यत सा ।
 समये तस्मिंस्तदोपद्रवितः कार्यवशात्पञ्चाम्बुदेशं गतवानासीत् । पत्युरनुपरिथत्या
 ग्रन्थूहपरिहारेण समभूसुकरं तस्या निष्क्रमणं गृह्यतः । अथैकस्यां निरीधिन्यां परिजनेषु
 सुतेषु संखित्य निःशेषमानरणजातं स्वहस्तगतं भूरिद्रविणं च निमृतमविचारयन्ती
 दुर्भागधेयं सन्तःपेकवानहृदया स्वसंकल्पितार्थसंफुल्लवदनारविन्द्रा दयितस्य प्रथागमनात्
 पूर्वमेव निवर्तिष्य इति निर्धार्यं सवैभवं सदनं विसृज्य निःशङ्कं सूचीभेद्यतमस्ततायां
 तमिस्त्रायां, पूर्वनिश्चितस्थानं प्रथेकाकिनी प्रवस्ये । द्विप्रसत्ताहोत्तरं प्रायेण समाप्तकार्येण
 ध्रीलेन निवर्तितव्यम् । परमतिवृष्टिवाशाफलवृक्षवाटिकासु कार्यनिर्वृत्तौ संजातायां
 सप्ताहाभ्यन्तरेऽकस्मादेव गेहिनीशून्यतया शून्यमिवालयं न्यवर्तत ।

विनोदाभिलाषिण्या रमण्या क्वापि गुप्तया भाव्यमिति तां भूयो भूयः समाहूयापि
 यदा तत्रतिवचनं नाप्नोत्तदा सर्वामपि परिजनानाकार्यान्वसुक्ता तान् गृह्णिष्या वृत्तम् ।
 परं स्वामिन्यां विश्वासघातं कर्तुमनिच्छन्तस्ते प्रत्युत्तरमदत्त्वा तूर्णौ तस्थुः । ततश्च
 स्वामिना निर्दोषाविशयेन प्रगोदितास्ते स्वामिन्या निष्क्रमणवृत्तं खण्डश एव न्यवेदयन् ।
 इन्त । खण्डशो निवेदेनेन महाननयो व्यधाधि । यदि सविस्तरं तस्मै वृत्तान्तस्तन्वैवेद-
 यिष्यत तदा न्यवारयिष्यत प्रायः शोचनीयोदकैस्तस्या निरागसः साहसदम्भेणोऽपि ।
 संशयपिशाचेन श्रेष्ठितश्चेतमि कैरुक्नुसिततर्कवितर्काणां तुमुले व्यतिकरे समुत्थापिते

केनाप्यज्ञानेन पुरयेण सार्धं भार्यायाः पलायनं व्यभिचारहेतुकमेवेति शङ्कितवानसौ । अपि चाभरणजातद्रव्यापहरणासंशयोऽस्य दृवीभूतः । योषीदंमन्येषु कण्ठपरित्वाङ्केषु विद्वासातिशयजन्या अनयो विदिता घ्रासंस्तस्य, तथापि मन्दभागां गेहिनीं परपुरप-
मोहितां मन्यमानः परिप्रातं नोदसद्वत् । किंनैव दोषं मांसस्यैवपूरितैर्निन्दिता पत्या च कोप-
विपयोकृता मृतप्रायेवाजायत सा । कुलकलङ्किनीं तामाकलयतस्तस्य विवेकशून्यमतेः
पलायनद्रव्यापहरणादिदुःकृतिजातमसह्यमभूत् । वरं तस्याः कालवशात्प्रमरणं न तु कामुक-
परवशातया पलायिताया जीवनमिति मुहुमुहुर्विचिन्तयन् विध्वंसस्य कुलस्याभनो
दुःखदविचारं स्मरणसरण्या कण्ठकमिव निष्कासयितुमिच्छन् क्वचिद् दूरदेशं प्रति
पर्यटितुं श्रीलोऽय मनिमकरोत् । अथ कतिपयदिवसानन्तरं निःशेषपरिजनगणमपास्य
सदनस्य स्वोपकरणजातं विक्रीय पिहितद्वारं तच्च विसृज्य श्रीनगरान्निर्गम्यो । ” इत्युक्त्वा
मत्सहचरः पुनः प्रज्वलयितुं तमात्पुपात्रं क्षणं व्यरमत् । प्रदान्तायां रजन्यां कुतोऽपि
नेदिष्टदेशादोषोऽप्यासः समाकर्णं । अवशिष्टरथाश्रयणकुतूहलोद्वेगमाभनो निरोदुमक्षमेण
मया ततः किं संभूतं तस्या इतभागाधेयाया इति सौत्सुक्यं पृष्टः स पुनरुपन्यसितुमारभे ।

“ अथ निर्दिष्टस्थानममानती सा सह तापसेन प्राचलद् यावत् काञ्चन ग्रामटिकाम-
ज्ञातपूर्वां निशीथिन्यां समासदत् । ततश्च तेन सा प्रापिता कञ्चन भयानकं कारागृहसदो-
दरमुचभित्तिपरिवेष्टिनं निलयं निलीनं सान्द्रविटपिगुल्मेपु कसिंश्चिदपिपुत्रोपगच्छत्येऽरण्ये ।
प्रविष्टमात्रा सा प्राङ्गं यावत् किमपि चिह्नमाश्रमपदसूचकमवलोकयति तावच्छङ्काप्रस्ता
स्त्रिदशगती क्षणं कम्पमाना तस्यो । वृद्धमेकं सेवकं विना न कोऽप्यन्यो विद्यालालयेऽस्मिन्
व्यलोक्यत । नासन् वामतो न वा दक्षिणतः प्रतिवेशितः । नेदिष्ठं पुरक्षास्थानं सार्ध-
योजनमापीत् । दुर्गसदृशं भीषणगृहमभितो विरचितभित्तिचतुष्टयादपन्वर्णमशक्यप्रायमे-
वाम्भूत् । अथ तमिस्त्रायां समाप्य स्नानसन्ध्याभोजनादिकार्याणि तापसस्तामनास्वादिगाहा-
रामाहूय गर्भारस्यरेणाम्यधात् । ‘ अथि चारुमुखि ! भलमिदानीं जपानुष्ठानादिभिः !
न स्वल्पे वे बहुलकुसुमकोमला तनुस्तीव्रतपसे विनिर्मिता विधात्रा । तवाभीष्टप्रदातारं मामेव
विद्धि । मय्येव सर्वं निश्चिप्य मम पूनचरणयोरन्तिके सर्वैवं विसृज्य ममैव ध्यानं कुरु न
पुनरन्यस्य कस्यापि ’ । इत्याहर्ष्यं वचस्तस्य मुग्धेयं बद्धबाहू संत्रासविपमविपज्वालाव-
लीदावयवा दुराचारस्य कष्टमंरुवं द्रष्टिति व्यभावयत् । उदरवेदनाज्वालेन वस्तुमक्षमेति
निःशब्दमिद्विनेनैव निर्दिश्य, स्वकलितप्रघोष्टस्य द्वाराणि दृढं पिधायोच्छिदनेत्रा भयाप्रान्ता
मरोत्पुः रणविडलशायिनी निनां निमिलां कयमपि निनाय सा । बहुलपशुशारीकलेव
क्षामक्षामा विराहारा चिन्तयन्ती निजमार्थं किंनोप्यतामूदा घोरस्मरावामात्तस्मात्क्षयमा-
त्मनो सिमुक्तिर्भवेदिनि ध्यायं ध्यायं नेत्रजलबिन्दुप्रवाहादीं हृतोपधाना पिराम्याशुक्कण्ठी
गृणीथ क्याप्राप्राता व्याधिव्याजेन सन्तर्षं शयाना कतिदयदिवसान् कयमप्यगमयत् । वरं
प्रत्यग्यागो न तु कलहमलीमयं जीवनमिति सा मुहुमुहुःशान्तं चदन्यधिकधिकमत्प्यत ।
तन्वृत्तिव्यगोपिनमदुःखीयकद्वयं महादंष्टीरकमजिष्णचित्तमन्तरा तस्याः ममस्त्राभरणजात-
मानयोऽहं धर्मकन्धुकिता सेनाधर्मिणा ।

तुमपारयन्ती कस्यचिच्चिनारतरुविशेषस्य शाखायामुत्तरीयार्धेन मृतिसाधनं यन्वनं विरचय्य मर्तुकामा सा प्रायततात्मानं व्यापादयितुम् । नचिरादात्मानमन्तर्वनीमपश्यत्तदा सर्ववैकल्यमवगणय्य क्षणं क्षणहीनापि सा प्रामोदत । विराद्विष्टताभिलापस्य सन्निहित-परिपूर्वैकहृदया जन्मतः सुखोपभोगभाजी सेदानीं कुपीबलस्य कस्यचिश्चेत्त्रे प्रायास्यद् यावत्तत्र प्राप्तुं सुतम् ।”

इति कथयित्वा मत्सहचरो मुहूर्तं यावद विरमति तावत्त्वापि मन्दिरेऽस्मिन्नातंवादः श्रवणपथमावयोः समाश्रयत् । ‘पर्यन्ते फलितोऽभून्मनोरथस्तस्या’ इत्युक्ते मया सहचरोऽप्रवीत् — “सिद्धमनोरथया तया साध्या बालोयं जन्मतः पङ्कभोरभूतोऽप्य-एनव वर्षाणि पोषितः परिपेषितश्च सप्रयत्नम् । तदधिष्ठितं इतश्शरत्मारुर्षन्ती पर्यटन्तीदानीं हतभाग्यं प्रव्यशीकृता भवद्भिः । वरं यदि विच्छाद्भोवं नन्दनस्तन्नयनानन्दनोऽपि नाजीविष्यत् । अथ तस्याः परिर्वहृतियं कालमुपित्वा विदेशे, निवृत्तः स्वदेशं विरक्तो विस्मृतप्रायो जनेन, कदापि विजने निलयेऽवदिष्टमायुर्यापयति । यदतिशोचनीयं तदद्यावधि स गेहिन्याः सतीत्यं न वेत्तीति । कदाचिद्दैवशास्त्रेन्मियोऽबलोऽभ्येतां ततः परस्परं नाभिजानीयातामिति विशङ्के रालु ।”

अत्र सहचरस्य स्वरो मन्दीभूतः प्रशान्तरजन्यां कर्गजलिपतस्य प्रतिध्वनिं विद्वम्बमान इवाश्राधि । तस्यावासस्थानमिति मया कुतूहलपरवशेनानुयुक्तः स प्रत्युवाच — निवसत्येव नातिदूरमित इति ।

अथ कतिपयक्षणोत्तरमश्राधि कश्चिदस्फुटो नादः समीपवर्तिन्यां सोपानपटवत्तौ । अधःस्थप्राङ्गं सङ्घ्निसीरियावाम्यामेका च्छायामर्याकृतिः प्रवेशद्वारं प्रति निभृतं त्वरया प्रचलन्ती व्यलोकयत । तत्त्वरितनिष्क्रमणोदकस्य चिन्तया संक्षुब्धो मासहाध्वगः प्राङ्गणे बद्धदृष्टिः क्षणं तूष्णीकः स्थितवान् । मन्दप्रकाशे दीपस्य मां प्रति साकृतं दृष्टिमक्षिपदिति विभावितं मया । क्षणेऽस्मिन्मन्दिह्याप्रे प्रभ्रजतमुत्तस्यौ, परमेकमपि समुदीरयितुं न प्राभवम् । मदीयसहचरः सपदि सोपानमेवारुक्षत् । अहमपि कुतूहलाकुलस्तमन्वगच्छम् । प्रभ्रजन्तस्य तीव्रवेगः सतद्विरुद्धकडकशब्दो भीषणो नाथापि हसिनोऽभूत् । तमित्वा च सूचीभेदान्धतममेव मत्सीपटलेनेव लिप्तासीत् । गुहाद्विः कस्यचिच्छायाविद्यं मन्ददीप-हस्तस्य विजनेन मार्गेण गच्छदबालोकि । गुह्यनिष्क्रमणस्योद्देशं तमस्विन्यामीदृश्यामव-गन्तुमश्रमः सहचरमपृच्छम् — ‘अप्यस्ति मन्दिरेऽस्मिन् कोऽपि निद्राचारी रज्जु’ इति । स च विभूय तिरः प्रत्युवाच । ‘नदि नदि । महाभागोऽयमनामयः सर्वथा । यहुतियं ममयं गूच्छानिद्राभिभूतः प्रथोधमगमदिदानीम् ।’ इति तस्यास्पुटेन सगृहार्थेन च प्रत्युत्तरेगाधिगच्छिसन्जातजुतूहलो यावत्तं प्रष्टुं प्रावर्ते तापक्षेपुष्येन प्रस्तुतविषयं परिहस्य य व्याहरत् । सर्वमेव दशो ज्ञाम्यन्ते भवद्भिः । आगम्यत्पदिदानीं भयावहा हि न्यतिरस्य । इत्युक्त्वा सदनान्तः पुनर्मानर्नैपोत् । निशीथप्राये समये तस्मिन् तद्विजनेनकृतायापानामन्येषां निद्राभ्रो मा भूदिति प्रस्तुतप्रसन्नस्य रितादीकरणे न मयाऽप्यारि निबन्धः ।

तदनु च चिरादप्यश्रमस्त्रिभेन मया निरवेशि निद्रासुखम् । परेषुपि प्रातस्तारामुत्थाय
 प्रातस्तनविधिप्यापृतः पूर्वार्था सहचरेण प्रोक्तस्य गृहार्थं प्रथुमवकाशं न प्राप्तवम् ।
 समाप्तप्रातराशौ प्रणिष्टासू पापदूर्ध्वंरुन्नेष्टद्वरोद्भावस्तापन्मुत्थ्यद्वारेण विनान्तं प्राङ्गणं
 परिवाजिकायाः शोभनन्दमप्यवर्तिन्या छतवन्तं करं, मधुरमधुरगिरा गाम्भीर्येण प्रेम्णा
 च मुहूर्मुहुः सान्पयन्तं च तां निरुद्धवाप्यां प्रहर्षनयनागुस्त्रिचक्षुषोलां गृहस्वामिन्
 चावालीकयाच । तस्य विनताननस्य शोकहर्षपरसर्वैयम्याजानाभावमङ्गुत्तप्रवाहसंयमनपरस्य
 पृष्ठतः शिथिकाधाति पुरयद्वयमन्वयात् । शिबिनामप्यास्त शायितोऽज्ञारीभूतोऽनभिज्ञैव-
 पूर्वामारो विगतासुः शिशुः । वाहक्योः पश्चात्प्राविशन्माणवकः वञ्चिच्छालयन् हरतदानं
 रिक्तम् ।

अथ धीनगरं प्रतिगामिना पोप्लराएयद्रुमविशेषपद्भिश्चमण्डितेन सुदीर्घपथेन
 प्रयातयोदानयोर्मांर्गदर्शकोऽश्रवीत् । किमित्यस्मद्गृहस्वामी विद्वेष्टि कयायाम्बरधारिणं
 परिवाजकवर्गमिति न स्यादिदानीं विस्मयावहं भवताम् । दिवाकरः प्रन्यगुदियाद-
 म्बरतलमिन्द्रोपरमण्डितं स्यात् परं न भवेत्कदापि तस्य विद्यासो योमिम्मन्वेपु
 कयायाम्बरधारिणु ।

किन्तु इतभागिन्या अनपराधायाश्चिरत्यक्तायास्तस्या उदचिद्वीर्यैव मत्सहचरेण
 श्यतीतायां राशौ गृहस्यामिष्णुंगोचरतया तदिति वृत्तपाटयातं स्यादित्यसकृदात्मानं
 पृष्ठवानहम् । हन्त ! विरहिजनसंगमं निपुणं साधयिषुं प्रयत्नन्तस्य चिरादपि सफलीभूत
 इति तं प्रशंसातनिभिर्दीर्घांश्वप्रवाससमयमगमयम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

४. मिथ्याग्रहणम्

चैत्रमासस्य सायंसमयः । मोहमय्या माझगावनामनि स्थाने कस्यचिच्छ्रीलस्य गेहे कन्याया विवाहस्य मण्डपमण्डनादिशायमिरुपंभारोऽनुष्ठीयते स्म । क्वचिन्मङ्गलपाठकानां पुरोहितानां मधुरवचनैः, कठिनमणिकुट्टिमस्य निपननरचनेन, क्वचित् कर्मकराणां कलकलेन, संचरञ्जनचरणविशेषणध्वनिना, ध्रुभितमिव भवनमेतद्भवत् । परेषुर्हि केनचिद्दनात्नेन सह वत्साया उद्वाहो निश्चित आसीत् । सेयं विंशतिवर्षीया कृशाङ्गी ह्रस्वाकृतिः परिमितत्रागपि मधुरस्वरा, गौरवर्णापि नातिरूपवैशिष्ट्यसंपन्ना, अमीनाभिधापि मीनाक्षी सह सत्या सरलाभिधया सरलस्वभावया गगनतलचरमार्धवर्तिनि भगवति दिवसाधिनायके रमालादिवृक्षभूषितायां वाटिकायां स्वपितुर्भन्दिरपञ्चद्वारसमीपस्थयां विजनक्रोणे बहुलतरोरेकस्याधः संलापं कुर्वन्त्यासीत् । पत्रत्रिणां झिलझिलरवोऽस्त्वं गतः । आलोलमालतीपुष्पसमूहादुत्पन्त्यालिकदम्बकानि तूष्णीकां भेजिरे ।

सरला — सखि, विवाहमङ्गलविधिस्ते कस्मिन्मुहुर्ते निश्चितोऽस्ति थः ।

अमीना — अस्तद्भ्रमनसमये भगवतः सवितुः ।

म० — (सोपहासम्) अयि सखि, वरमदृष्ट्वा तन्पाणिग्रहणं कथं नाम प्रतिपद्यते स्वया ?

अ० — तद्दर्शनेन किम् ? भारतवर्षे भूयिष्ठानां कन्यानां वरस्य दर्शनाद्यागेव विवाहो भवति । अनतिश्रान्तदौदावापि मदीयाम्या विवाहान् पूर्वं मे पितृपादानां दर्शनामन्दानन्दमलब्धापि सह तैर्वस्तुमगमत् । अहं तु विंशतिवर्षीयास्मि । मातापिनरात्रवलम्बेमाना तयोराज्ञां शिरसाङ्गीकृत्य निःशङ्कं निश्चितवरस्य पाणिग्रहणं मुदा करिष्ये ।

म० — परं यदि कुमारो विवाहाद्याह परिचितः स्यात्तदा निजभाविमुत्स्राप्तौ प्रतीता भवेत्कुमारी ।

इत्यमभिधाय सरला किञ्चिन्नवा भूतले विस्तारितबहुलपुष्पनिकरात् कानिचि-
द्विचिष्य तदामोदमास्वादयत् ।

अ० — हुम् ! पाश्चात्यदेशीयानामेवानु कृडा प्रीतिविवाहादिकल्पना । कृतप्रणयविवाहानामपि बधुवराणां व्यभिचारपरस्परस्वभारा सङ्गत्यादिकारणैर्म्यः पाश्चात्यदेशेषु विवाह-
विधेरस्य वृत्तपरम्परा क्रियासमभिहारेण श्रूयते । परमस्मदीयदेशे विरलः खलु
व्यतिकरस्वारतः ।

स०—परं शापप्रभावान्कृपितस्य दुर्वाप्तोमुनेन्मर्मवृत्तं न तु तयोर्दोषात् ।

कुमार्यांविमे आशैदावात्प्रतिवेदिन्यावान्ताम् । यद्यपि भिन्नभिन्नरीत्या संवर्धिने
अप्यापिते भिन्नभिन्नश्च तयोर्नैकविषयेषु गृहसंस्कारोऽमूद्, भिन्नभिन्ने च धर्ममते अमूतां
तयोन्तर्द्वीमे परस्परं प्रतिबद्धदृढमन्ये धिरं स्थितवर्था । अमीना द्वि कन्याशालाया-
मध्यापितापि स्वातन्त्र्यमुष्यं नान्वभवत् । तेषं व्यक्तित्वविहीना भावनाराजिता वैवाहिक-
विषये न कमपि पक्षमवालम्बत् । तस्या विवाहवाद्निश्चयो ह्यमिदनाम्ना केनचिद्वनाङ्घ्रिन
शिलयन्वस्वामिना सह पितृभ्यां व्यधापि । सोऽयं तरुणो मोहमय्यामेव कृतावामोऽभूत् ।
वस्तुतः पितुरानुया कस्यापि कुमारस्य पाणिग्रहणं मुग्धेयमद्वयकरिष्यत् ।

अथ परेषुः समाहितनानाविधसंस्कारममीनायाः पितुर्मन्दिर् महोत्सवमयं
मञ्जीतनुत्यादिष्वनिमयं दिव्यमन्दिमिव व्यभाषिष्ट । श्रमेण समुपतिष्ठतिः प्रायुर्गिहः
मदनमेतद्वयराजत् । धामप्यरात्रं च समुचितमोजनैः सन्तः प्रायुर्गिहममूहो
वाराङ्गनानुत्थमञ्जीतादिभिः प्राणितविनोदः श्रीलसालये मुखं कालमयापयत् । निर्वर्तित-
विवाहा प्रातन्त्रं च यधूर्मृगमदरुप्रादिना सुरभिद्वयेगानुलिसमवाङ्गी र्धातदुश्लवसना
धवलपुष्पमण्डितशिरा एतन्वचितकण्डारकण्डलकण्डकाभरणभूषिता पत्युर्गहमयात् ।
वालसर्वां सरलां विद्वधुममहमाना नरोदेयं पितुर्गोहाश्रिणमनात्राण् यथाप्रतिशुभं
प्रतिदिनं वाहकेन सार्धं प्रेमोद्रेक्यंमृतं पत्रं प्राडिणोत् । भवगंयच्च लेन्वे समुदनदस्यं
दीपमाळाविहितबहुलचाकचक्यं हृदयहारिं सार्धं पत्युः, ममुद्गासमानं संन्यासितामिना
चतुरविशिष्टरेपधारिणा परिच्छदेन समन्वितं, नानाविधपुण्यामोदमुरभितान्तःपुरं,
निजामूल्यरत्नसञ्चिताभरणजातं, पयोनिवेर्नपुरममैरोमिमाला याम्नास्या मार्तण्डतापह्वान्ति
मन्त्रीकृवंन्ति स्म दिवा, नक्तं च धीजयन्थो मन्दानिर्लं समचारयन् । यथागम्,
हामिदस्य मूयांसि यन्त्रवाहनानि, मन्दुरा घानेकवाजिभिः संनृता । इति मर्मैव
सविस्तरममीनया संगारवं वर्गितं, परं स्वमर्तारमधिदृश्य लेनामाथमपि न कदापि
शंसितमिति सरलया लक्षितम् । न तु तयापि हामिदमुदिश्य किमप्यनुयुजम् ।
नरोदेयं पितुर्गोहं वालसर्वां चानवरतं स्मारं स्मारं पत्युरदृष्टपूर्वैऽममीने प्रामार्ते चलन्ती
मातृविरहितां नष्टाध्वकां नवशुक्लीं महारण्ये हुमाद्दुममुद्गयमाननिवाःमानमकठयवमीना ।
निर्मितोऽमूद्धि प्रासादोऽयं नानामूल्यदुर्लभोपलजातेन । धंतराङ्गणे सुगहनगृहाम्यन्त-
र्भांतेरमपरा मरुत्तन्त्रभावलम्बिता स्थिता । सुलोपनाजां मातलधराधिपानां
कालादवशिष्टाश्चित्रिताः पटला विश्वकर्ममशितान्कर्मैरालभूषिता आसन् । अन्तःपुरस्य
भूतलं चोच्छृट्णारसीकदेशीयकौशेयाल्लरणसच्छादितमभूत् । भित्तयोऽपि कामिकशोभपट्टै-
रुत्ताः । अन्तःपुरस्य विद्यालयाङ्गं परिलम्बमानरजतपत्रकालाकुलं शुभ्यारिकाकुलं
कलस्वमनोहरम् । पार्श्ववर्तिन्यैरुस्मिन् काष्ठजालालयेऽन्ये पत्रविगो मयूरादयः कृजत-
कलस्तैः पल्लस्तुरणः समञ्जीरतिङ्गनतर्तेश्वाक्रीडन् । विवाहाभ्युत्तं मातुर्गुहं भाविविवाह-
विषयं व्यचिन्तयदमीना—“अपि मद्भिवाहः श्रीलेन सह हामिदेन मुष्पावहो भविता ।
कथं नामैकाकिनी विद्यालसौषेऽस्मिन् कालं यापयितुं प्रभवैयमिति ” ।

अमीना ह्यादौ व्यवसायाभावाच्चून्यहृदयमात्मानमपश्यत् । तद्वत्तं हि प्रातन्तरां
नगरात्सार्धयोजनदूरस्थं शिल्पयन्त्रकार्यालयं प्रति गृहाद्विर्गम्य सायं सूर्यास्तमनसमये
न्यवर्तत । अथाविच्छिन्नविविक्ततायां सौधस्य तस्मिन् चाम्बूलं चरन्ती, दासीभिः
पादयोर्निपीड्यमाना, विद्युद्यजनेन चक्रकारेण वीज्यमाना स्वभाग्योदयसोपानं
मनसि प्रशंसन्ती, अज्ञभृत्येतरजनसंपर्करहिता, चतुरमस्तीविरहिता, विविधमूष्य-
विहितप्रबलचाकचव्या सुगन्धिर्नैलप्रसाधितकेशकलापा, अज्ञनरञ्जितलोचनाबला,
द्विस्वमयसूत्राङ्कितपट्टाम्बरधरा, सागरोर्ममालातुषारकजिष्णुपहरणशीतस्य समीरस्य
सुगन्धसंभवनुभवन्ती, शुभ्रसारिकादिपक्षिणां कलकलं शृण्वती, अट्टालिकाया अट्टालिकाम-
ङ्गादङ्गणं पैनःपुन्येन पश्यन्ती कालमयापयदमीना यावत् प्रासूत यमलौ सुतौ ।

अथ कतिपयक्योंत्तरं तस्या बालमहत्याः सरलायाः कश्चिद्विषसनीय ऋजुस्वभाप-
स्तरुणः पाणिमगृह्णात् । तयोश्च विवाहो विनाऽभ्यर्त्तं निरवर्तत । व्यवसायप्रवासिनः
सरलायाः पत्युर्नामीत् स्थिरो निवामः क्वापि । परं स्वकायौं मोहमयीं गतागतं कुर्वन्नेय
नगरीमिमामधिवस्तुं मतिं कृत्वा सरलाया इच्छामनुसरन्नमीनायाः प्रासादस्याधस्तात्
द्वित्रप्रकोष्ठाभ्यं वनतिस्थानमल्पिष्टमुपलब्धवान् । अतिविशालसौधेऽस्मिन्नेरुभाटकमवन-
युक्ते बहुतिथं कालमुपिचापि तत्र निवासिनोऽन्योन्यदृष्टिपथमपि प्रायो नेदुः । अमीनाया
अन्तःपुरबलमितुद्गवातायनादधो भूतलस्यस्य सरलाया गृहस्य सूक्ष्मकापांस-
वस्त्राच्छादितवातायनान्तःप्रकोष्ठं स्फुटं यद्विस्तो दृक्पथनगमत् । यदा च सरलायाः
पतिर्नगराद्विरयात्तदा तदा सा मनसो द्वितीयनिबन्धनभूतायाः सद्नेऽमीनाया
भूयिष्ठमद्दोऽनयत् । इमे च सडचर्यां पुनः स्तम्भेनामन्दानन्दमन्वभूताम् ।

अथामीना स्वधर्मनियममनुसृत्याऽवगुण्टनपदार्थि निभृतवासप्रिरोपावस्थितिमनी-
कृत्य क्वचिदेव विहाराय गृहद्विर्गिरगात् । अतो नागरिकाणां प्रतिवेशिनां वा
वृत्तानभिज्ञापि क्रमेण संजातवदुप्रजा परं संतुष्टाऽऽस्त । यदा यदा तु सरला निजमुखा-
निशायः, स्वभर्तुः साडचर्यं, तद्विप्रयोगोत्तरप्रत्यागमनोक्थप्य चोभयोरित्यादिविषयमधिभूत्य
समलपन्, तदा तदामीनां विदूरवदृष्टिमलक्षयत् सा । अथ गच्छति काले
एषाममीनायाः कोऽपि ऐदज्जेलमे विहारो घ्यलोकि । तयोर्निवासयोः पुरःस्थस्य
पयोनिधेस्तटे सप्रेम प्रथिनान्योन्यद्वि सरलां तन्पतिं च रजन्यां शतपदीं कुर्वाणा दर्शं
दर्शममीनाया विपण्णता वृद्धिमगमत् । सा च दीर्घं निःशक्ती दुर्मनापमानेन
एविशामानं मरोपमप्राक्षीचुनो निःशस्यने मूढेन स्वयेपमिति । तावद्विबिलेऽइति
भर्तुंमुंभदर्शनानन्दं क्षणिकमेरोपलब्धवती सा । सहनिवाविनावपि तावद्विभ्रममन्दद्वी
म्यिता । सोऽयं हि हृदिदो द्युतप्रियो नैरुनीडामण्डलेषु प्रप्यहं विनोदितात्मा गेहं
निवर्तिनुं दिने दिनेऽधिष्ठाधिर्दं घ्यलम्बत । सा चाधीरतया पतिं प्रतिरात्रं
प्रनीशमगात् । परं क्रमेण यदा स्वपत्यागमसमय आप्रभाते विलम्बितः समगूत्तदा मा
प्रनीशम्य मां, भोजनं ममाप्य यथाकार्थं स्वपिदि । अहं हि गृहद्विः सार्धं करिष्ये इति
हनिदम्कामनापयत् । सा च सम्यं शिल्पयन्त्र कारणां निगतां ज्ञानुभमापि कुतन्वयाऽथ

चिरायितमिति तं प्रष्टुमलं धैर्यं न वा ददाग्रहं भेजे । एवं तयोर्वैवाहिकसंबन्धने
कथाशेषमात्रे संज्ञाने इन्त स्वपतिं सा निजसन्ततेर्जनक इत्येवावलोक्यामास । प्रायेण
भूयसीनां धीमतीनां परिस्थित्येवकसोचनीयया भाव्यमिति मन्वाना पतिप्रेमानन्दरसे
स्वमेऽप्यनास्वादितेऽपि निजावस्थां शोचनीयां नामन्यनामीना मनागपि ।

अथैकदेयं पयोधिरेतपाण्डुरे शयनीये कृतपदा प्रस्वापसुग्मनुबभूव । समयोऽयं
क्रिय प्रीप्सताः । अवसरेऽस्मिन् सर्वेणे विद्यानायस्य संपूर्णकलाप्रापस्य युक्तिदुग्धाधरल-
धारानिचयेन धवलितमासीद्वरातलम् । जलनिधेरैलानि हीरकनिचय इव चाकृषयं
भेजिरे । पिहितेषु भवनद्वारेषु म्वस्यद्रक्षेपु परिजनाः प्रसुता भासन् । धनीनापि
प्रस्वपती कमप्यनिमाश्रम्यं स्वममदाश्रीत् । यत्तदीयबालस्यया सरलया तदीयमर्-
स्वमपि विलुण्ण्य सा इमिदस्य हर्म्यांश्चिष्कान्तिरेति । चण्डवाप्यया सहसा प्रदतेव मरुं
प्रबुध्य शयनास्तुमुत्थाय नदने परिमृजती संग्रमेण रुदकण्या चकितचकितेव विविधि-
लाङ्गयतिः स्वल्पपादाभ्यां समीपवर्तिनः सौधस्याधो भूतलस्य सरलाया निलयमव-
लोकयन्ती वातायनसमीपं चिरमवतस्थे । नितान्दविचिक्ततया विपण्णमना भनीना
जलाधरेरुर्मिमाळाया मन्दमन्दमर्मं श्रावं श्रावं परिमृदितमृगालिनीव म्लानाङ्गी
प्रियजतस्य कस्यापि मुदुलस्पर्शरुपः मान्त्वनस्यामितलापुकाभूत् । तावत्सरलायाः शय्यागारं
त्रियुहीपकप्रोतितं ध्यलोकितया । वातायनस्य सूडमनेपथ्यस्य पृष्ठतः सरलायाः
सुकुमारशरीरयश्चित्तस्ततश्चलन्ती दग्गोचरतामगादमीनायाः । भर्तरे निपति नगरान्
निशीथिन्यां किञ्चाम कर्तुं प्रवृत्ता स्यात्सरलेति व्यचिन्तयत्सविस्मयममीना । भय दावत्सलीं
समाह्वयितुं प्रवर्तते सा तावत्तस्यैव सौधस्याधोगृहपृष्ठभागतो निर्गन्तुं इमिदस्याकृत्रिमिव
कस्यापि पुरयस्याकृतिं ध्यलोकयदमीना । तद्रु च झटिति सरलायाः शय्यागृहस्य दीपिका
निर्वापितामूत् । नीरखं निमृत्तं प्रचलन् पुरयोऽयं स्वपतिरिति श्रुतं सा न व्यथतीत्यरे यदा
स्वहर्म्यस्य बहिर्द्वारमुद्घाटयान्तः स प्राविशत्तदार्थं इमिदमन्तरा न कोप्यन्व इति प्रतीता-
ऽभूत् । पाण्डुबदना वेपमानविप्रदा किंकर्तव्यप्रतिपत्तिमूला स्थितवती च । प्रमातप्रायः समयो
नचिरान्नविवा । कुत्र एतावान् विलम्बः प्रथागमस्य भर्तुः, कुत्रश्च सरलायाः शयनगृहं
मध्यरात्रे प्रकाशितं स्यादित्यनेकवितर्कजालेनाक्रान्ता वातायनात्पराशुत्योद्धितेभ्याभानुदयं
संघान्ताऽन्तःपुरे गतागतमकरोदमीना । परेषुनिशीथीये पुनर्गवाक्षसत्रिधे सा चिरं स्थित्वापि
सरलाया निलयमन्धतमसावृतमपश्यत् । बहिः सर्वत्र प्रशान्ततादेवी च्यराजत् ।
यामिनीकाभिनीवदनविलकधिनुरिन्दुश्चन्द्रिभन्निभन्वाजेनान्यस्तलात् सुपापाराभिर्परातलम-
धायत् । अन्तरान्तरा वारिधिरीचिमालानां मन्दमन्दस्वोऽमीनायाः कर्णशङ्कुलीमपूरयत् ।
अथ दावत्परावर्तते सा वातायनात्तावत्पादचारप्वनिमिव कस्याप्यध्रौषीत् । ध्वनिनातेना-
कृष्टेय गवाक्षसत्रिधं पुनः सा परी । न चिराच्च समीपवर्तिनः सौधस्यापस्तलभागाङ्गिर्ग-
च्छन्ती इमिदस्य शरीराकृतिः पुनस्तस्या दृश्ये न्यपतत् । दिनधवलकमनोपरि
श्यामर्क्षगमाचारो रक्तुर्गोष्पीपथ निशाकरकरनिचये वैलङ्घन्यं भेजाते । तत्रश्च
गवाक्षजालप्रसारिते रजतमार्जनीनिर्भः कलानिधिकरनिर्करैः संशोधितान्धकारे पयोधिरेत-

संदोहेनेत्र निर्मिते शयनीय उपविश्य संदेहकोपोन्मथितहृदया मुग्धमधःकृत्वा निःश्वस्योष्णं च सा तूर्णां तस्यै ।

एवं चतसृषु निशासु नैशान्पेपगमुपाक्रमतामीना यावत्सा सरलायाः कपटस्य संज्ञातप्रत्ययाभूत् । सरलाहृदिदयोर्मध्ये निभृतासक्तिर्मन्धविषये न कोऽपि संदेहलेश इति निश्चितमनिः सा समभूत् । प्रतिनक्तं व्यतिकरमिमं प्रयक्षीकृत्य लोहितवदना कोपस्फुरदधरा जाञ्जल्यमानलोचना शयने कृतपदा पार्श्वद्वये मुहुर्मुहुर्लुण्ठन्ती नैराश्यादवा-
निष्टन । कुतर्कपरवशेयं क्रियासमभिदोषोद्गच्छद्रोषवाप्सा शोधाग्निना लुलितलुलितान्न-
कैस्ताम्यति स्म प्रतिदिनम् । अहो कथं नाद्यावधि सरलाया गूढकैटिल्यं न तर्किनं मन्दाधिया मयेति मुहुर्मुहुर्विचिन्तयन्ती शृशमकुप्यदात्मने ।

अथ पूर्ववच्चदा सह सख्या सूचोशिल्पं कर्तुं सरला तस्याः प्रासादं समापात्तदा-
मीनाऽत्यन्तनिरुःसाहा कोपेनान्तरेव तातप्यमाना, हास्यविवर्जिता समतिष्ठत् । कैश्चिदपि गूढकार्यव्यवस्थाहेतुहेतुजिना स्यात्सहचरीति सरला तामुज्जासयितुं सविनोदं प्रायतत् । परमधिकधिकमौदासीन्यमेवावलम्ब्य विमनायमाना स्थितवन्वमीना । उचैः पुस्तकपठनं विभीषु सरलां सपदि सपदि सहस्तविक्षेपं प्रत्याख्यास्ता । प्रतिवारं यदा सरला विभ्रमभालापं कर्तुं प्रावर्तत तदा तद्बोधिभूयो भूयो वितुष्टद्वयमिवात्मानं सा प्रादर्शयत् । तदनु सरला स्मारं स्मारं कवेरुक्तिम् 'अतिपरिचयाद्बला संततगमनादनादनादरो भवती'ति व्यरमद् गमनात्सत्या हस्यम् । अमीनाया हृदि तावत्सदृशं प्रति विद्वेषाग्निरधिकाधिकं समुदज्वलत् । अनरतं च व्यचिन्तयत्सा यदावाल्याचस्यां पूर्णशो ध्यञ्जसं सेयमद्य कथमीदगधर्मकर्मणि प्रवृत्ताभूत् तत्रापि निजसख्याः सह बलुभेन । मधुरमधुरवचांवि मधुरः समुदीर्य परोक्षं मां कथं सा प्रतारितवती । अहह ! कथं कमलामिव विमलां, शारदामिव शिदारदां, सतीमिव सतीं स्यां प्रदर्शयन्ती मलिनहृदया स्थितवन्धेतावत्कालम् । अहं च तां विधसनीयां प्रागश्रियां च भगिनीमिव समभावयम् । अपि हामिदस्य धर्मवेन मोडिता स्यात्सा यत् रूपनेः फनीवग्गलस्य परोक्षं व्यभिचारकर्मणि प्रावर्ततेयम् । फीरशीयं त्रिधाम्पानः । फीरशीयं चञ्चलता चित्तस्य, यन्मत्सदृश्यं विधेषां नर्मपात्रं कृत्वास्मि । अहह ! कथं नाम तस्या रिपयामाकं यन्मत्प्रेतेषु नादिदम् । कुतश्चैयं मन्त्रेहमन्त्रिषु कृतावामाभूत् । अपि भर्तुःपरोक्षे निभृतदुराचाराय व्यवसितमित्थं तथा । याद्यतो मुग्धाननाया विनयसंप्रदायाश्च तस्या हृदि कैटिल्यादिः कथमाधिनः स्यात् । मयां अपि मङ्गल्यं आप्मानं निरागम्यं प्रदर्शयन्वोऽविधसनीयाः स्युः । इत्थं तर्कवितर्क-
कण्टकनिकरप्यथिता सा सरला प्रन्तुप्रविषयमुद्दिश्य शिवाञ्जल्य प्रष्टुकामाणि स्वप्रतिष्ठाया
अलीकदर्शान्त्रोषं स्थितवती । सरलायाश्चित्तस्य तदीयमधुरवचश्च स्वप्न इवेन्द्रजाल-
मिव मायादर्शनमिवामीनायाः प्रत्यभादिशानीम् । आधिं ध्यात्मनो रहसि महमानावा-
निष्टन सा ।

अथ गच्छन्तु वर्षेषु शिशुकोऽमीनायाः केनापि म्याधिना ग्रन्त इत्याकर्म तस्य शुभ्रपायां सत्यं साहाय्यं प्रदिशुः सरला मानुषं पत्रद्वारा तस्यै न्यददेयन् । परं लेखनिमं प्रावरणादपनार्थं यथागतं वाहकायादापवदमीना । अनेन परमोद्विज्ञापि सरला सत्यं नाद्रुहन् मनागपि । स्वगामंस्त्र्यामीनायाश्च वृत्तं स्वमेवचमुस्यादुपलभ्य जीपं स्थिता । अर्थकवत्परोत्तरं इमिदोऽकस्मान्केनापि निरुपायरोगेगायन्तो मरणोन्मुखः स्थितः । प्रमेय स च नष्टोऽवताशो नचिताद्विनष्टवागामन्नप्रायान्तकाल इति ज्ञात्वा सरलाया गृहस्य दिशमद्गुल्या निर्दिश्य मुहुर्मुहुः कापि समाहृतयामितीद्विनेनेषामुच्यन्तोपन् । भर्तुराशयनवगन्वापि तस्य परयोपिशापक्तिमनभितन्द्रमाना तन्मूचनमवामंन्त्रमीना । सरलाया आकृतिर्हि हृदि तस्याः श्यामश्यामा मृत्युच्छायेव मन्त्रतमवारिवासीन् । अत्र पक्षप-
दिनोत्तरं भगवतो भास्करस्याभ्रमनममये इमिदः प्रति परलोकं प्रस्थितः । तस्य निघनवृत्तं प्रतिवेशिनां सपदि ध्रुतिपथे न्यपवदचिराच्च सर्वतोपि नगरो प्रामरन् । भर्तुर्गन्तुना शोकाकुलाभूदनीनेति न, परं तस्याकस्मिन्नान्तेन न्ममित्रा निजशयनागरे निश्चला-
त्रिष्टन् । परिचराणां गमनागमनिनादेन वृद्धमेवकानामाद्योशकलोलेन च जागरिता । तस्या बालकाः संप्रान्ताः संप्रान्ताश्चान्यथावन्मानुः शय्यालयम् । सा च बालकसला गाढं तान् परिश्रम्य मृदुलवचोभिश्च ममास्वास्य निजपर्यङ्के शायितवती । मुक्तेषु तेषु इमिदस्य सेवको निःशब्दं तामुपेय न्यवेदयत्तया—स्नापितो धूपितो गन्ध्यादिरूपितो विप्रहः स्वामिनः । न चित्तादायास्यन्ति नागरिका अनुकम्पित इतो मेव्यन्त्ययः स्वामिनः पूजदेह-
मुत्तरविवेरनुष्ठानार्थम् । पुरोहिता हि समायाताः । इत्युक्त्या शीघ्रमायामि तावदिति प्रत्युक्तस्तया परिचास्कोऽपासरत् । पत्युरन्तिमदर्शनस्येच्छयाऽमीनान्तःपुराश्रिगंथ श्रीर्घदीर्घ-
गृहाम्यन्तरमागान् दीपमालाभिरुदासितान् समुलङ्घ्य प्रामादस्य विनालमोयानममी-
पस्यस्य इमिदस्य शय्यागृहस्य संनिधिं कथं कथमपि प्राप । अयं यावत्प्रकोष्ठस्य द्वारमु-
दाश्रयितुं मा प्रवर्तते तावत्पश्यति सोपानपङ्क्तिमारोहन्तीं शनैः शनैः सरलाम् । निशार्थ्यनां शीतशीतसमीरेण कम्पमानाङ्गयष्टिरिव तस्यै विद्यवा । अवनतमुक्ती सरला च यावन् सदानुभूतिं प्रदर्शयितुमिच्छन्ती सखी सप्रेम ममाडिद्विनुं करपल्लवीं विन्न्तारयति तावद-
मीना तां सदस्तविद्वेषं निवार्य ब्रवीति कटुस्वरेण समायातामि निःसंशयं बलमस्या-
न्तिमदर्शनायेति । नैवं नैवम् । आयातादिमं रात्रु त्वचूत् इति पश्चात्प्रचष्टिवा विकम्पिताशिरः प्रत्युवाच सरला । अद्रुत्तप्रत्युत्तयं धनमंशयनममावृत्तहृदया यावदमीना भर्तुरावाप्यद्वारं समुद्घाटयति तावदन्वः कावत कावतनाल्मीमद्गानां प्लु माश्रोशं पृष्टः प्रचष्टिताऽमीना । ‘ इमिदम् ? केयम् ? कुत इयम् ! अहह ! ’ इत्युदीरयन्ती ग्दितस्वरेण चक्रित्वा विस्फारितलोचना स्तम्भितेव मा म्यिता । पुत्रमालाच्छादितस्य इमिदस्य हि शयनस्य सन्निधे विन्यस्ततानुः श्यामगूडनडुकृदाभ्यवेष्टिताङ्गयष्टिभ्यास्वदना गौरवगं शिरोपनुकुमारतनुमूर्तस्य पादयोर्निहितशिरः शोकाञ्जालावलीडेव हरिद्राशाखित-
वदनेव निःशब्दं विलपन्ती मुक्ककण्ठं काचित्तरुगी ध्यलोकि । अमीनया मातुषोपे
निर्दिष्टमेवामालोभ्य सरला कर्णेऽजपत् । ‘ मदि’ सहज एवास्याः शोकोद्वेगाजनिता

खिलापो विगतासोः प्राणेश्वरस्य कृत्रे । षयोर्दीर्घानुरागाभिज्ञया स्वया भाष्यम् ।
 विदितवृत्ताः सर्वेऽपि प्रतिवेशिनोऽत्रे'ति । कथम् ? कदा ? स्वमेवास्य प्राणेश्वरीति
 मयारुलितमि'ति प्राणपदमीनाऽस्फुटम् । विस्मिता स्वभिभतेव वचनममीनाया
 नावगच्छन्तीव क्षणं विस्कारितनयनावातिष्ठत सरला । ततश्च त्रिवर्णवदनममीनाया खिलोक्य
 सा सवेगमभाषीत् । 'अयि मूढमते ! यथैहिकसम्पत्तिवैभवैश्वर्यादिभिः सनाथीकृतासि त्वं
 विधिना, तथैव तेन पत्नुः प्रेमोद्रेकसम्पत्त्यैरुसुखभाक् कुनोऽस्ति जनोऽयम् । प्राणेश्वरमन्तरे-
 णेतरपुरुषा मे भ्रातृसमाना एव' । इति समुदीर्य विस्तवचनाऽऽस्ते सरला तावदमीना
 लज्जया नतमुखी निःशब्दा स्थितवती । मुहूर्तेत्तरं लज्जप्रकृतिदवाच सरला पुनः ।
 'अवगतमिदानीं मया तव मां प्रति दुराग्रहहलाहलविकारस्य कारणम् । बालसत्याम-
 निन्द्यायां कृतकंजनितदुष्टसंशयपिशाचभारमारोप्य पद्भ्यु वपे'दपेतेषु तां हन्त इवपथादकारणं
 निष्कास्य दुर्मनायमानमानं पर्यतापयस्त्वं वृथा । वाक्प्रतिष्ठानि देहिनां व्यवहारतन्त्राणि ।
 वाचि एतु सत्यासत्यहेतवो व्यवस्थिताः । यदि सरलवचनेन मामप्रश्यस्त्वं तर्हि
 याथाार्थमवेदिष्यः । परं हृदि निभृतं वैमनस्यमाश्रित्य वृथा संशयजनिताभिद्रोहाग्निस्तता
 सृणीव घोरसंदेहजनितकोपव्याघ्राऽऽघाता निभृतमधुप्रवाहैर्बुधा स्नाता क्रियासमभिहारेण
 मां हृदि शपन्ती च दीर्घकालं स्थितासि । कामं तव भर्तुश्चेष्टितं नोचितमासीत्खलु । परं
 यवनधर्मण स्वदरितरायाः परकीयाया अङ्गीकारो यथान्यायमिति प्रतिपद्यत इत्यपि
 विदितमासीत्ते' ।

आकर्षयैतश्चिपत्यामीना सरलायाः पादयोर्विंशतिखिलवचनविन्यासाऽतिमन्दस्वरा
 लज्जयाऽऽनन आविर्भूतत्रिविधभावमङ्गना बद्धाङ्गलिरववीत् । 'सखि ! क्षम्यतां क्षम्यतां
 जनोऽयम् । सनाथाप्यहं चिरात्पराङ्मुखीभूते नाथेऽनाथीभूतेव कथं कथमपि
 कालमयापयम् । नाथस्य निधनेनाद्य यथापूर्वं निर्विशेषमवस्थितास्मि खलु । परं
 रिरादात्मनैव निःसारितबालसखी दैवयोगान् पुनर्मयोपलब्धेति मद्भाग्यभास्त्रोऽयमिति
 प्रमुदितान्तरङ्गास्मीति वचः पुनरुक्तिरेव स्यात् । हन्त ! इतःपरमाजीवमायामुभे इद्वयदसत्ये
 स्यास्याव इत्युदीर्य सरला गाढमाह्लिष्य निजशयनागारमेनामनयदमीना ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

५. वृत्तशंसिच्छत्रम्

राजदुर्गाद्यातिदूरं कस्याद्धिद् ग्रामदिकायां ख्यात्यामेकदा कस्यचित् पुरोहितस्या-
त्मजा रूपयौवनसम्पन्ना तवयौवने प्राप्तवधव्या सह कामात्रायमनोऽष्टाविंशतिवर्षिणि चतुरदं
श्रीहन्त्यास्त । पित्तलदीपिकाया मन्दमन्ददीप्या मुग्धशाला स्मामिप्रकाशितासीत् ।

“हंशो ! अनुपम ! पुनरपि त्रितोऽसि मया तृतीयवारमद्य” । इतीन्द्राप्रबोऽज्जामातरं
शारिणुपस्त्रम्मनं सम्पाद्य । समाश्रितौदासीन्येन पराजयः प्रत्यपद्यत जोषमनुपमेन ।
नानाविधजटिलचिन्तारतैराकुलितमासीत् खलु तृतीयहृदयम् । किञ्चिदज्ञानतारं ममापन्न-
म्येव नाविद्वस्य तदानने काचिन्मन्दिग्धतोपालक्ष्यत । “किं संवृत्तं भवनोऽद्य ?
कैर्विचारतरङ्गैराहृतं चतुरङ्गपटोर्भवतश्चेतः” इतीन्द्रा वमपृच्छत् ।

अनुपमः— भावयोरितः प्रस्थानस्य चिन्तयाऽऽकुलीभूतोऽस्मि ।

इं— पितृचाणैः पञ्चाङ्गावलोकनं कृतं न वेति ज्ञानुमिच्छामि ग्लु ।

अ— कुत्रः ?

इं— युवयोः प्रयागानुहूलुभमुहूर्तोपलम्भये ।

अनुपमस्याधरोऽस्फुरत् । विनतमुखः क्षणं स तूर्णान् तस्यै, तत्र इन्द्रियाणां
कन्दरुहिः किञ्चिदहस्यं तस्यै निवेदयितुमिच्छन्नित्थं सम्भ्रान्तचेता ययौ ।

इं— नवप्रस्थानमाशु मा भूत् ।

अ— अथेवं भवत्यामिलप्यते ?

इं— (सद्गद्गद्म्) अनतिक्रान्तशतवास्ति मदीयवध्या मीरा । प्रथमत एव
भविताऽऽवयोर्वियोगः ।

प्रकोष्ठस्य तमोमयकोणे श्रुतिपत्रं कुर्वन्निन्द्रियाणां जनशो जराकान्तो जगद्
“नाख्येतावदल्पवयस्का मीरा । द्वादशाब्ददेशीया हि सा संप्रति । त्वमेकादशवर्षीयामी-
रुद्धाहसमये । चतुर्दशवर्षीयायां च स्वपि समुपजाता तवात्मजा” इति । अत्र सहसा
चक्षित्वेन्द्रिा जिह्वां दृष्ट्वा पितरमपृच्छत् । “ताव ! अपि पञ्चाङ्गमवलोकितं भवता”
इति । “आगामी भानुवासरोऽनुहूलः प्रयागे” इति प्रवया राजदुर्गावर्तिनो देवालयस्य
पुरोधा भ्रम्यथान् । तत्रश्च विशीर्षोऽस्त्रलेपान् सञ्चिन्त्य जीर्णवस्त्रेण परिवेष्ट्य च तान् म
ममुत्थाप मुग्धशालातो मन्थरमयास्पृशत् । अयेन्द्रिा सायतोच्छ्वासं दीपिकायां वैलमधि-
कमुग्धस्य गृदुस्वगेणामवीज्जामातरम् । सहाहमात्रमवशिष्यन्ने प्रयागस्य युवयोरिति ।

अनुपमः— महावाम्यां देशान्तरभायास्यति भवताप्यासास्यते बलवन्मया ।

इं— पितृपादानर्थकाकिनो विगर्ह्य कथं नाम निर्गच्छेयमितः । परिपेविनुं
तानवश्यं कोऽप्यनेक्ष्यते ।

अ— अनेमि सर्वथा मया यदस्मन्मदन एव भवती निरर्थं कृतावासा भवितेति ।

इं—आदौ प्रायो लज्जाशीलेव वत्सा मे प्रतिभायात्परं प्रमेणातिप्रान्तभीरुत्वाऽऽ-
चरिष्यति पशुः परिचरणं विना निर्वन्धम् । अतिसौम्या मुक्षीला दक्षा च कन्यका मे ।

इति सबाप्यं नयनयुगलं मार्जयन्तीन्द्रिा व्याहरत् ।

अ—देवालयं यानेषु भवद्वीपवितृपादेषु कथं भवत्यैनाकिन्या स्थास्यते विजने
स्यले ?

इं—किं वा करणीयम् ? चार्धके गुरुजनस्य योगक्षेमं बोद्धुमर्हन्त्यात्मजाः ।
नोचेन्द्रिन्द्रास्पदं खलु ता भवेयुः ।

इति निगद्येन्द्रिा स्वकेनाकलापं विमुच्य करपलुवान्यां वेगीं विरचयितुमारोभे ।

अ—अहो कामनीयकं भवत्याः कुन्तलानाम् ।

इं—मीरायारु चिरतरौ भ्रमरसदृशमसृणकुटिलालङ्कणलापः कौशेयस्य मार्दवं
मजने ।

अ—न मयाद्यापि लक्षितोऽसौ ।

तर्शदास्योन्त्याङ्किञ्चिद् विषण्णाभूदिन्द्रिा ।

इं—आरूढनवयौवना वर्षद्वयोत्तरं वत्सा मे भवत्सहचरी भविता ।

अ—अस्येकैवाव नितले—

इ—(सकुतूहलम्) का नाम सा ?

अ—भवतीमन्तरा न भवेत्काप्यन्या मत्सहचरी ।

इति किञ्चतल्यतामूढस्य जामातुर्मुखादङ्गाण्डे निःसृतं वचः । वचनस्य
याथाप्य मित्रासुरिवेन्द्रिा शून्यदृष्ट्या तं व्यलोकयत् । निद्रालोरर्भकस्यास्फुटजल्पनमिव
प्रत्यभामन वचनं तस्य यत् न पुनरभ्यधात् ।

अ—अपि जानाति भवती यद् भवत्या वियुक्तस्य मे शून्यशून्यं भविता
जीवितमिति ?

इन्द्रिाया मुग्धाञ्जम्य मृदुलत्वं सपदि रिळीनं, तत्र च कापि रक्षता दृष्टिगोचरता-
मापत् । विस्मयस्तिमितेव सा स्थिता क्षणं तूष्णीम्, परस्तात्तद्वचः श्रावं श्रावं नितरां
मम्भ्रान्ता समभूत् ।

अ—मामपद्काम्राग् भवद्द्वारण्याम्बुनिधौ निपातितो मनसिजेन ततश्च
मन्तापमद्विदुण्डे निक्षिप्तः सन् क्रियतीं वेदनामन्वभवमिति न कोऽपि पृथिव्यामाश्लयितुं
प्रभवेत् ।

इति कथं कथमप्यगदत्तरुणः । शोषाग्निनेन्द्रिाया नेत्रद्वन्द्वं नितरां प्राञ्चलत् । “अल-
मलमीदृश्यन्ते ” नि परस्परं सा निद्रगात् । अनुपमस्याननं नैराश्वेन विरगतां भजे ।

इं—(मविपादम्) अहो नैतदनुस्यं चेष्टितं भरतः । किमिति प्राशूतेनेजाचयते
भवता । कुतोऽयमुपप्लवो येन भवद्विद्विद्वयसंयमो विनाशितो यशित्वं चेतमदव विदुःसम् ।
क्व तत्पुत्रिस्तानं यद्भवता मर्गो विप्रारितम् । क्व हस्तलिखितानां गाथानां

विशुद्धिकार्यं यस्मिन् सुदीर्घं व्यापृताः स्य । किमिति रागाभिप्रेतेण क्लृप्रीकृतं विद्वान्
भवतः । नवोद्वैव मदीयवत्सा भवतो हृदि विराजमानाऽग्रिमपदमलङ्कृष्यात् । अहं
तदीयप्रसूर्मातृभावेनैव सम्भावनीया भवते'ति । अचिन्तयच्च । "किं भविष्यति बालिकाया
ममाद्य । मुग्धेयं न विराजवथौवनपदमारोक्ष्यति । पराहमुग्वन्थ पत्युगोहे कीर्त्त्या तजी-
वनयात्रा भवेत् ?"

इति चिन्तयन्ती जामातरि बद्धदृष्टिरस्थानिन्द्रा । स च वज्राहत इव निप्यन्तः स्थित-
वान् क्षणमाद्यम् । तदनु क्षिप्रमुत्थाय स्वार्थं कलिरतं शयनागारं प्रति स्वल्पतृतिश्चचाटानु-
पमः । अपूर्वप्रशान्ततया गृहमेतदावृत्तं स्थितम् । निशीथसमयमाख्यातुं ग्रामस्य प्रचण्डकांस्य-
मुर्धरस्वनम् । सज्जानलज्जश्चिन्तासद्गतप्रहृतश्च निजतमोमयप्रकोष्ठे दीर्घमितस्ततः समचल-
दनुपमः । पूर्वमप्याध्यन्वाद्वाहस्य सह रातमर्तुक्येन्द्रिया नैक्यामान् परममाधिर्विह्वल्य-
मसद्वैषः । पर्यन्ते भग्राशस्तदीयवालिङ्गामुपायंस्त येन विवाडोत्तमिन्द्रिरापि तयोर्गुहे
निवसेदिति । इदानीं तु त्रयाभिमूर्तः "स्वान्तराशयं समूलमुत्पाद्य कस्मिन्नपि गिरि-
शिखराग्रे विजने भित्तिभिः परिवृतेनात्मनावस्थेयमार्जावम् । विषयोपभोगाभिलाषकल्पुपतां
नयता मनमिज्जेनोपडास्यासदतां नीतोऽस्मि । अपूर्वेयं विडम्बना ।" इति मनसि कृत्वावर्गनीय-
कलेरातो गुरचिन्तनभारमसहमानो मुग्धशालं प्रसुप्तप्रपदमचलत् । तस्यां तम-
सावृतकक्षायां क्षणं यावत् तिष्ठति तावच्छस्या अपि योपितो रुदितनादं स्फुटं शृणोति ।
इन्द्रियाया परितापकारणीभूतमात्मानं विजानन् वज्राघातेनैव प्रभिद्यन्तःशरगोऽभूत् ।
सर्नैःशनैःप्रद्वारं प्रति गत्या निःशब्दं सपदि तमिन्नायां न्यमन्त् । सूचिनेघतिमिरे
दुःस्वप्नप्रसन्न इव निभृतमास्त मुहूर्तम् । दूराद् प्रामरक्षकस्य स्वप्रतिध्वनिरनिलसुक्कार-
मिश्रितो वैरस्यमपूर्वं परितः प्रासारयत् । विरच्यन्माऽनुपमो रात्रदुरोगामिनमध्वानमाश्रि-
तवान् । अचिराद्गन्तीनाथविपुच्छ रजनी विप्रलम्भदुःखमसहमानेव प्रनातं प्रयैक्षत् ।

अथेन्द्रिरा प्रकोष्ठान्तरं प्रविश्य वन्यायाः पार्श्वे शयने शयितवती जामानुः पापसंकल्पं
प्यायं प्यायमुद्दिन्नयना । पापबुद्धिहृद् जामानुस्तस्यां जगुष्मां महतीमजीजनत् ।
अप्रवीक्ष्यामानं "हा किं भविष्यति बालिकाया मे । विषवाजोवनारेश्यापि
तिरस्कृतपत्न्या जीवितं ननु दुःस्वप्नम् । महानर्योपनिपातेऽस्मिन् प्राणन्यागोनापि रक्षणीया
वन्मा" । इति मुहुर्मुहुश्च परिल्लङ्गते वाग्वत्याद् विषादपरिवादिना नयनयुगलेन
चिरं बालिकामवेक्षमाणा मानृप्रेमनिर्झरप्लाविता नयनीतमृदुलं तस्याः कपोलं पर्यंबुम्बयन् ।
अचिन्तयच्च । "सुप्तस्त्रणोऽयं कथं नामाज्ञां बालिकामुद्रोद्धुं प्रवृत्त इति यदार्तितो
विलक्षणं प्रयमान्मे तदिदानीं सर्वमेव स्फुटमस्ति" इति । ततश्चानुपमस्यापूर्व-
सौमनस्यं येनाकृष्यमागासीशुरा स्वयं उदय रोपमेव हृदि तस्या अजीजनत् ।
सौमस्तिता चामानमेव मा भूयो भूय उपालब्ध पर्यंबुजत च गाडं दारिकं पुनः पुनः ।
अथ परेद्यवि जामानुः शयनागारं रिक्तमदृश्यत् । कृन्तं दिनं न न्यवतंत स मन्दिरं
न धान्येयुनं परधो वा । सर्वत्र ख्याप्राप्ते समीपवर्तिप्रामान्ते च म्यप्रथायं तं रात्रेययामाव
जंतः । परं न ह्यपि प्रयक्षीषकारानुपमं कोऽपि । ततःपरमपि चिराय प्रामोर्गैर्मांदिनोऽप्यौ ।

नासीत्तु विना नैराश्यं किमपि फलम् । मासाधोत्तरं जातुचित्तन्नामाश्रयाङ्कितं छत्रं
शिरस्त्राण्डित्तीयं राजदुर्गोपकण्ठवर्तिनो लालपुरीनाम्नस्तडागस्य तटे गुल्मान्तरित-
सुपालभ्यत केनचित् । परित्तमानसेन तपस्विना प्रायः कासारस्य नीलमणिसवर्णजलेषु
परमानन्द उपलब्ध इति ताम्रितं जनैः । पर्यन्ते च नामशेषमेवामन्यत जामातरमिन्दिरा ।
एवं व्यतीतमन्दानामष्टदशकम् । क्रमेण मीरापि बालविधवेत्याःमानमाकलयामास ।
इन्दिरा च गुरुतरया चिन्तया कबलीक्रियमाणेवावतस्थे ।

* * * *

वर्षाकालः । अमावस्या तिथिः । अपराह्णसमयः । पुण्यपुरोपकण्ठे खड्कीनामोद्देशे
समीपवर्तिन्या नद्यास्तटे बभूवैकदा संकीर्णं जनोद्येन । अथापि नैराश्यशंसि क्रन्दनं
सहसा कस्याश्चिदुःखार्ताया अङ्गनायाः । मध्यमवयस्कस्तापसः कश्चिदस्य प्रदेशस्यान्तिकं
निवसन्निशम्य रुतश्चदीततं प्रति तत्परे । निर्वृणञ्जलकल्लोडैः सहसाऽऽकृष्यमाण्णावाः कस्याश्चि-
त्किंकर्तव्यतामूढाया युवत्याः साक्षिभ्यं क्षणाप्राप्तवान् । अथ निमज्जनोन्मुख्यास्तस्या
वसनाञ्जलाप्रं पाणिना धत्वा तटमुपेत्य तदीयशिरोपपुष्पेशलं वपुस्तटस्थशादलोपरि
न्यधात् । उन्मीलितनयनयुगलं तरुण्या वीक्ष्य तापसो विस्मयस्तिमित इवाभवत् ।
कोऽप्यवर्णनीयभावविकारो हृदि तस्य प्रादुरभूत् । युवत्याः कान्तिविशेषशालिनमाननेन्दुं
निरीक्षमाणस्यारूढानेरुतकंस्य चिराद्विस्मृतं पूर्ववृत्तं सहसा स्मरणसरणिमाश्लक्षदगमच्च
व्याकुलतां हृदयं तापसस्य ।

“ प्रतीक्ष्यतां तावत् । मदीयकुटीरतः प्रावरणमानेप्यामि शीघ्रम् । ” इत्युक्त्वा
युवत्याः सखीगणं विरुज्य क्षणात् कश्मीरदेशादिनिर्मितप्रावरणं कश्मीरजसवर्णं गृहीत्वा
न्यवतत तापसः । तेन च कुमार्याः स्कन्धयुग्मं कमनीयं समाच्छादयामासुः सहचर्यः ।
ततश्चावलम्बमाना द्वयोरंसयुगले नगरोपकण्ठवर्तिनं विधवाध्रमं प्रति मन्यरगतिः
सहचरीभिः सार्धं ययौ युवतिः । तापसश्च कृष्णवर्णकूर्चंमाथीयं परामृशन् पाणिना
निजजीर्णकुटीरं शैवालाच्छादितभित्तिं ययौ । एष त्यागाराजाभिधो निखिलमप्यहः
प्राकनदस्तल्लिखिततालपत्रपत्रे व्यापृतः स्थितवान् । न कस्याप्यासीद्विदितोऽसौ ।

निशार्यां तस्यां मुहुर्महुरापराङ्गिच्युत्तं तस्मृतिसरणिमारुक्षत् । संलम्बितशाम्ब-
रतनोः क्षयकृन्तलाया युवत्याः प्रतिमा तच्चेतस्यनवरतमाविरभूत् । साऽपि येन महाभागेन
परिग्रातासीत्पट्टात्तस्मै धन्यवान् । वितरन्ती चिराय जागरितावतस्थे रजन्याम् । तदनु
प्रस्वपती चाद्राक्षीस्वप्ने स्पृहयालुमुत्वं सौजन्यसंभ्रुताक्षियुगलं तापसमेव ।

अथ द्विप्रदिवसोत्तरं तापसप्रावरणहस्ता तत्कुटीरमभ्युपाययौ युवतिः । उटजाद्वि-
डिन्दभूमौ तालपत्राणि पटन्तं संस्तरमभ्यासीनमद्राक्षीत्या तापसम् । अथ मिथोऽभिनन्दने
जाते युवती रामीति सुगृहीतनामधेया धरातलमागता राधेव नयनाभिराममुत्पराजी-
बान्धयुक्त्वा त्यागाराजं सविस्मयम्, “ अपि भवद्विरत्यगम्यने शास्त्रीयविज्ञानमिदम् ” इति ।
तर्पनेषुवत्या तालपत्रैर्गैत्रेण पाणिं तस्याः सनाधीकृतवास्यागाराजः । “ अहो कियदद्भुत
नाम पुरातनविराजैः स्वहस्तलिखितानां प्रदन्धानामप्ययने धैर्यं भवताम् । ”

इत्यस्फुटमवदद्रामो साश्रयम् । “ पाठयिष्यामि यदि कदाचिदत्रागच्छेद् भवती ” ति प्रथधावि त्यागराजेन । तदीयनिमन्त्रणमुररीकृत्य ममाययौ रामो पुनर्नदीतटे क्रियद्वाप-
रोत्तरम् । तदारभ्य तयोर्मियः साङ्गान्करोऽभूद्भूयो भूयः । व्यतीता मायाः केचन ।
जीवितमुभयोर्यत्नचिरात्प्राग् विरसमासीत्तदिदानीं प्रमोदज्योतिषा समुद्गासितमिवाभवत् ।
स्वस्वपूर्वक्यामनुभवतोरनयोर्न विदितमासीद्यदष्टादशद्वितः पूर्वभूमौ यथाविधि परिणीता-
वास्तामिति । अत्रान्तरे प्रत्यहं च गाढाद् गाढतरो बभूव तयोः प्रेमबन्धः ।

अथैकदा प्रदोषे जम्बीरपादपस्यैकस्य मूले कस्यचिन् महात्मनः समाधिपभीप-
वर्तिनि परिचिनपूर्वां मीरां परमद्य रामोति विभुनां प्रवीक्षमाणो विजनमाणं वदददष्टि-
खतिनि क्षेत्र एकैकाज्यां निरीक्षमाण्ये विस्फारितलोचनधिरमास्त त्यागराजः परिचिन-
पूर्वांऽनुपमः । पर्यन्ते विदूरमालोक्य तन्वीमाकृतिं काञ्चिदोमाञ्चिनकलेवरो बभूव सः ।
नचिराम्मुपेतां प्रेयसीं किञ्चिद्विवर्गवदनां वीक्ष्य हृदयं त्यागराजस्य निश्चिन्तयत्यविद्व-
मिवाभूत् । अप्राक्षीच्च तां विषादस्य कारणम् । माऽप्रवीक्षितः परं मम निवृत्तमागमन-
मग्रामार्थं किञ्च । विधवाश्रमे तस्मिन् परतन्नास्मि म्लु । तथाप्यद्यावधि तत्र कस्यचिदधि-
कारिणोऽनुमत्या भवदर्शनसुखं कथमपि मया लब्धमापीत् । दीपावलीमहोत्सवकारणाद्
विश्रान्तिकालो न चिराद् भविष्यति तदाध्यापका विद्यार्थिन्यश्च भूयिष्ठाः स्वस्वगेहं
यास्यन्ति । इत्युक्तवत्या त्यागराजः प्रथवादीत् प्रियतमे कृतं चिन्तयाद्यैव हि निर्गेष्यावहे
विवाहस्य मङ्गलविधिमिति ।

“ ननु गन्तव्यं मया यः स्वग्रामे बान्धवानामनुमतिप्राप्त्यै । ” इति तस्या
वचनमाकर्ण्य तापसस्य बाहुयुगलमवमलं पार्श्वशोश्रावणम्वितं निःसत्त्वमिव । नाद्यावधि
दृष्टमासीत्तेन प्रामस्य नाम प्रेयस्या न वा तस्यै निवेदितं तेन पूर्ववृत्तमरामोयम् । अथ
ससाध्वसमनुयुक्तं तेन । अपि ते बान्धवा अस्मदुद्गाहं निपेक्ष्यन्तीति ।

रामो—बहव, गतभर्तृकास्मीति विदितमेव ते । अस्मद्ग्रामे विधवानां पुनर्विवाहो
न सम्भवनीयः । अतो व्यतिकरेऽस्मिन् बान्धवानामनुमतिरवश्यमेव प्राह्या मया ।

त्यागराजः—कियान् कालोऽपेक्ष्यते भवत्या गतागतयोः ।

रामो—मासार्धेनाथ भवन्तमुत्प्रेष्यामि ।

इति प्रतिश्रुतवत्यां तस्यां सुहृत् तूष्णीमपानिष्टेजामुभौ । वासरोऽप्यवसितप्रायोऽ-
भूत् । प्रदोषस्य निष्पत्त्यं गाढतरं समजनि ।

रात्रौ तस्यां तटिन्या घर्घरार्द्धं श्रावं श्रावं विहाय न निद्रामुल्लमवान्नोत्तापमः ।
भाव्यनिष्टसूचकविचारसङ्कुलमभूत्चेतः । मरुतो मर्मरज्वनिः कुटीरस्य हस्वद्वार-
कपाटाम्यन्तरे सूसूक्ष्मस्तदीपशोकावहचिन्तनस्य प्रतिध्वनिस्त्रिधाप्रावि । तमिन्ना च
रमगमभिविद्यासुम्हर्तान्मुखमिन्दुं समुचितनीलवर्गाम्बरगुण्डनेन सावधानं तनुयष्टि-
माच्छादयितुमुपाकमत । अथ समयेऽस्मिंस्यागराजो विगतनिद्रो व्यचिन्तयत् ।
‘ किं वदिष्यति प्रेयस्या बान्धवाः ? अपि न निवर्ष्यति सा मत्सविधम् ? ’ ततो
मूर्तिस्तदीया सहसा तचेतसि त्रिलीनाऽभूत् । अकथयत्त आत्मने । ‘ अनिद्रेण प्रियायै

मध्यमोद्वाहवार्ता तस्याग्निप्रदहनन्याय्यं खलु भवेत् । परित्यक्ता नवोदा जीवत्येवाद्य प्रायः । तथापि धर्मशास्त्रेष्वेकपत्नीवताप्रहो न प्रतिपाद्यते । परं गन्धा रघ्याभ्रमं पुनरवश्यमेव तद्विषये विधेया पृच्छे'ति निश्चयमकार्षीत् त्यागराजः । तदनु द्विप्रदिनोत्तरं राजदुर्गवर्तिनो देवतागारस्याङ्गने स प्राविशत्सायम् । भासीरसन्ध्योपासनाऽप्यवसितप्राया । देवमन्दिरस्य घण्टानाद उच्चोच्चैरनवरतं शुभ्रुवे । अथ गगनतलचरमार्धवर्तिनि दिनकरे समूह उपासकानामेकैश्चो देवालपाक्षिश्रमम् । त्यागराजः क्षणमात्रं प्राङ्गणे विळम्ब्य मार्गे यावत्प्रचलति तावत्तस्मात्मुखीभूतायाः कस्याधिदङ्गनाया इशनेन स्तिमितोऽभूत् । सेषं पूर्वमपूर्वलावण्या युवतिरिदानीं मध्यवयस्कापि ससीध्वपुष्टाङ्गी चारुवदनेन्दिरासीत् । तमेतं संवीक्षमाणायास्तस्या जामातराममन्दानन्दपुरेण परिष्ठावितं हृदयम् । दृष्टिर्हर्षबाष्प-जदाऽभूत् । किमिदं स्वप्नोऽनुभूयत इति मन्वाना दीर्घतरं निशश्वास सा । भिया विस्मयेन कुतूहलेन च गृहीतं हृदादन्तरङ्गमेतस्याः । जामातरं संबोधयन्ती “किं भवाननुपमः ?” इत्यग्न्यधादप्रहृद्यतेव स्वनेत्रयुग्मम् । जामाता निरुत्तरः स्थितवान् क्षणम् । ‘किमुत कोप्यन्वो वा महाभागः?’ इत्यपृच्छत्सा पुनः सन्देहात् । अभिज्ञातोऽस्मि श्रीमत्या सम्यगित्यस्कुटं प्रत्यभापि ससम्भ्रमं साम्प्रतिरेन त्यागराजेन परिचितपूर्वेषानु-पमेन । ततश्चापृच्छद् “अपि कुशलं श्रीमत्याः पितृदेवानाम् ?” इति । “दिवं गतास्ते पञ्चम्यो वर्षेभ्यः प्राग्” इतीन्दिरयाभाणि । अथ तदीयभ्रम्यापि प्रायः कालवर्षा गता स्यादिति बलवदासासानो विनताननः क्षणं जोषमस्थायुनस्तापसः । “अपि यस्सा श्रीमत्या . . .” इति वचनार्थं एव स व्यरमत् ।

इं — चिरादतिशान्तमुग्धावस्था लावण्यातिशयसम्पन्ना प्राप्नोःपुल्लयौवनदशां शोम-तेतरां मे नन्दिनी । कुतः समायाता भवन्तः ?

इति पृष्टोऽप्रवीदनुपमः पुण्यपुरोपान्तवर्तिनः स्रङ्कीनाग्नः प्रदेसादिति । अथ निशम्य नाम पुरस्य परमविस्मयसरणिमारुहत्सा । “अपि प्राक्तनहस्तलिखिततालपत्रेषु निष्यं व्यापृताः स्य पूर्ववदेवे” ति तत्तादाभ्यं परीक्षितुमिच्छन्ती प्रपच्छेन्दिरा । तथेति तेनोक्ते व्यजानास्ता सद्यो यत्पुरे यस्मिन् निजामजेदानीं निवद्धानुरागास्ति तेनानुपमेनैव संप्रति गृहीतत्यागराजनाम्ना ध्रुवं भाष्यम् । अयं च पथिकः स एव येन परित्यक्तानीप्रातिभ्रान्तरीशवा नवोदा मीरा प्रागष्टदशम्यो वर्षेभ्य इति । अभिज्ञा-नेनानेन परमानन्दतुन्दिलं समभूत्तरीयान्तयत्नम् । हर्षनिशयेन रोमाञ्चिनगात्रयेस्तस्या अक्षुरेण परिष्ठावितं लोचनयुग्मम् । तथापि स्वान्तर्गतविचिन्तनस्येन्द्रियलेदामपि तस्मै नावबोधयन्ती यस्साजामातरौ परस्परवारमार्धिकृतादाभ्याञ्चा अकविरत्विस्मयप्रददौ पररिष्य हनि इति निश्चिन्त्याप्रवीदिन्दिरा । “अनिवाहितः कल्यायमानोऽयमेता-धान्तमयो भवन्तं प्रवीक्षमागया मीरया । अपि नासीत्क्षणमपि वर्षेषु व्यतीतेषु सद्दृवि-तायश्मानवेक्षितुं मनस्यभिलाषो भवताम्” इति । निरुत्तोऽनुपमः । शुभ्रुच्छण्डो-मर्नरुत्तानुगारेण परिविद्धो हृदये निजानुविज्ञादागण्डनैरुत्थयेन नितान्तलक्षितो नताननोऽपनभ्ये । वक्तामुदिश्य यथा यथा सा प्याहरत् तथा तथाभूदनुपमो निश्रेष्ठः

स्तिमितश्च । पूर्वं यस्याः स पाणिमगृह्णात्सा मुग्धेदानीं क्षणमात्रं तत्स्मृतिसरणिमारुडासीत् ।
मूर्तिश्चान्यस्यास्तन्गानसचित्रफलकस्तिरोऽभूत् । यास्यावस्तावत्सदनं सत्वरमित्युक्त
इन्दिरया किञ्चिद्दोलायमानमना अवधीत् ।

अ० — कस्यचिज्जनस्य गृहे स्थापितां पेटिकामानेतुं गन्तव्यं मयादौ । गम्यतां
श्रीमत्या तावत्पूर्वमायास्यामि पश्चात् ।

इ० — परं मीराया अथितर्कितहर्षोद्वेकस्य विलम्बो मा भूत् ।

अ० — भगवति ! अपात्रे प्रेमानुबन्धोऽयं निहितो भवत्या किल ।

इति निगद्य सगद्गदमङ्गुलीर्व्यावर्तयत् पुनः पुनः ससंभ्रमम् । मैवं मैवमित्या-
श्वासयन्ती रय्याप्राममार्गेण प्रत्यचलदिन्दिरा ज्वेन ।

अथ निजालयस्य प्राङ्गणं प्रविष्टमात्रां तां मीराऽभ्यधात् सविस्मयम् “ अम्ब !
कथमित्यस्त्वरं प्रत्यागतासि ? ”

इं — वत्से । धृतं किञ्चिद्भूतं मया ।

मी — किमुक्त पुरोहितैः ? कश्चिदनुमन्यते तैः पुनर्विवाहो मे ।

इं — देवागारं प्राप्तया मयावलोकितो द्वारि कश्चित्सुहृदनुपनस्य । सर्ववृत्तं
तद्विषयं जानाति महानागोयम् । भोजनाय निमन्त्रितश्च मयासौ । न चिरादागच्छयेवात्र ।

मी — अथ... अथ... जीवन्त्यद्यापि...

इं — नैतत्कथितं तेन । वत्से ! अलं चिन्तया । न चिरात्सर्वमेव नौ विदितं
भविष्यति ।

मी — कथं गच्छेयं खड्कीपुरम् । अयि मातः सन्देहपिशाचाभिभूता
विगतप्रयप्रणास्मि खलु ।

इं — वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । सर्वथापि शुभमेव भविता । एहि तावत्
किञ्चिन्मिथान्नं प्रसाध्यम् । अनुपमस्य सुहृच्छुभवार्तासुखेन पूरयिष्यति हृदयमावयोः ।

इत्युक्त्वा प्रसन्नानना प्रसुमीरामाश्चिप्य गाढं महानसमनैषीत् । अत्रान्तरे
देवमन्दिराद् बहिर्विलम्ब्य किचिदनुपमो रय्याप्रामं प्रति घमाज । अष्टादशसु वर्षेषु
व्यतीतेषु न किञ्चिदपि परिवर्तनं तद्दृष्टिगोचरतामयात् । तान्येव क्षेत्राणि यथापूर्वम् ।
तदेव पतत्रिणां विस्तम् । त एव यथादौ शुष्कतृणराशय एकपार्श्वप्रवणाः । कर्कशस्वरं
दिष्टवीविशेषाण्डजानां शृण्वतोऽस्य स्मृतिसरणिं समारुक्षत्पूर्ववृत्तमात्मनः । शनैःशनैस्तु
तिरोभूद् भूगकालः । वर्तमानकाल एव तच्चेतसि दृढमूलः स्थितः । ततश्च प्रतिपत्तिमूढ
इव ‘ किं सुप्तोस्मि ? किं जागर्मि वा ? किं कुर्याम् ? ’ इत्यनिश्चितचेता विजनं प्राममासा-
दयत् । अदूरादिन्दिराया गृहस्य धूमनालिकोद्गीर्णधूमनिकरमीक्षमाणस्यास्य प्रादुरामीद्
वेपथुर्देहि । ‘ आरूढानेकतर्कस्यास्य व्याकुलतामवर्णनीयासुपजगाम हृदयम् । व्यचिन्त-
यच्छातौ । ‘ हन्त ! अष्टादशम्यो वत्सरेभ्यः प्राङ् नचोडां सजीवां भूमौ निष्ठातवानहम् ।
तत्सविधे पुनर्गमनेन प्रेयसी मे रामी परित्याग्या स्यात् ’ । इति चिन्ता निर्मर्यादेव

प्रवृद्धिमारूढा तं चिक्लेशतराम् । पर्यन्ते शिखायामेरुस्यामुपविश्य स्तिमितोऽवतस्ये ।
 नैकघटिका व्यतीताः । प्रयासना निशीथिनी । समाधेनिःशब्दतयेव समावृतोऽभृद्
 प्रामोऽयम् । सूचीभेद्यतमसा द्विगुणीभूतानुतापः शून्यदृष्टिरसद्वाधिमन्वभवद्वराकोऽयम् ।
 तदीयशोकाग्निर्नरादयेनेव संवर्धितोऽदन्ददह्यत.तद्वाह्यकरणम् । सर्वतो दिशः शून्यतां गताः ।
 निखिलं गगनक्षिप्रभमेव वभी । आरूढवादकप्रायं सहसाऽऽमानं सङ्कल्पयामास ।
 तदनु कृतमतिरिवोत्थाय क्षटिति इन्द्रिरागृहगामिनो मार्गाञ्चिन्तुष्य तमिच्छार्थां निममज्ज ।

*

*

*

सप्ताहद्वयोत्तरमिन्दिरया सह मीरा खड्कीप्रदेशसमीपवर्तिन्यास्तद्विन्यास्तटे यथा-
 प्रतिश्रुतमुपातिष्ठत । सुतरामवदीर्गहृदयाऽपि सन्देहात्कृतनिश्चयासोन्मीरेदानीम् । “अन्य !
 किं नाम मया तस्मै निवेदनीयम्” इत्यविदितवह्यभतादारभ्या न्यागददसहृन्मीरा ।
 “वक्षे ! कृतं चिन्तया । सर्वमेतन्मयि विसृज्य विश्रब्धं तिष्ठ । स्वयमेव तस्मै
 निवेदयिष्यामि” । इतीन्द्रिरामीरामाश्वासयन्मृदुस्वरेण । अथ दिवसोऽप्यवसितप्रायोऽभूत् ।
 क्षायन्तनचित्रविचित्रकुटिलच्छायाभिः सर्वत्र किमपि रुक्षवैलक्षण्यं प्रसृतमासीत् । सङ्-
 केतस्याने प्रतीक्षमाणयोमार्तृदुद्धिरोर्दीर्घः कालो व्यतीतः । निर्झरिणी सघर्षरशब्दं
 पादयोस्तयोर्निक्टेऽमुलुवद् विमनस्केव । क्षेत्रेषु चरतो गोवजस्य श्रीवाचलम्बमानघण्टानादौ
 न्यूनीभूतः क्रमेण । प्रयासनायां निशायां वेपमानगात्रयष्टिर्मीरा शून्यहृदयेव तस्थौ ।
 “कच्चिजानासि तस्य . . . तत्र प्रियकरस्य वसतिस्थानम् ।” इति मन्दस्वरेणेन्द्रिरया
 पृष्टा मीराऽङ्गुल्यैव तश्चिदिदेश । उभे च सद्यस्तापसस्य विविक्तावासमुपजग्मतुः ।
 मलिनवातायनो रजःशुष्कनृणावृतः कुटीरो निरानन्दतां नितरामेषामास । क्षैबलाच्छादि-
 ताम्यो भित्तिभ्य उदभूत् विलम्बताशैत्यम् । कुटीरस्यान्तरत एव द्वारमर्गलीकृतमासीदिति
 कीलकेनान्तर्गतगृह्णल्लामृदुस्य सलीलं द्वाररूपाटमुदघाटयदिन्द्रिरा । प्राविशच्च सह
 दुहित्रा मुत्तप्रकोष्ठम् । कुटीरे सर्वत. परिभवनैराश्यातिशयशोकादिभावा व्यक्तीभूता
 आसन् । शून्यशून्यतैवावर्तिष्ट सर्वत्र । भग्नाशया समारूढा विपादस्य कोदिमिन्द्रिरा
 कुटीरान्निर्वयौ । मीरा तु ततो निर्गन्तुमनिच्छन्तीव मुहूर्तमलिन्दभूमौ विरायिता
 जोषं स्थितवती । शोकातिशयेनान्तर्दन्ददह्यमाना वदिः शून्यकुट्याः स्तम्भितवाक्
 कश्चिन्मलमिन्द्रिरा तस्थौ ।

मीरावदत् । ‘मातः क्षेमार्थैव मे प्रायः सर्वमिदं संवृत्तं स्यात् । पूर्वजन्मानमिदानीं
 गतमर्तृकामाच्छुषामि । दुराशामृगनृत्पिरुयैवासी तपस्वी त्यागराजो निर्लेज्या निर्लेक्षणया
 मया प्रचारितः क्रिड । तथापि स्वकृपानिवेदनाश्रितारितास्मीनि शुभमेव” इति । निशम्य
 तस्या वचनमधिकधिकमवदीर्गहृदयेन्द्रिरा व्यचिन्तयत् । ‘जन्मान्तरोपार्जितस्य दुष्कृतस्य
 मे क्रमेण परिणामो यन्मन्मनोरथनपन्न्यादनपंपरम्परा समुदभूत् । इन्त यन्याजामावरी
 विरमापदिनुमिच्छन्त्याव्यन्तप्रिरीतमेव व्यधापि मया । साहमेवंविधा पापकारिणी
 निल्लच्छादिना गर्हणाया यया स्वाभजाया निर्मूलमुन्मूलितः सुण्डुमः’ । इतीन्द्रिराया
 भगघानुतापानिना भरर्मीक्रियमार्गं हृदयमासीत् ।

अथ यावत्कुटीरान्निर्गच्छन्ती मीरा प्रवेशद्वारं पिघातुं यतते तावत् कपाटस्य पृष्ठे
 विलीनं छत्रमेकं तापसस्य नामाद्रितं भूमौ महता न्यपतत् । सपदि तदुद्धृत्याम्यघान्मीरा
 “ अम्ब ! अम्ब ! पश्य ! इन्त तस्येदं छत्रम् । तत्समारकमिति रक्षिष्याम्येतत् । ” इत्युक्त्वा
 छत्रं सादरं सबहुमानञ्जादाय बद्धमौर्तां प्रसूमुपेत्य समं तथा प्राचलत्प्रदोषे । अथ कतिपय-
 पदानि प्रचलन्तीभ्यां विजले मार्गे प्रदोषसमये दूरादेव ताम्यामशालोकि कस्यचिन्पुरस्यस्या-
 कृतिः । नचिराच्च तापसस्तयोः पुरतस्तर्था । समालोक्य मीरा रोमहर्षाञ्चम्पमाना
 विलुचत्रागिव बभूव । तापसस्तु स्वप्रगतदृश्यं पश्यन्निव भूलान्नस्तर्था । प्रहृष्टेन्दिरा
 साक्षीर्वादेवचोभिर्वत्साजामातरावनिनन्ध तयोः वरौ संयोजयामास । ततश्च सगद्गदं
 न्यगदत् ‘ अहो ! अनुपम ! अमूल्यं रत्न भवदीयं छत्रमिदं येनाष्टादश वर्षाणि
 विशिष्टया भार्यया पुनः संयोजिता भवन्तः सर्वं च सुखावहं पर्यवसितमिति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

६. हैमसमाधिः

दिवसोऽवसितप्रायः । अस्तं गमिष्यतो भगवतः सहस्ररश्मेरखण्डिमिश्रशिवितानि हिमच्छन्नान्नुच्चोच्छिखराणि हिमाचलस्य विविधधातुमयत्वाद् देदीप्यमानानि नानाविध-
रत्नखचितानीव विदूरात्प्रतिभान्ति स्म । नगाधिराजोऽयमवगाह्य पूर्वपश्चिमी चारिनिधी
भूमेर्मानदण्ड इव पूज्यमानस्तिष्ठतीति क्वीन्द्रस्य सूक्तौ प्रेक्षकस्तं दर्शं दर्शं कथं न
प्रतीतो भवेत् ।

अस्ति निविष्टं भगिमयगिरिमेखलायाः किष्टिवाराख्यग्रामस्य च मध्ये क्वचिद्वि-
वितस्थले कुटीरमेकं ग्रामोणस्य कस्यचित् । प्रदोषेऽस्मिन् काचिद्रूपयौवनसम्पन्ना
हिमानाम्नी युवतिः सृष्टिसौन्दर्यमालोकयन्ती कुट्या बहिश्चिनारनाम्नस्तरुविशेषस्यालवालं
परितो रचितायां वेदिकायामुपविष्टासीत् । दरीदृश्यते तस्याः पुरः कुटिलः पन्था यः
शालिक्षेत्रादारम्य कारवाहीगुल्मेष्वन्तर्हितस्ततश्च पुनः सुदूरं दृष्टिगोचरो भवति । नेदीयसः
परदशनपादायतस्य गिरेरधस्तात्सुदूरं प्रसृतः प्रचण्डो जलप्रवाहः प्रतिबध्नतः प्रस्तराच्च
शरुलीकुर्वन् केननिकरोद्गारभासुरो निर्झरझर्झरनिनादेन दिगन्तमापूरयतिवासीत् । आस्ता-
मुभावपि पार्श्वे पर्वतस्यावृत्ता नानाविधपुष्पितवन्यगुल्मैर्नन्दनवनरमणीयताविडम्बिभिः ।
अस्तिमनोहरं हिमालयस्याद्भुतसौन्दर्य दर्शं दर्शं विस्मृत्यात्मानं हिमा गार्ढं समाहितेव
तस्थी । सर्वतः शान्तताधिदेवता व्यराजत । समयेऽस्मिन् गगनचुम्बिशिखराः
सुर्वाह्वयद्रुमाः पर्वतीयप्रदेशस्य दिप्रक्षका इव निश्चलाः सावधानमिव तस्थुः । गन्धवाहो
निरुच्छ्वास इवास्त निःशब्दः स्तब्धश्च । अथ यावत्तस्मी दीर्घं निश्चिति तावत्तस्या
माता पृष्टनः समुनेय तारस्त्रेण पप्रच्छ । हिमे, अयि किं चिन्तयसि वचनं सर्वथा तस्य
मूढमवेस्तापमस्य धीनगातिवासिनः । सहसाऽऽमनात्समुत्थापितेव हिमा परावृत्य
परिणतवयस्कं कृशात्रीं निजजननीं कुटीरान्निर्गतमद्राक्षीत् । दत्तप्रपुत्रेरेङ्गितेन
पुनरसंलप्यवर्गंरजिनक्षेत्रविस्तारस्य निरूपणे हिमा व्यापृता समभूत् । स्थविरा च
दुहितुरन्तिरुमुपविश्य ताम्बूलं चरन्ती व्याहरत्—अये, निमित्तज्ञोऽयं धर्मकन्बुकीति
निश्चिनोमि । किमनेन तस्य संदेशेन । हन्त, तस्मिन् विधत्स्या त्वया समाकृष्टा-
स्मीयहूर्ं महारण्यम् ।

हिमा — मातः, किमिति वृथा तापसमुपालभमे ।

पृथा— अपि तेन अनिश्चर्यं ज्ञापितासि तव पशुरम्बुजस्य संश्लेषानमुद्दिश्य ।
अम्बुजस्य वृत्तोपलक्ष्ये गनवायहं सह त्वया तत्प्रतिषे, न पुनस्तद्विधिप्रमुखावलोकनाय ।
भाः, पद्मक एवासी ।

इति सतिररुद्धारमुक्त्वा सा नामिकाया नस्पचूर्गमादरे ।

हिमा— मातः, उजमेव तेन यत्...

इत्यर्धाङ्गवचनो ध्वरान् तरुणी ।

वृद्धा—किं नाम व्याहृतं तेन । पुण्यम्—पुण्यमेव सिद्धिप्रदम् । (सोपहासं विद्वन्व्यन्ती) यया यथाधिकं कष्टं पुण्यवृद्धिस्तथा तथा । नैतदम्बुजस्योदन्तस्य कमप्यंशं व्यनक्ति ।

हिमा—तथापि तापसस्य संदेशोऽस्मिन् कोऽप्याशाहकुरो व्यज्यते यत् ।—

इति सा सुम्वितनिष्पभधूमराभ्यरतलान् देवदारुदुमाञ्च जोषं विडोक्थ्यन्ती समुदैरयत् ।

वृद्धा—वस्ये, का नामाशा ? अपोदममरनायस्य हिममन्दिरं प्रति प्रयागं संगम-
विष्यति त्वामम्बुजेन ? व्यतीतं खलु वर्षपञ्चकं तस्य प्रयातस्य गृहान् । पिनापि तस्य
त्रिशो वर्षे परिभ्रमणसक्ते भार्या मासजातापथं च विसृज्यामरनाथयात्रावद्वाद्दो
गेहाश्रितो न पुनर्निवृत्त इति श्रुतमस्माभिः । गेहिनी तस्यानवरतनयनाम्बुचारा वर्षन्ती
शोकानुलेन प्लुष्टेव स्वशिशुं प्राहिताम्बुजनामकं उदानीमेकादशैश्वर्यं करमैश्विन मुहुरे
समर्थं दिवं गतवतीत्यपि सुविदितमेव नौ ।

हिमा—परं पर्यटनासक्तिः पित्रा प्रेरिता तस्मिन्निति तत्पूज्यतावत्पात्रेषु दोषमारोप-
यितुं नोचितम् । अपरं च विदितमेव ते यच्चिरात्तिरोहितस्य पितुरन्वेषणैकधिया प्रस्थितो
हिमाचलं प्रति तव जामाता, न नु विहारमुन्वोपभोगाय न वा पर्यटनासत्तया ।

वृद्धा—पृच्छतिरोदशी वंशपरम्परागतास्तीति न संदेहः । हिमे, सुप्राहितनाशी
त्वमपि हिमगिरिमारोदुमिच्छसि नष्टस्य पत्न्यांवेपणायेति न विस्मये ।

हिमा—अम्ब, किमिष्येवं वधीषि । वेसि खं यदस्य पुनर्दशानस्य नास्ति
स्रोक्तमप्याशा । आच्युपशमनार्थमेव यात्रेयं मयि जिगमिषां जनयति । व्यतीतेषु पञ्चमु
वसरेषु प्रतिक्षणं विरहजन्यमसह्यदुःखं सोढवत्यहम्, इदानीं तु गलितधैर्यां संजातारिमि ।
मानसन्धाधिमुपशमयितुमनेक उपायाः कृता अस्माभिः, परं सर्वेपि निष्फलवनेव याताः ।
तस्मादेव धीनगरे तापमस्योपदेशोऽभ्यर्थितो मया ।

इत्यभिधाय श्वासस्थैर्यार्थं मुहूर्तं विरम्य पुनश्चाकमत बक्तुम्—

हिमा—अम्ब, पर्यटनमिदं प्रशान्तं मे प्रदास्यतीति नास्ति संदेहोऽप्योऽपि ।

वृद्धा—परं पुण्यस्य कः सम्बन्धोऽत्र ।

यया यथाधिकं यासः पुण्यवृद्धिस्तथा ।

पुण्यं हि सात्त्विकं नृलमशन्यमपि साधयेत् ॥

इति भविष्यवादिनं वाप्यं विद्वन्व्यन्ती मुखविकृत्या क्रियासमभिहारं तद्वचनं
प्राजल्पन् स्यविरा ।

हिमा—मातः, जानासि यथास्ति पुण्यादन्याकिमपि महत्तरम् । ध्यानतपोव्रता-
दिहेतोःतरमधिगतापुण्याग्माद्भवत्येवोद्भविष्यति । अपरं च वर्षपञ्चकात् प्राद् धीमद-
मरनाथशेवादेवाम्बुजस्य प्रथमं पत्रं समाप्तादितं मया ।

वृद्धा — कश्चिष्कालमुपिन्वा च तत्रास्मिञ्जन्मनि समं बहुभेन संयोक्ष्यसे पुनरिति तत्र विश्वास उपहासास्पदं खलु ।

हिमा — को जानीते ।

वृद्धा — वत्से, वृद्धाया मे वचः शृणु तावत् । अतिशैयादावां न यावच्छिळयित्ते भवावस्तापदेव धीनगरं निवर्तावहै ।

हिमा — (सविस्मयम्) किम् ? इयद् दूरमागत्य निवर्तिष्यावहे ?

वृद्धा — (अयन्तोपस्वरेण) हन्त, मार्गह्येसावाहुल्यस्य नाल्पिष्टमपि व्यतर्किं मया प्रयाणान्पूर्वम् । उपन्यकाया अध और्णवस्त्रजातभारवाहकस्योरणस्य पतनादारम्य शैत्याच्छक्लीभूतास्मि । को जानीते कीदृशी घटना घटेत् पयोति । अपरं च समयेऽस्मिन् विरोपतः श्रावणमासे यात्रिकाः परस्सहस्राः पुण्यक्षेत्रं समागता विकरिष्यन्ति सर्वत्र मालिन्यं व्याधिं निर्भरं च । एतद्देशीयवायुजलादिकमपि नालुकूलं तवेति प्रत्यहं अशिमानमापद्येते दिवर्णां च संजातासि । अतः स्वदेशं प्रतिनिवर्तावहै शीघ्रम् ।

हिमा — मातः, प्रोक्तमेव मयाऽसहृदय कोऽपि जगतोतले मत्प्रतिज्ञां मिथ्या कर्तुं प्रभविष्यतीति । तस्मादल निषेधवचोभिः ।

वृद्धा — (किञ्चिदुपिता) मूढासि त्वं यत्पराधीनेऽपि विषय एवंविधा प्रतिज्ञा कृत्वा स्वया । अतो गम्यतामेकास्मिन्वैव । निवर्तिष्येऽहमितः श्रीनगरम् । नाहं व्याहन्मि तवोत्साहम् । (मुहूर्तं विरम्य) परिभ्रमणावेशप्रवृत्तिं पैतृकधननिवासवानम्बुजः, परं कस्मात्त्वयाधिगतेयमिति न जाने ।

अथ मातृवचनमाकर्ण्यं किञ्चिन् स्मिताननाऽप्रहृतोत्साहा तरुणी तूष्णीकं वितस्ये । अथ परेद्यपि भानूदयाप्रागेव विसृज्य शय्यां विना जननीं प्रस्थातुं प्रावर्तत हिमा । हस्वकायस्त्रिविष्टपदेशीयः कश्चित्तस्याः पोटलिकां वहन् स्कन्धेन तत्पृष्ठतोऽचलत् । प्रस्थान-मन्त्रे मानरमियं यदाह्वयत्तदा तस्यै प्रदायाशीवाहं वृद्धा तूष्णीं तस्यै । परस्तात्कुटीरस्य द्वास्देहल्याः प्रयान्तीं कन्यामादृष्टिपपगतां प्रेक्षमाणा स्थितवती ।

अथ हिमानेकाहानि चिनारदेवदारुसुवाह्यादित्तुमव्याप्ते महारण्ये पर्यटय यावदे-कदाऽपराह्णे चेनायनामकं रज्जुनिर्मितसेतुं समासदत् । समागत्यात्र कस्यचिचिनाराण्यतरु-विशेषस्य प्रच्छापशीतले तले निजं शयनीयं विसृज्य कश्चिष्काल विभ्रान्तिसुखमासेवत । पराहस्य मान्ययेन व्याप्तं गन्धबाहं निर्मलं परिमलमयं च श्वसन्वै सपदि तस्यै निद्रादेव्या सुष्यापमुन्मदीयत । घटिकोत्तरं प्रवृद्धा शय्यां निवभ्य पुरः प्रयातुं यदा सा प्रवर्तते तदा मार्गदर्शकस्तस्यै विरधुण्णवभ्रांऽद्गुल्या निर्दिश्यामितीत् — अन्वया पदव्या गन्तुमर्हति धीमतीति । परं धीनगरनिवासिनस्त्रापसस्य संदेशो यथा यथाधिकायामः पुण्यट्टिस्तथा कथेति तस्याः ध्रुतिशङ्कुलीं पूरयधामीत् । तद्वचने यद्दविधासा च सा शिरः कम्पयित्थेङ्गिर्नेत्रं मार्गदर्शकस्य मूचनां निराकरोत् । सद्गुणधन्नेन यथा जिगमिषोस्तस्या निश्चयं विदिष्या साश्रयं तस्यां बद्धरुष्टिः क्षणं निरुत्तरः स्थित्वा त्रिविष्टपदेशीयः प्रशुवाच

—भगवति, पुरो गन्तुमक्षमोऽस्मि, पादव्यया मां पीडयतीति । 'यद्येच्छं विधेहि' इति तं प्रोच्य युवतिः पोट्टलिकामंसे समारोप्य रञ्जुनिर्मितसेतुमतिरामितुमुपाक्रमत् । तत्र च पर्वतश्रेणीतः पर्वतश्रेणीम्, अटवीतोऽटवीम्, शिखराप्राच्छिरजराप्रम्, अधियरातोऽधियकां समुल्लङ्घ्य पुरतो दतीमेकामन्यगाधामधस्तनीमालोक्य तस्या मस्तके कोऽपि झङ्कारवः समुदित इवामात् । एकमात्रं पदस्वलितमस्नादान्दोलयद्रञ्जुयेतोर्नां प्रचण्डप्रवाहसिन्या अस्मिन् प्रनभं पातयेदिति विभावयन्ती सा स्वच्छगात्री स्वपथुः समजनि । तत्र च परमान्तनः परमकरुगामेवावलम्बनं प्रतिपद्य परेशस्यागाधमहिमानं च ध्यायं ध्यायम-गगिताध्वङ्गेशवन्यसत्त्वभयादीन् विगगय्य कुटिलवर्मेनैव निर्भयं सतिश्रयं प्राचलत् प्रगल्भेयं तस्यी । देवशरदुर्मैगादमाच्छादिते महारण्येऽस्मिन्त्पादविन्यासशालन्तरेण न कोऽपि ध्वनिरश्रावि । प्रदेशोऽयमन्यन्तभयावह इति यात्रिकैर्वर्जितप्रायोऽभूत् । क्वचिद्वेनायुस्त्रस्तुल्माङ्गिन्य तां न्यल्पयत्, तत्र च भयोद्विग्न इवामनोऽभिरिरक्षिपया द्रुतं पलायितः । अश्रं कपपापुरनामकानां पारमीकदेशोद्भवतल्लिरोपाणां मोगलनाप्राज्यकाला-दारम्य सर्वत्र कश्मीरिष्वारोपितानां श्रेणिः, निविडतमच्छायायां पिशाचपङ्क्तिरिव घोरलास्यं कुवागिव व्यभासीन् । हिमा तु निर्भयमूर्ध्वोर्ध्वमारोहन् । पृष्ठस्त्रस्याः पुरतश्च तस्थुरञ्जोच्चश्रेणयोऽत्यन्तविशालहिमद्रेर्निनम्यानाम् । क्वचिद् द्विरेफस्य झङ्कारवे तस्याः ध्रुतिमरगं निपप्य पुनर्विरते प्रशान्तता प्राप्सत् ।

पर्यन्ते श्रीमदमरनाथगुहाया बहिःस्थाधित्यका दृष्टिगोचराऽभूत् । ततो यावत् विमुनाम्नः शैलस्योन्मन्त्रे स्मयमानशोपनागार्यसरोवरमवलोक्यन्यधित्यकं समुपति सा, तावद् शृङ्गशोऽट्टुमत्स्यापो ध्यायन्तं कञ्चित्तापमवृद्धं व्यलोकयद्विमा । प्रदोपस्यध-मानान्धरौ निष्पन्ननीललोहितपर्वतच्छायाभिर्घनीभूते स प्रया जीर्णपर्वतिव बलित-पीतवर्णस्य आनाभिविलम्बमानसितमान्द्रुचोर्भस्मधूलोरुपितत्रयान्द्रुकोऽसिधिला-कुञ्चितपात्रो दाक्षिण्याङ्कितललाटो भद्रतयेव स्नातदारो भ्रूमध्यस्थापित्राचलदृष्टिः शनाधिकवर्षदेशीयः पुरातनकालप्रतीक इव समुदलमत् । हिमायाः पदन्यासशब्द-माहृण्योपनद्योतमानं नयनदुग्ममुन्मील्यान्वयुङ्क्त तां 'वन्मे कुत्रः प्रतिपन्नं स्वयेदमति-ङ्गेशकं प्रयागम्' इत्यनुयुक्तया युवत्या तस्य वेजस्विमुष्यमण्डलं निपुणं निरीक्ष-माणया धीनगसृष्टान्तामस्य तापमस्य संक्षो निवेदितस्तस्मै । योगीन्द्रोऽभिनन्द्य तन्मन्त्रस्यं तस्यै मेयदुग्धपल्लासुपदारं व्यतरत् । तत्रश्रेद्भिनेन समीपवर्तिनी निम्नपटलां निजकुर्यं तस्यै स निर्दिष्टवान् । सर्वोऽं शोलायमानमानमामेतां साप्रहं ममारं चाम्पारिष्ट-काले, प्रविश्यतां कुटीरसिद्धे निर्जंयसाप्रतश्च विलम्बितमुत्वं मेयतामिति । सन्धारस्येन प्रयुक्तदया तस्मै प्रविशान् कुटीम्, विमृष्य चास्तरणं भूमौ सरदि गादनिद्रया गृहीतामृदानिशीयम् । तत्र च राशान्तिनिविष्ट-मुपाहरकरसुम्भितानना जागरितेयं शय्यां विमृष्य कुटीरादङ्कः स्थित्वा कौमुदी-दुग्धप्रवाहपूरयवलितं शाननमालोक्यन्ती विधातुः सृष्टिचमकारेण परवशीभूतासीत् । कुट्याः स्वामी योगीन्द्रः पूर्ववच्चितारपादपस्यापो भगवद्भूतेन मनसा विस्मृतदेह इव

चन्द्रालोकसीन्दर्यं कदाप्यनवलोकयन्निव विगतचेतन इव निमीलितलोचनः समवस्थितः । तस्य समाधिविच्छेदो मा भूदिति मन्दमन्दं कानिचिपदानि गत्वा कस्यचिद्विशालवृक्ष-
स्याधःशिलायामुपविश्येयं कतिपयघटिका वापयामास । बृहत्तमप्रथन्तपर्वतानां हिममय-
शृङ्गाणि कश्मीरजवर्णकान्त्या हिमांशो रजतरदिग्मिश्र देदीप्यमानानि शुशुभिरे ।
मरकतनीलेऽस्मिन् शेषनागसरोवरे रजन्या ध्यानपरा वृत्तिः प्रतिविम्बिताऽऽसीत् ।
आलोकस्यात्यद्भुतरमणीयत्वपराधीनायास्तस्या विचारसरण्यां समापत्त स्मरणं विशद-
तीतानां वर्षाणाम्, स्वमर्तृसनायोक्तस्वगेहस्य, आत्मीयस्वल्पकालस्याधिविवाहिकजीवन-
यात्रायाः, अद्भुतपञ्चकतः पूर्वं संवृत्तस्याम्बुजस्य प्रस्थानस्य मन्दिरात् । ततश्च जन्मान्तरा-
नुभवारूढेवाभासमयतामापद्यमानेव तस्याः स्मृतिर्मुहुर्हृतं ग्लानिमभजत । अपारविलक्षण-
चिन्तार्णवोर्मिलोडितमभून्मनस्तस्याः । व्यचिन्तयच्च — यदि तस्यां प्रचण्डर्यामम्बुजः
सरभसं चिरात्प्रलीनः स्यात्ततः किम् ? इत्याकलयन्त्याः पद्मपङ्क्तियुगलं वाप्पोद्गारेण
सिक्तमिव, शरीरं च रोमाञ्चकण्टकितमिवाभूत् । करुणासागरम्होलैराकृष्टाया मनस्तस्या
विपादगण्डशैले न्यस्यत । अकल्पयन्नाकाण्डं सा यच्छ्रीनगरनिवासिनो भविष्यत्स्याकृतिः
स्वदृश्ये निपत्य क्षणाद्देवदारुदुमाणां वृष्टनः समुत्प्लुत्य झटिति पाण्डुवर्णविभावयांश्छायायां
क्षणं दृश्यमाना यलाशितां मण्डलेषु विलीनेति । दूरस्थाधिष्ठातस्तस्य स्वरप्रतिध्वनिर-
श्रावीति च सा व्यभावयत् । भावनेयं तु क्षणिकस्वप्न इव दिनष्टाऽभूत्पुनश्च गाढनिः-
शब्दता शर्वयाः सर्वतः प्रासरत् । शीतशीतोपःकाले योगीन्द्रं पूर्वेषुरिव ध्यानावस्थित-
मद्राक्षीत् सा । संश्यायामस्यान्तरायो मा भूदिति यावत्सा पुरश्चितुं प्रवर्तते तावन्मुने-
नेयनयुगमुन्मोलितं वलितानने चास्य किञ्चिन्मन्दस्मितमाधिरभूत् । कृतज्ञताभरपुरस्सरमा-
पृच्छमानां युवतिं मुनीन्द्रोऽभाषिष्ट—वत्से, याडि पुरः । शय्यस्थास्यति तव पुण्यम् ।
भूयाच्छिवं ते । आशीर्वचो वितरन्तु ते देवाः । इत्युदीर्यं भानूदयं प्रति समुत्तमिते तस्य
क्षीणक्षीणानने पूर्णशान्तता व्यराजत । न चिराद्विहितलोचनस्य तस्य मुखमण्डलं
समीक्षमाणा सादरं करपङ्क्तौ संपुटीकृत्य शीतमण्डलमुत्तमनुभवन्ती हिमा सोत्साहं
पुरः प्राचलत् ।

अथ द्विशदिवसोत्तरं मार्तण्डमण्डले निम्लोचति समासदसुवतिरभीष्टस्थलम् ।
अपयांसादानतया पाण्डुवदना कल्पमानाद्द्व्यष्टिः ध्रमेण मृतप्राया च तुह्यतुह्यनुद्दिनसञ्चितशृङ्गं
तुद्दिनगिरेः शनैः शनैररुपत् । प्रकाशे दिनमणोर्हरिकमगिमालानामिव देदीप्यमानानां
दित्यरमालानाम्दुग्धवलेजस्या दृष्टिस्तस्याः प्रन्यहन्पत । पर्यन्ते नानाविधविलक्षणभावना-
मद्भिप्रवाहपृच्छावितान्तरा श्रीमदमरनाथस्य गुढान्तिकं संप्राप । आसीद्विशालस्यत्वां
चन्द्राद्द्विर्घात्रिकजनार्णवः—अचिच्छतराः परिणतयस्काः कुण्डिताङ्गयथः, अचिपर-
म्यदृष्टार्णां दास्यगानां समूह इतस्ततो यात्रिक्रेम्यो घनाशया साहाय्यं चिरीपुं; अचिपरश-
तानामन्धपद्मूक्यचिरादिभिश्चुकाणां प्राणो जीर्णचीवरवेष्टिताङ्गः कल्पमानः, अचिपरशतानां
परदेदीयानां समुदायो निवर्तमानः धीनगरम्, अचिदर्धनम्नाः शिरावः स्वस्वमात्-
निगम्बलगाः । हिमा च यानायातमंशुस्वजनतामहार्णवाम्यन्तरे संघर्षिता निषीदितान्नी

य सर्वेषां पार्श्वतः कथं कथमप्यचलत्, नावस्ता प्राप पवित्रगुहाम् । प्रविष्ट्य च
 तत्राद्राक्षीद् दूरवर्तिनि कोणे गोलार्धांशुनींस्तुषाररातीन् । मध्यभागे च गुहाया च्यरात्रव
 शशाङ्कमौलेश्ठीर्यम् । अद्यत्यत देवतायाः पुरो विशालद्विममयशिलामधि भगवद्गुहान्तरः
 साष्टाङ्गपातं नतो भक्तानां समूहः । कैचिदन्वेष्यन्त्याभिनितिष्टाः सोऽर्चं गायन्तो दिव्यं
 स्तवम् । परमात्मैकपायाणं तं जनकदम्यं दर्शं दर्शं द्विमा पुलकिताङ्गी प्यतिष्ठत्
 विस्मयातिशयाकुला । न चिरादुपामनां रिधाय यात्रिभ्यः सोऽर्च्यभावप्रोप्याहिता
 उचोचैस्सायन् सात्वेदपदक्रमोपनिपटूतानि दिव्यपदानि । यधिरीकृत्तिनादमयाप्रयत्नं
 तत्क्षमं युगपत्प्रायोऽभेकरग्नेभ्यो निर्गन्थ कपोतवृन्दं समुद्दिश्ये दहिःकन्दारात् । द्विजाव-
 लोकरनाम्प्रदृष्टान्तरजा यात्रिका द्विजवराश्च सम्पन्नं बहिर्निर्गन्थाद्योरात् - प्रमन्नोऽस्ति
 भगवानमरनाथ इति । अस्त्यदुप्यसम्पादनममाथासी जनसंमर्दः शर्तः शनैर्विक्रीमांऽभूत् ।
 तेपु कैचित्तपोपना भक्तिहेशमयवर्त्मनाऽवारहृद्यन्व्ये च श्रीलाः सुगमेन पथा प्राचलन्
 यद्बुधश्च पृष्ठतश्चिरापिवा अवस्थिताः । वेपमाना द्विमा भगवतो मूर्तेस्तन्निष्पुपेय निपातित-
 जानु चोपधिश्य शिलायां यदाश्लिः सप्रभयं सौन्मुख्यं लोकरुप्याभिलापमपि प्रार्थयत् ।
 अचलभूपूर्णरभजातं म्लानगार्शीं तां पुनरुदजीवपदिष । न चिरात् सा पयन्त्वेन सयाप्य-
 नयने प्रमृग्य यावन्मसुत्तिष्ठति तावत्पृष्ठतः सा चकितचक्रिन्नेव प्राचलत् । तस्यै द्वि तपास
 बद्धनिर्धं तां सर्वैरुक्तं निरीक्षमाणः प्रवया योगीन्द्रो येन स्वरुद्रीरे कतिपयदिनेभ्यः पूर्वं
 प्रदत्ताश्रयासीत् सा । कथमसौ समायात इहेति निररां विस्मितां बद्धयाचं तां प्रपन्नवस्त्रि-
 वरनप्रदर्शितसिद्धान्तरप्रोत्साहो मुनीन्द्रोऽभाषिष्ट - वधे, अत्रलोच्छ्रितानि मयाप्राऽऽद्यान्ती
 मुदुष्क्रेणाप्वना विगण्य सर्वमसद्वहेसजातम् । धन्या ते धर्मनिष्ठा । इन्त, धन्यस्ते
 भक्तेः प्रभावः । भगवानमरनाथस्त्ववामीष्टं सपत्नीकुर्यात् । भूयात्तत्र पुण्यातुरुपा सन्ततिः ।
 इति समाप्तं ज्ञानीर्वचनेयं निरुद्धकन्दनाऽऽमानं कथमपि संयम्यापोमुत्ती तस्यै । भूयात्ते
 पुण्यमंचपस्ववृंदाजानां दिव्यं करोऽपीति योगिनो रूदुलमुदीरितं वचः समाकृत्यं युवतिः
 मरिपाहं विभूष शिरो इत्यौ त्रिपोदयन्ती निरुचरा वितस्ये ।

योगीन्द्रः— बाले, कोऽस्ति ते विपद्गाः । किमर्थं शिसने । कथय सर्वं वृत्तं
 सविस्तरम् ।

ध्वनेऋकुडोष्येकं प्रति प्राचलत् । सा च जोषं तमन्वसरत् । क्षणोत्तरं प्रविश्य तत्र शवरीठिकाकारं वृद्धतमामेकां द्विमशिलां समुपेतवन्तापुभौ । ततस्तुपारराशिमद्गुल्या निर्दिश्य प्राह प्रवयाः— वत्से, पश्य पश्येममिति । अधश्च सा विलोक्य सद्यो विस्फारित-
लोचना स्थगिनेव क्षणं जडोभूतेव तस्यौ । ततश्च प्यलपत्— अहह मम दयित ! मम दयित ! ! इति । अवसन्नगात्री मुक्कण्ठमरोदीद् विलोक्य द्वि द्विमशिलयोरभ्यन्तरे निवेशितं कस्यचित्तरुगस्य पञ्चविंशतिवर्षीयस्य कलेवरम् । पञ्चम्योऽप्येभ्यः पूर्वं गृहान् प्रस्थितोऽम्बुजो यथालोचयत् तथैव किञ्चिस्मेतननः प्रेतोऽपि ददते । हाटिति सा ललाटमण्डनायमानं सौभाग्याङ्कं कुंकुमं कमलोदरसोदरकोण प्रमृज्य प्रीवायाश्च मङ्गलसूत्र-
मालामपनीय पारदर्शकद्विमशिलां च सूक्ष्मं निरूप्य प्रेतस्य हैमाच्छादनपटोपरि तां न्यधात् । अहह हृदयेधर ! हृदयेधर ! ! इति परिदेवमाना शोकपारावारकलोल-
निक्षिप्तेव सा भूमौ न्यपत्त् । साक्षात्रिराशाया मूर्तिरिव विह्वलविवर्णानना द्विमवत्पाण्डु-
वर्णा समभवत्सा । क्षणाच्च तद्बाहुपल्लवां निर्जीवोपाद्गमिवालयन्नेतां निःसृष्टौ । वत्से ! वत्से ! ! प्रागिनां जीवनं जलबुद्बुदस्य भंगुरत्वमनुकरोति । अलं चिन्तया मृतस्य । भगवतो ध्यानं कुरु निर्वाणं चान्त्रिय्य । इति सहस्ताक्षेपं सर्वं प्रापञ्चिकचिन्तानिकं विस्मृतिसिन्धौ निरस्यश्चिव पलितशिरा योगिवरो युवतिं सान्त्वयामास । ततश्च समार्दवं सकरणं ऋदन्तीमबलां बालां समुत्थापयामास । सा च कुतनिश्चयेव किञ्चिन्निर्यावसर-
देहल्यामारमानमाकलयन्तीव मुहूर्तं जोषं वितस्थे । क्रमेण तदीयानने शान्तित्यागादिभावाः प्रादुरभवन् । ततश्च जानुभ्यामवनीं गत्वा बद्धाङ्गलिः सप्रश्रयं साऽमाणीत् — ताव,
अहमप्यत्रैव स्थित्वा गिरिजाशंकराम्यां देहं समर्प्य जपध्यानतपोभिर्जीवनयात्रां यापयि-
ष्यामि । इति वैराम्यशंसिना स्वरेण कर्णे जल्पित्वा बाष्परादिता जडोभूतेव नतमुसी-
तस्यौ । तपोनिधिस्तावदंगितैरेवानुमतिं दत्त्वा तां कुहरस्य प्रवेशद्वारं प्रयनैपीत् ।

अथ पावच्छीतशीतलहैमसमाधिकुडिरादुमौ निर्गच्छवस्तंविदद्राष्टां सौ श्यामश्मभुल्लं चर्मकञ्चुक्रुधारिणं एतलोमशशिरस्कं दीर्घदुष्करपर्यटनध्रान्तं भूलीरुपिताननं च त्रिंशद्वर्ष-
देशीयं पान्यमेकं समाधान्तम् । अथ मियोऽवलोकितमाश्री तरुगीतरुगौ क्षणं
सभ्रान्तौ स्थितौ । पथिकः सहसा पृष्टवश्चलितस्ततः क्षणमात्रं साताङ्कमान्द्रोक्ष्यमानचित्तः
समाह्वययुवतिं हिमे ! हिमे ! ! इति । इत्थं सम्बोधिताऽध्वगस्यानने दष्टिं स्थिरयन्ती
स्थगित्वैव स्वचक्षुषोरविभ्रसत्रीव च द्विमा तस्यौ भूलप्रेव । स च स्वजीर्णोद्दुलिक्तं
भुवि निक्षिप्य सरोमाश्रं सविस्मयमत्रास्तपरमप्रमोदसन्दोदो ऋटिति सोऽज्ञस्यं द्विमायाः
पार्थमासाद्य तां सरभसमुद्दृष्ट्य गाढमाश्लिष्यत् । भवगन्तुमक्षमा विलक्षणमिदं
प्यतिकरं युवतिर्भ्रान्तभ्रान्तामृत । स च तामुदासीनतामवरिषतां क्रियाममभिहारेण
गम्बोधयन्प्राह— प्रेषसि, अरि नाभिज्ञातस्त्वयाहमपुत्रस्तव भर्ता । इति तेनानुपुष्य
या शून्यरष्टया क्षणं तं मूर्ध्म निरक्षत् । ततश्च शिरसा संशं दत्त्वा तस्मै, पराहृत्य च
समाधिकुडरं पुनः प्रावितत् । पान्यश्च योगीन्द्रशिनीयः सत्पुद्गलं तामन्वगमत् ।
उपेतशवरीठिका सा क्षणं जोषं स्थित्वा प्रभपूर्वकमिद्विनेनैव पथिकाय द्विमशिलामधि-

शयानं तरुणस्य समाधिं निरदिशन् । स च प्रेतमालीक्य विस्फारितनेत्रः क्षणं निरुप्य
 विश्वरमाकन्दन्—अहो, इमे मे तातपादाः । प्रेयसि, ज्यतीतानि पञ्च वर्षाणि
 पितुरन्प्रेषणैरुपरायणस्य परिभ्रमतो मे । सर्वेऽपि भयला मोधीभूताः । परं हन्त, त्वयाद्य
 तस्कार्यं सफलत्वं नीतमिति धन्यासि खलु । अहो, दैवघटनाया विचित्रता । इत्युदीर्य स
 निपातितजामुः शिलायामुपविश्य कशै संपुटीकृत्य साष्टाङ्गं पतितः । ततश्च गुहूर्तं विडलास
 प्रकाशं शान्तिः । हिमा योगीन्द्रश्च नतविग्रहं पथिकं सविस्मयमवैश्वेतान् । अथ समुत्थिते
 तस्मिन् मुनिरह्नुक्या हिमशिलानिवेशितं प्रेनं निरदिश्य व्याचख्यौ—अहो विधातुः
 सृष्टेरयमेकतमोऽद्भुतचमत्कारः । त्रिंशत्तमब्दान् हि तरुणस्यास्य हिमशय्यायामस्यां कृतपदस्य
 निरन्तरप्रस्वापसुखमनुभवत इव कालहस्तेनासृष्टं कलेवरं स्थितम् । इत्युक्त्वा हिमशिलो-
 परि निहित्वा मद्गलसूत्रखनमादाय पुनरवनीदम्बुजम् । बधानैर्तां मालिकां प्रीधायीं ते
 प्रेयस्याः । स्वद्वेषणपरया साञ्जानया पुरुर्येणापि दुर्गम्येन बर्मेना पादधारिण्या
 श्रीमदमरनाथकन्दरारोहणं साधितमिति दिष्ट्याभिवर्धत एषा । समागमोऽयं युवयो-
 रस्यास्तपसां परिणामः । इत्युदीर्य हिमाम्बुजौ प्रमोदपारावारप्रवाहपूरझावितौ विसृज्य
 कुहरातिर्ययौ योगीन्द्रः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

७. मायाजालम्

अस्ति किल कर्मिश्चिद्भ्रमणीयोलुन्नशैलशिखरे लोच्छ्लोचनानन्दप्रदं गुर्जरानिमण्डले
विराजमानमाडुनाम पर्वतावृतं धीष्मविहारस्थानम् । व्यराजत तत्र गोवर्धनोद्धारिणो
दारुणदानवविदारिणो भगवतः सृष्टिमुन्दरीचूडायमानातिमुन्दरशिखरमण्डनं मन्दिरम् ।
परितो देवागारं व्यलसन् नानाविधा विटपिनः सुगन्धधुप्पाढ्याः । सुरालयस्यैकास्मिन्
विविक्तकोगे बधिरमूकः कश्चिद् देवज्ञो नित्यमुपाविशत् । विलक्षणान्तर्बोधसंपन्नस्यास्य
सविधे नानादिग्भ्यो बालछीपुल्याणां समूहाः स्वस्वदैवगतिजिज्ञासया समापयुः नैसर्गिके
वैहृन्त्ये सत्यपि मूढाभिनयेनैवात्मेहितं जनाय बोधयामास ज्यौतिषिकोऽसौ विचक्षणः ।

स सत्यगवेपी ध्यानजपादिसाधनैर्भगवन्तभाराधयन् स्वाश्रितजनैरुपास्यत । अथैक-
दात्र चतस्रः प्रमदाः काश्चन गवेप्यमाणस्यात्मनः प्रियजनस्य नामधेयं प्रसूनैश्चित्रयितुं
दैवज्ञेन मूकबधिरैणादिष्टाः । अतो देवमन्दिरस्याङ्गणमनवरतनिपतद्बकुलकुसुमकदम्ब-
सुरभीकृतमवारुह्य लेखार्थं स्वस्वदयितनाम्नः पर्याप्तानि प्रसूनानि संचिन्य प्रदोषस्य
सुवासितपवनमासेवमाना विटपिनामम्यन्तरे शब्दायमानं मरुत्सुत्कारं शृण्वत्यो विभ्रान्ति-
सुखमुपाभुञ्जत । देवतायनात् पुरोहितानामादौ स्तोत्रगायनं ततश्च घण्टातालभेरी-
सुदङ्गवीणादीनामाकर्णितो मन्द्रतारोऽपि ध्योग्रहरो निनादः ।

अथाङ्गानामु चतसृषु संज्ञातपरस्परालापस्वेकतमा ज्येष्ठा दयानाश्री निजगाढ-
एकैक्यास्मासु यथाक्रममात्मीयकथा निवेद्यतामिति । तासु कनिष्ठा मुग्धानाम्ब्यभ्यधात्-
भवत्, रम्यतमायां राकादार्व्यामस्यां परस्परवार्ताध्वज्जने प्रायोऽस्मन्दीयव्यथा शिथिलीभवेत्
सर्वांसामस्माकं किञ्चिपरिसान्त्वनमपि भवितेति । तप्रारभ्यतां कनिष्ठया भवत्या
स्वक्रेय्यन्यभिसुंगपदभ्यर्थिता मुग्धा स्वचरिताख्यानमुपाक्रमत ।

मुग्धा — गुर्जरदेशे षचिष्योनिधेस्तटवर्तिनि दुमसनामनि ग्रामे मम पितृपादा
न्यवसन् । ते च यथार्थप्रदायं वंशपरम्परया प्रतीता अभूवन् यदुद्वाह एव प्रयोजनं
प्रमदाया जीवनस्येति । पठनलेखनाभ्यामन्तरोद्यदिक्षणं स्त्रीणां नावश्यकमिति तैर्दं
प्रत्यपद्यत । अतोऽनापान्तदारावाया एव मे कुमारं कश्चिदनाथाभ्रमादवृण्वंस्तातचरणा
मपागिप्रहृणोद्देशात् पौडशसर्पदेशीयेनानेन सार्धं सुवकेन यथाविधि विवाहवाङ्मिथ्यं
व्यपुश । दिवं गतायां मे मातरि षचिष्कचिष्कुमारकोऽयमस्मदुपवने निवृत्तं माममिलत् ।
भ्रमद्रनमभितस्तथाभूत्सुखार्थं रमणीयं तथा च व्यलसन्नित्योऽन्वयेण निर्जितनन्दनयनं
यथा तापस्य प्रियदस्यावृत्तस्यापि चित्तमभिनन्दयेत् । उद्यानेऽस्मिन् नानाविधाः शालिनः
कदलीनारिकेलप्रदादिमीनारद्राप्जीरपनसादयो ध्यराजन्त । पुराणनवटपादपानामधो
विभ्रान्तिमुण्योपभोगार्थं वेद्यः कदिरता आपन् । सर्वतः कुमुमलतिराः समुल्लसिता
अनुत्तमामोर्दं प्रास्तारपथं ।

अथैकदा सायमावामुपवनेऽस्मिन् विरुद्धजननादिते निमृतं परस्परसमागमामन्दान-
न्दमुखमुपभोगं मिलितावास्व । घण्टयति धमुधातलं धवलकरे निशाकरे करैः
सुधाधवलैर्यकुटमल्लिकादिमुमनस्सु सौरममातन्वसु मन्दं मन्दं वाति गन्धवाहे यामिन्यां
सौन्दर्यशालिन्यां वृद्धिं गतः प्रमोद भावयोः परां कोटिमारुहत् । व्यस्मरं साकृत्येनाहं
पितुः शासनमुपदेशं धात्रीदेव्या निदिवासाश्च । सुम्यनं प्रथमं बहुमस्य मे राक्षयां
मनोहारिण्यां तस्यां पुलकितारुण्यं मां व्यामोहयत्तराम् । नैरुवर्षेषु व्यतीतेष्वपि
तस्मत्समवर्गनीयभावं मय्युत्पाद्येदानीमपि रोमाञ्चयति मे शरीरम् ।

समाप्ताप्ययनः कुमारोऽयमष्टादशवर्षदेशीयस्तावपर्यन्तं पाश्चात्पदेदागुचशिक्षणो-
पलब्धये प्रेरितः । संपाद्य कार्यं शीघ्रं निवर्तये स्वदेशमिति प्रतिश्रुत्य परदेशं प्रति
सं प्रतस्ये । अष्टौशतं सोत्साहं तरुणोऽसौ प्रणयपत्राणि, परं न चिरादेव पत्रव्यवहारान्
व्यर्थात् । अयन्तच्चिन्ताकुलस्तस्मै जनकदेवो मे तन्त्रीसंदेशान् प्रेषितवान्, परं नोपल-
भ्योत्तरं चिराय नैराश्यात्पुनर्दर्शनाशामपि व्यजहात् । कियत्पमद्या व्यथा सोढा मया
तस्मिन् समये इति वर्णयितुं न प्रमत्तेत् कोऽपि जनः । प्रियकरस्य पुनर्दर्शनमुखमागु मे
भवेदित्येक्यैवाशया गृहीतान्तरात्मा स्थितास्मि । तदारभ्य च गतमर्तुं चैव जीवनयात्रा
नीतासीन्मया, परं स पुनर्मत्सविधं ध्रुवमायास्वतीति यद्वात्तयावास्थिपि चिरात् । परं च
देवज्ञोऽयं बधिरमूकोऽपि तस्य बोधयिष्यति मामिति समुपस्थिताहमत्रेति ।

समाप्तमकथाया युवस्थाः स्वरघ्ननिर्मन्दीभूय यवनपुरोडितस्य सायन्तनिकस्य
भक्त्याह्वानस्य प्रतिध्वनिपर्यवसानमिव सत्त्वने ।

अथ निसृष्टन्यतमाङ्गना कृताङ्गी श्यामवर्गापि प्रियदर्शना सामिपिहितमन्दाश्य-
मन्दशोकाकुलमन्दस्वरा मन्दानाङ्गी न्यगार्त्त ।

मन्दा — अथि सखि तव प्रेमबहुरी सौन्दर्यामोदविषये लज्जितनन्दनदिव्यलता
स्वप्ने दृष्टेवाश्चर्यां गता विना दर्शं तद्गुणमान्तर्गतशोकभुजङ्गिन्याः किल ।

इत्युक्तयती मन्दाऽन्याभिस्त्रिभुभिर्नोदिता निजजातं निवेदयितुमारप्सीत् ।

मन्दा — महानगायां मोहमय्यां चिरात्कृतावासाभ्यां पितृभ्यां साकं न्यवसम् ।
प्राक्तरुद्वयनुसारं संवर्धिता ताभ्यां बाल्ये प्रायमिकपाठशालायां केवलं कृताप्ययनाऽऽमम् ।
उच्चशिक्षणविरोधी जनक्रे मेऽन्ववीक्षदनिन्दमेव स्त्रीणामप्यन्यासान्नायत इति । तादृशविचार-
परिणामतो हन्ताश्रयायाहमस्याम् । निम्बिडाहनि घन्दीकृताया इव सद्ने काञ्चन धान्धरान्
विना न कोऽपि मे दृष्टिगोचरोऽभूत् । अथ सामाजिकमण्डले करिंमश्रिन्ममाग्रजातं सह
मुदशनेन केनचित्तरणेन यदृष्टया परिचयोऽभूत् । कृताधर्मद्वीपर्यटनोऽयं युवा वर्गेन गीते
विशालनयनः शिष्टाचारप्रथितश्राव्यसंस्कारः स्वदेशाचारविद्वेषी विदेशानभिज्ञाने बन्धु-
भृतामाचरन् । पाश्चात्पवित्रिधरेतेषु बागिज्यप्यवहारे समाधिगतदीर्घानुभवेन मया वाणि-
ज्यनियोगोऽन्वित्यत इति ममाग्रजैव्योऽकथयदमौ । तदा महकाण्डेन्यवहारदर्शं कश्चिन्मार्ग-
यन्तो जनकचरणा मे कुमारमिमं स्वकापाल्ये हुतं न्ययुञ्जत । अथ गच्छति काठे संप्राप्त-
परिणयस्यमि मयि योग्यवदान्तेपगपरावभूतां पितृती, परं मदीयकृत्पताकारणात् कोऽपि

भामुद्रोद्भुमुद्यतोऽभूत् । पर्यन्ते चिन्ताकुलो मे जनिता सहकारिणोऽस्य सविधे मद्रिवाहविय-
यमधिकृत्य व्याजहार । दैववशात् चिरात्तुरगोऽयमदृष्टपूर्वां मां परिणेतुमुद्यत आसीत् ।
विस्मयस्य परां कोटिमारुहः प्राप्तस्त्रांद्वारमिवात्मानममन्यत जनको मे । हर्षाद्विक्रूरश्रावितः
सुमहतीं संपत्तिभागिनीं मां विधाय युवानमेकमेव विधायकं व्यवस्थापयत् । अहं च निता-
न्तपरितुष्टा वशंवदा मदोयभाविपतिं तोपयितुमयतेतरां प्रत्यहम् ।

अथ निर्वर्तिते विवाहे यथाविधि वरो मां वीक्ष्य प्रथमतः शयनागारे न बभौ भद्रासो
नातिशीभसितो वा । पादयोस्तस्य प्रणिपत्याहमनुरागनिर्झरेण प्लावितात्मा प्रमोदांशुपुरेण
तावद्भावयम् । स च किमप्यनुक्त्वा समुत्थापयामास माम्, चिरं च निशार्यां तूष्णीमवा-
स्थिष्यति । अपाद्गदशा लावण्याजितमारं कुमारं दर्शं दर्शं पुलकितान्त्रयष्टिर्विस्मयसागरे
न्यमज्जम् । क मदनभिज्ञता, क च तस्य वैचक्षण्यम्; क मःकुरूपता, क च तस्य सुरूपा-
तिशय इति ध्यायं ध्यायं गाढं तमालिङ्गितुमुत्कण्ठिताभवम् । परं मत्तः स जुगुप्सितः
स्यादिति भिया कम्पमानाऽवातिष्ठे नतानना निःशब्दापि ।

इत्यमुक्त्वा महसेयं सगद्गदितस्वरा व्यरमत् । अथान्याभिर्युवतोभिः पुनः प्रणोदिता
पुनरुपाकृतं निवेदयितुमवशिष्टवृत्तान्तम् ।

मन्दा — अथ मोहमय्यामेव पयोनिषेस्त्रे दयितेन साकमत्यल्पनिलये न्यवसम-
हम् । प्रारम्भे भृशं संभावित्ताऽऽसं तेन । वसनाभरणाङ्गरागादिप्रसाधनसाधनानि परि-
धानोचितोपान-पाटुकाश्चाप्रीणात् स स्वयं मदर्थम् । अहं च सङ्घर्षं सगौरवं सर्वमेव तेन
नीतमुरर्थंरखम् । परदेशीयोपानहोरपरिचितपूर्वाया मे पादौ संपीडितौ भृशमास्ताम्, परं
नाथं प्रीगयितुकामया सर्वां वेदना असह्यन्त मया । प्रथमं सामाजिककोडामण्डलं स सामनै-
पीत् । विवाहाभूवं गृहाद्द्विनिर्गमनानम्यासवशात् समाजव्यवहारानभिज्ञामाधुनिकशिष्टा-
चारं मामतिशयत् । पाश्चात्पदेशानुकारिणोऽस्य साम्प्रतिकरीतिप्रतादिभिर्वंशीकृताऽऽसम-
चिरात् । अथ काले प्रसूताहं शिशुवर्धनादिधाययाहुल्याद्विहराय सह तेन बहिरंगमनं परि-
त्यज्याखिलाहो मन्दिरेऽजादिषु । क्रमेण मदवस्थितिमपि गृहे परिभं न केवलमवागणयत्
हिन्तु विभ्रममपि नै । कृत्स्नश उपैक्षत । दिवा कार्यालये व्यापृतः सन्न न्यवर्ततालयमाम-
प्यराग्रम् । कुत्रो विलम्बः क्रियते प्रतिदिनं गृहं प्रायागम इति वचिन्मृष्टो मया तिरस्कारा-
त्तूष्णीं स्थितवान् । अर्थकदा सूर्यास्तमनाप्रागेव गेहं प्रायाग्य ससंभ्रममग्न्यधान—इतः
सञ्चरमेव गन्तव्यं मया । मदीयवितृपादा हि भरणोन्मुखा इति समुपलब्धवृत्तान्तस्तस्म-
विधं विना विलम्बं यास्यामि । वितृगेहं समापन्नमाप्रस्त्वां परं लेखिप्यामीति मुहुर्मुहुः
प्रतिश्रुय्य सदनं व्यसृत्प्रागेधरः । न कदापि पूर्वं निजपतिरमधिकृत्याक्षरमपि प्रोक्षमासी-
त्सेन । अतः वितृहीनः स्यादेव इति तर्कितमघावधि मया । अथ प्रथमं तत्परं प्रतीक्षमाणा
सोऽकण्ठं सोऽग्राहमस्यामहम् । परं नावीक्षराश्वं विना फलं प्रतीक्षायामे । तस्य वृत्तविरो-
धोपलब्धये मम वितृचरैर्वधासाकिः प्रयेते हिन्तु मीप्स्यमेव प्रापुः प्रयत्नास्तेषाम् ।
व्यतीता इदानीं पद्मगाः संवत्सरास्तस्य निर्गतस्य गेहात् । विना परेशं च न कोऽपि मनुजो

जानाति च वर्ततेऽसौ किं संवृत्तं तस्य वेति । दैवेन च प्रेरिताइमत्र समायातास्मि
 देवशोऽत्र तथ्यं वथयेदिति । ओम् ।

समीरविभूतमुखात्मकशक्तिविशेषस्य मन्दरमिव मन्दायाः स्वरो मन्दमन्दो भूत्वा
 अरण्यस्यागोचरतां ययी । क्षणमात्रं यावदत्र विलक्षणनिःसन्देहा विराजते तावत्प्रभांमु
 तामु मनोहारिणी मोहिनीनाम्री तृतीयपद्मना लावण्यविरसृष्टानङ्गाया सरोजनयता
 मुल्लिखिताङ्गयष्टिः सुवर्गसगां व्याहरत् । अपि युवायुगे अपि दैवेन प्रकाशिते स्यः खलु,
 मदीयविरपये स्वहमेव दोषास्वपीभूताऽस्मि । कस्यचिच्छ्रेष्ठिनो महानगरीं निधासितः
 कुलेऽई प्रासर्गभवाऽऽमम् । पितृभ्यामतीव लालितां प्रासर्गिकतां बहवो युवानो
 मामुद्रोद्धमहमहमिच्छाम्यार्ययन्त मदीयजनकम् । परं धनिकस्याभजतां धनिकार्यव दीयेति
 कृतनिधयां नवयौवनचुम्बितमात्रां मां पितरौ मध्यवयस्येन केनचिद्धनादेवेन
 मीनित्वविजिता गृह पर्यणाप्येताम् । वागिज्यन्वयंहाराय भर्ता मे सुहुसुहुभूतलेन्द्र-
 भवनाथिनं रमणीयतमं प्यारिमनगरं गच्छति स्म । एकदा च मह तेन तद्वारमद्भुत-
 मगममम् । नगरीयममातायतीन्मीन्दीयांघरीकारिणी, यमुचानलनिविलनारीललात्मनूता,
 युवादुलोयन्-मुलरीनामकविधिवस्थितमोपवनजितनन्दनवनरामणीयस्तोभिता, कृत्वा-
 नात्रिचमुन्दराण्डजविलमत्रीलोपलजलारायमुपमानिधेर्देवता, आर्कंदप्रियोमन्नामकविराला-
 लयसंगमभूषिता, शान्दलीस्तनामकदेदीप्यमानविम्बोर्गाराजमार्गविराजमाना, निम्बिलमही-
 तलदेसीयाश्रयभूता, नाटयसंगेतनृत्यचित्रशिल्पादिकलापधाम, अमंग्यकुलेत्राशाव्यमहावी-
 धिजनगुञ्जिता, नोप्रदाममादलनस्याक्रेस्तापट्टिरीयदेवतालयपत्रित्रीहृता, शिल्पसौन्दर्य-
 मल्लहृता, विपगीरात्रायनरचितरचिताम्बररजतहंसपात्ररत्नचितालद्वारादिभूषिता मां नितान्तं
 व्यमोहयत् । विद्यते कश्चिद् विख्यातो मार्गो नगर्यांमस्यां रुद्रालयाया बहूहृ-
 त्छाहारगृहसंघः । एतन्मिच्छेतेषां प्रतिशयमाहारमुपभुज्य निवामं निवर्तमानयोरावयोः
 पतिमं द्रुतं मां विदुष्याप्रातर्बहिरेवान्त । ईदिकस्मोऽयं विलक्षणः प्रायतंत यदुतिथं
 क्वडम् । पर्यन्ते चिराचरितदुराचारमवतर्कपमेतम् ।

अर्धकदा भोजनासरे कश्चिन्नराइरुः पश्रमेस्मानीय एस्ते मम पत्युः समर्पितवान् ।
 पतिश्चागु तद् विप्रर्षवदनः गहमामनादुन्याय प्रतोक्षस्व क्षणं तावच्छीघ्रमेव निवर्तयिष्य इति
 प्रतिश्रुत्यैकानिर्नां मां तत्र विगृह्य मयंघ्नतं भोजनालपाश्र्विण्यां । तमहमेकां टोरां प्रतीक्षमाणा
 तत्रैकोपरिष्ठाऽऽमम् । न तु प्रयागमद्वयकोऽयम् । अत्रान्तरे यथा यथा सुभुक्षरो जया
 अधिभूषिता आययुम्नया तथा मण्डोरनागमादुद्दिग्नाऽभवत् । अस्मत्परिमितभोजनस्य
 यद्यमूल्यस्य प्रदत्तया घनघोरामान्तो पाण्डुपाहृगोमि तावत्प्रेरयय पारितोषिकप्रदाना-
 यापि पर्याप्तं धनं न मिलेद्यामीति नितान्तं लज्जिताभवत् । भार्यादृष्ट्या भारतीयमन्त्रः
 कश्चिन्मन्मीरवर्गिभोजनकृत्कान्तरमशिशं भुञ्जान उपरिष्टः । सोऽयं ममानदेसी प्रप्यहम-
 दिति मयात्र । प्रमत्तेऽग्निम् शिषोऽय संक्रान्तां मां दीपे म मदन्तिकम्पुण्य माहाय्यं
 विदीपुंमैमादुशामपाश्र्व । उपहृतास्मि भवनेऽपुष्टे मया नृपतिश्च भोजनमूल्यं मयाप
 गृहम्यामिने भवितारं मादरं मारमकीत् । तदास्य दशोदीयतरीराहृमिदंश्री गीरव्यो

युवासी प्रतिदिनमादौ भोजनालये तदनु विहारभूमा उपवने वा माममिलत् । ततश्च परस्परसंगतिमुखमावामन्वभवाव । न चिराच्च परिचयश्चावयोर्वृद्धिं गतः । मिथः संभाषण-सहवासविनोदक्रीडादिना प्रेमबंधो नौ सलीलमभिग्राधिस्गाढोऽभूत् । अथ मासाम्यन्तरे यद्यदासीन्मन्त्रविधे तत्सर्वमपि संगृह्य प्रणयिना सार्धमीजिसदेशं प्रति निवृत्तपलायनम-करवम् । प्राप्य तत्र कस्यांचित् समुद्रतटवर्तिन्यामविल्यातप्रामटिकायामावाममन्दानन्द-तुन्दिलौ मासपटूकं न्यवसाव । सोक्षीपं सोल्लटं समां चक्रमेतराम् । अमितप्रेम बहुमस्य मे क्वचिन्मपि भयमजीजनत् । तथा हि प्रेमशङ्का तस्य तत्रेमापेक्षयापि बलीयसी वभूव । प्रेमशङ्काशीलः स क्वचिदकारयदाभानमेतावद् हास्यास्पदं यत्तमुपडासार्धमेव पीठयिनुमस-कृदक्रीडि मया । अर्धकृदान्मुनिधेस्तीरे स्नानार्थं याते तस्मिन् सुहृदा सह केनचिन्करोनामिहां राजधानीं प्रति यामीति संदेशं पत्रे लिखित्वा मन्दिराक्षिरामम् । सर्वमिदं विनोदार्थमेव चेष्टितमासीन्मया । पौषुः प्रेमनिलयं नौ निवृत्ता तमनाथीभूतमवालोक्ष्यम् । अस्मद्-रवस्थानदेशीयसेवको भदत्किंवनिर्गमजन्मविप्रलम्भाभिभूतस्य बहुमस्य मे नैराश्याग्नि-ज्वालायजनं न्यवेदयत् । अयानुतापानलसंतप्तया मया सर्वतस्तन्त्रेययन्त्या न नैराश्यं विना फलमुपालभ्यत । पर्यन्ते गतिमन्यामपश्यन्ती स्वदेशं पुनरागमम् । मदागमात्प्रागेव हन्त पितरौ मेऽपरिमितसंपत्तिभागिनीं मां विधाय दिवं गतौ । परं धनसंपन्नाया अपि मे सुखलेशमपि न विद्यते । विनानुरागं हि प्रणयिनः प्रमदाया जीवन् व्यर्थमेव खलु । सर्वतः शून्यतैव प्रतिभाति मे । वार्धक्यं चासन्नप्रायम् । इति कथयन्त्यास्तस्या वचो यस्फुटचरमासोत्तदिनानीं शिथिलीभूय शनैराकाशे विलीनतामयासीत् ।

अथ ज्येष्ठा तामु योषिषु दयानाञ्जी व्याहरत् — “ अयि कथं वृद्धा स्यास्त्वम् । वयसाहं त्वत्ते ज्यावस्यपि प्राणनाथस्य मे संदर्शनदिपासया व्यथितास्मि ” । इत्याख्याया-ङ्गणस्य समीपवर्तिनः स्तम्भस्य पृष्ठभागे विलीय पुनर्दयतां यदागतासीत्तदा प्राप्तरूपान्तरा सा बभौ ! तदीयसान्द्रमेचक्येन्द्रोक्तापस्य स्थाने धूसरवर्णविरलविरलकेशतन्त्रव-प्लासन्धिरसि तस्याः । तदाननाकारो निम्नभागनिमग्नः सद्यो विमृष्टकज्जलं निस्तेजश्च तद्वेप्रयुगलम् । तदीयसहचर्यस्तस्यां धद्वदृष्टयः काष्ठविप्रहा इव चित्रलिखिता इव संवृत्ताः । क्षणोत्तरं निजकथानिवेदनमुपाश्रमत् दया ।

दया — कस्याश्चित् संगीतकुशलाया गणिकायाः कुले गृहीतजन्माहम् । गायन-शिक्षकमेकं प्रययसमन्तरा न केनापि पुरुरेय सह परिचयमनुमेने प्रसूयं । योद्गारवर्-कल्याऽभवं पदा तदा मदीयाम्या बहुमिस्तरणीर्धनाम्नैः साध कुमोगार्थं मत्समर्पणसन्धानं कर्तुं समुद्यताऽभवत् परं गणिकाजीवनमसहमाना मैसर्गिकधीभक्तया तन्मनोरथापुवर्तनात् पराऽसुग्री मनिश्रयमान्याम् । तथापि मत्सङ्कल्पमविगणय्य केनचिद्वनिना क्षेप्रपतिना सार्धं मदेदविश्रयप्यरदारः ममपाप्तत स्या । अथावयोः प्रथमसंगमात्प्रागेव मातुरालयाश्चित्तं पलायिताहम् । ततश्च पुरापुरमटन्या दीनदीनाया मे वार्तां श्रुत्वा दयातुः कश्चिन्पुरोहितो भृत्तमादीन्मूय म्यगृहे प्रदाय संश्रयं मे, प्रमेण मां पुत्रीहृवात् । ददा वषांणि महानुभावेन कृत्वा निधित्वा तेन स्वकन्यानिर्विनीतं पाल्यमाना छाडिताऽप्यापिना कोट्टणावनिमण्डले

प्रागटिकायां कस्याञ्चिन्पयोनिधेस्तद्वर्तिनि गृहे सुखं न्यवसम् । मामन्तरा नासीदन्यः
कोऽपि तमन्वास्तितुम् । यतः प्रसृतिसमये तद्देहिनी विंशतिवर्षीया सार्धका कालवशां
गतासीत्, न चान्यमुपायंसीद् भूसुरवरोऽयम् । अथ गच्छति काले समारूढनिर्भरयौवनां
मां परिणाययितुं सुतरां प्रायतन्त पितृपादाः, परमाकर्ण्य कर्णपरम्परया संभवं मे न कोऽपि
तरुणो गत्याग्निग्रहणं प्रन्यपद्यत । विन्ययेतरां पूज्यतमजनकदेवस्य हृदयं दर्शं दर्शं
मामनूदां प्रतिवर्षं वधमानां च वयसा । सत्रपिक्षया बलीयस्याशेति मद्विवाहविषये
सप्रत्याशोऽवतस्थे स आजीवम् । अतिप्रान्तपट्टिंशतिवर्षीयां मयि पितृपादा दिवं गता
विसृज्य मे सर्वमेव स्वार्जितं वित्तमालयं च । ततः परं विनष्टैकावलम्बनाहं चिरं
पितृदेवानां मृत्युं धिलपन्ती नामशेषाणां तेषां स्मृतिं पूजनीयां नितन्तरं दधाना हृदि
तन्मन्दिरे न्यवसमेकाकिन्यहम् ।

अथैकदा सापं समुद्रतटे शतपदी कुर्वाणां गण्डशैले शयितं कञ्चिन्मूर्च्छाभिभूतं
सुवानमद्राक्षमहम् । सोऽयं गौतमं आयतललाटे दीर्घबाहुस्तरुणस्त्रिशद्वर्षदेशीयो
दृढकायो म्छानमुखो मन्दं मन्दमशसीत् । यथा यथा तदीयगण्डस्थलमस्पृशं तथा
तथाऽपूर्वविधिमिश्रभावनातरङ्गाभिभृताऽहम् । चिराद्दिनश्लेषलब्धबालका प्रसूरिव
परितोपस्य परां कोटिमस्थम् । यौवनसुम्बिताननमालोक्यन्यास्तस्य मे वक्षःस्थलं
सरभसमस्पन्दत । अथ स केषाञ्चिन्मत्स्यजीविनां साहाय्येनानीयत मन्नेहम् । इन्द्रशावातेन
प्रोचकैराक्षिसः कल्लोलमालिकामिः प्रहतः पीतः क्वचित्सागरस्याम्भस्यमज्जत् । दैवगत्या
तु तद्योऽयं प्रभाते तीरभूमिमगमदिति तन्निवेदिताऽऽसमहम् । द्विप्रघटिकोत्तरं
लब्धसंज्ञस्य तस्य स्मितगविस्मरणीयं मे न्यवेद्यव्यभूतं वस्तुजातम् । तदनु स कियतो
दिवसान् सामिमूर्च्छां दशायामवतस्थे । भ्रमेण च प्रकृतिमापन्नोऽभापतास्पमेव ।
साधेडमनुयुक्तोऽपि स्वपूर्ववृत्तान्तनिवेदनेन मत्कृतहृलं परिपूरयितुं स्मृतिभ्रंशान् स
प्राभवत् । अहं च तत्पारतन्त्र्यादधिक्राधिकं तस्मिन् स्नेहवद्धाभवम् । कदाचित्संभ्रान्त-
मनाः प्रच्छन्नाधिं स्मृतिफलकात् परिमार्ष्टुं यतते स्म । अथ गच्छन्सु मासेषु मामव-
धातुमारप्सीदसौ । मदीयवसनाभरणनयनाङ्जनपाणिस्तरागादिकलापः भ्रमेण तद्दृष्टि-
विषयोभूत् । ततस्तस्मिन् प्रेमाङ्कुरोदयलक्षणान्यपश्यम् तदवलोकनेन सुतरां
मनभिज्ञशरविदेव रोमाञ्चिताङ्गी स्वान्तर्भावविकारमगोष्यमहं सप्रयत्नं ततः । सोपि
पृथग्भावमाश्रित्य चिन्तापरो वित्यमास्त । अथैकदा सायमुद्याने विहरतोरावयो-
रवादीत्स युवा गन्धर्वमिदानीमितो मयेति । वचस्तस्याकर्ण्यं सुतरामवदीर्णहृदयेव
विषण्णान्तरात्माऽवोचम् । क्व प्रस्थास्यते त्वयेति । यत्र कुत्रापि, अहं चिन्तया
मदर्थमिति सविशिषिष्यवचनविन्यासं सशोकं च स प्रयुवाच । इत्थं युवायमेनं
परिसन्वयितुमालिङ्गितुं च भृशमैच्छम् परं लज्जया तदप्रसादभिया चावरुद्धा क्षणं जोषं
स्थित्वाऽप्राक्षमहम्-—किमितो निर्गन्तुमुद्यतोऽसि । अपि नास्ति क्षेमं तत्रात्रेति पृष्टः
कृतज्ञतासूचकं हस्तनिक्षेपं कुर्वाणो निरुत्तरोऽवतस्थे स युवा । अपि स्ववृत्तिं पुनर्ग्रहीतु-
मिच्छसि प्रायः, किं निवृत्तशान्धवानाहोस्त्रिदित्तुरसीति मयानुयुक्तः प्रयुचरमवचा
सकन्धरकर्म्पं तूर्णीं स्थितवान् ।

अग्रान्तरे धवलयति वसुधातलं धवलस्रैर्धवलरश्मौ धवलोज्ज्वलताप्लावितमुद्यान-
मिदम् । चरणपथेषूपलखण्डानि देदीप्यमानान्यग्यन्युपलानोच विलक्षणभावोस्तेकं मय्यजी-
जनम् । स एव क्षणो निश्चायको मञ्जीवनस्येति प्रतीताभवम् । शनैः सभयं तत्करमादाय
समार्दवं परामृशाम् । निजपारतन्व्यमाविष्कुर्वन् सविधासं सविनयं चान्वमंश्रिं तेन मद्दस्त-
ग्रहणमात्मनः । क्वचिदुत्कण्ठिता क्वचित्संध्रान्ता क्वचिदम्पमाना क्वचिन्मंत्रस्ताहं क्वियन्ति
क्षणानि जोषमस्याम् । अदवीच्च स तावत्—अहो भवत्परमसौजन्यभारेणाभिभूतोऽस्मि
क्विल । न तु भवत्याः प्रेमपात्रं भविनुमर्हेति जनोऽयम् । वचनं तद्विशम्य मदीयकरो
निःसत्त्व इवागलत्तद्रीयहस्तात् अभाणि च कथमपि मया—“ भवन्तं परिप्रेषमानाम-
न्दानन्दतुन्दिलास्मि । एकाङ्गन्येवास्मि मन्दिरेऽस्मिन् । सदैव भवतां पदाब्जयुगसमुपासि-
तुमनुमोद्यतां जनोऽयम् । अस्ति पर्याप्तं धनं मत्प्रविधे उभयोरावयोः पोषणाय ” ।
इत्युक्त्वा रुद्रकण्ठ्य व्यरमम् । स च मां सदयमालोक्यन्मत्करं परामृशत् समार्दवम् ।
निजपूर्वकथारमरणाक्षिता तप्यमान इव स प्रत्यभात् । कयापि निर्दययाङ्गनया
क्वचित्प्राग्बद्धितः स्यादिति व्यतर्कि मया । परं नाक्षरेणापि तेन क्विद्विदपि व्यक्तीकृतम् ।
मौनमस्य तावन्मां क्विद्विदाशामयाभास । चिरं च पत्रिकुलकृजितं दक्षिणजलाशयनिर्गन्धर्वनि
श्रावं श्रावं चन्द्रिकाया रामणीयकेन प्रहृष्टान्तरङ्गौ कुन्दकुसुमैः सुवासिने लतामण्डपे
जोषमवास्थिष्वङ्गानिदीयम् ।

परेषुः प्रातस्तरां यदा जागरिताऽसं तदा हृदयवह्नभस्य शय्यागारं रिक्तमलोकि
मया । दुग्धापूपादिऋपातरासं परिवेषयितुं तस्मै गृहतलं यावद्दारोहं तावन्मुखशालायां
मध्यस्थफलकोपरि स्थापितं तद्वस्तुलिखितं पत्रमेकमद्राक्षम् । सवेपथुरवसन्नगात्री सचकितं
सभयं पत्रं तदपठं यथा—“ भवत्याः सौहार्दाविशयभारेण सुतरां निर्जितोऽस्मीति
वचनं पुनरुक्तिरेव स्यात्खलु । अयोग्यस्तु जनोऽयं भवत्या विस्मरणीयः । सन्ति मद्प्रेक्षया
परदाता जना भवत्सौजन्यादाः । अज्ञातशुद्रजनस्यास्यानेकनतिततयोऽङ्गीक्रियन्तामिति
प्रार्थये । स्वस्ति भवत्यै ” । इति स्वल्पसंदेशं हृदयेष्वरस्येमं पश्चिवा निश्चला चिरमवातिष्ठेऽ-
हम् । निविल्लाहनि सर्वतस्तं गवेपयामामुर्धामवामिनः परं हन्त न केनापि विलोकितोऽस्ता-
याप्रभावादासूर्यास्तमनम् । ततश्च तन्त्रीद्वारा संदेशाः प्रेषिता मया समीपवर्तिनगररक्षा-
धिकारिभ्यस्तत्पत्न्योदन्तोपलब्धये । महार्हपारितोषिकप्रदाने शोधकाय प्रतिश्रुतेऽपि नैष्वह्य-
मन्तरेण नान्यत्रल्लमुपानतं गवेपणस्य । अहं च पातालतलमवतीर्णं च ऋगम् किमकरवं
कास्वपं किं भुक्तं किं पीतं केन सेवितेति न क्विद्विदप्यज्ञामिपम् । अनेकपत्न्यङ्गिणोर्मम
कस्यापि जन्मान्तरोपात्तस्य कर्मणः फलेनानेन भाष्यम् । आरी द्वि कामवशाको मामपारानन्द-
पणेनिधौ विनिमज्ज्य ततो हृदयेष्वरममामसुगन्तकशिखररातद्विरहान्धरूपे न्यपातयत् ।

इत्युक्त्वा शीना रुद्रकण्ठ्य शिथिलवचनविन्यासा विललाप सकरुणं दया । निराभ्य
च दयाया दयनायक्यां स्वस्वदयितार्थिन्योऽङ्गनास्तिघस्ताः सदयान्पुनयना बभूवुः । न
दितारुचर्षा इमाश्चर्याः स्वस्य रुद्रिकस्थान गन्तुं यत्तुलु गुमगुप्युच्छता देवमन्दिरं प्रापितान् ।
देवगन्त्यादेशं मुग्धं स्वस्वदृश्येष्वरस्य नामाक्षरोःकाः पुष्पैराळिल्य परेशुस्तत्र पुनरागमन-

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

८. स्वाप्तिकव्यामोहः

अहस्मादुच्यते श्चन्नावातः प्रचण्डः । मृदुलधवलवालुकापटलेनापहतः सर्वतो
दृष्टिगतप्रदेशः । प्रमञ्जनवात्योदतामी रेणुकाभिः शुष्कशीर्णपत्रनिकरैः पुनरेष द्वैगुण्यं
प्राप्य कुटिलाकारो धूसरपीतवर्गसमुच्चयः सरमसं विदूरमम्बरान्तः सहसावपत्याधश्च
दूर्गयन्मानवानवविवराणि सर्वाणि पर्यपूर्यन्नयनयुग्ममन्धीचकार, उच्छ्रंसं च प्रत्यरुणत् ।
सायन्तनोऽन्धकारस्ततोऽपि द्विगुणितो मेघमालाभिः । अच्वनः सुहमरेखा भीषणनिर्गल-
मरुत्यत्यां सर्पन्ती शून्यशिखरश्रेणीतः शिखरश्रेणीम्, अरण्यादरण्यानि प्रचण्डोष्णसिक्कता-
स्वकाण्डे खण्डिताभूत् । नास्ति सरलो मार्गो नाविपना भूमिर्वा, नाबलोच्यते दन्याः
कोऽपि वा । यस्मिन् विलक्षणमिदं प्रयागं मयाहीकृतमासीत्तोऽपि भद्रासार्थः क्रमेण
श्रीगणेशोऽभूत् । मामन्तरा च सार्यवादेन सह सर्वेऽपि यात्रिका एकैकशास्त्रितोऽभवन् ।
अतिश्रान्तः पिपासाकुलो दाशेर एवावशिष्टो मे सहायः । अत्यल्पान्नसामग्रीभाक्
परिमितान्नं भोजं भोजं पर्यवसितनिम्बिलाक्षांशः प्रतिघटिकं जलकिन्दुभिः स्वल्पैरामानं
परितोपयन् न चिरात्शीर्णशीर्णमात्रस्ततश्चावसन्नसत्वः समभवम् । असहायः सन्
गाप्रचालनाक्षमः क्रमेण जडतां नीजोऽहम् । रेणुरूपितरोमकुड्रो श्चन्नावातोस्फालित-
मृताङ्कितोऽसद्यदेदनामर्दितमस्तकः प्रमदद्विपासाकुलीभूतो मृतप्रायः स्थितवानहमेकाकी ।
परं इदमङ्करोऽहमभोष्टस्यलाभिगमनात् ध्यरमम् । अपानवरतं घालुमाघनरात्रिभिः
प्रहतः प्रचण्डवागधंशोरंपटकुटीरे गतिमन्यामपदपन्नशिविधि जोपमघोमुखः । तदारभ्य
किमकृत्वं वशासं किमुपनतं मे केनावजोकित्रः क्रियन्तं वा कालं नष्टसंशः स्थितोऽहमिति
न मनागपि किमपि मस्मृत्विमरगिमापाति सम्प्रति । अद्वितीयः पटकुटीरे दायित एकवि-
पयमात्रमधिकृत्य ध्यायं ध्यायं युगकल्पं कालमवास्थिवि ।

तूर्णी स्थितवान् । विनष्टासोः पुनः पुनः समासजीवितस्य कस्यचिन् मनुष्यस्यालोक्षनेनैव
 क्वचिदप्रत्ययं क्वचिदस्मयं सूचयता विशालनयनयुग्मेन मामनिमिषं न्यरूपयत् । तस्य
 वलिनमोवाया अवलम्बमाना रुद्राक्षमालातिदीर्घोपयोगादिव जीर्णप्राया तत्तुहिनश्वेतकूर्चश्च
 प्रतिक्षणविगलःकचतन्तुः कृशातां भेजे । तथापि प्राप्तेद्दगवलादचिह्नस्य वलिनभूतस्यानने
 तस्य प्रत्यभादात्मसंयमप्रशान्तताभक्तिवैराग्यादीनां किमपि निदर्शनं तेजो विस्मयकारकम् ।
 सूक्ष्मं निरीक्षमाणयां दृशि तस्य प्यरागत स्थैर्यानुकम्पौदार्यादिगुणरत्नसन्दोहः । अथ
 सुहृत् मरुत्यली विलक्षणं परिवर्तनमवाप । सर्वमप्यस्फुटं स्पर्शांगोचरमिव ददौ ।
 श्वेतसिक्तावर्तो मञ्जीर्णकुटीरमास्फालयंस्तदसंज्यविवरान्दल्लब्धप्रवेशः सवेगं पर्यभ्राम्य-
 दमितः । पुञ्जीभूतवालुकासन्दोहेन क्षणार्धमन्धीकृतः सम्भ्रान्तचेता निश्चलश्चाहमवा-
 स्यपि । पलितशिराः गलितवयस्कौडयमध्वगः पितृवनाद्दुष्यित इव प्रत्यभाम्मे ।
 नेदिष्टतामुपेतस्य तस्याद्धारः काव्यनिक इव यमौ । अविश्वासोक्षिप्तं स्मृतिषोपाणिभूतं
 प्रचण्डालापिपासासार्दितकण्ठं स्थविरस्यास्य पृच्छासूचकं निरीक्षणं मामसंवादिनमकरोत् ।
 द्वाद्यतनसमये गन्तुमुद्यतोऽसीति पप्रच्छेप आयताक्षियुगलेन तुल्यश्रमसृणभूलताच्छादि-
 तेनाविरतं निरूपयन्नाम् । सुवर्णमयीं नगरीमिति कथमपि समुदीरिते मया स
 नितम्बनिहितकरो लोलश्वेतकूर्चो द्यार्दस्मितास्यः प्रवया इद्विवेनैव सुवर्णनगरीं प्रति
 मत्कल्पितां यात्रामभ्यनन्दत् । ततश्च मधुरया गम्भीरया च गिरा प्रोक्तवान् ।
 आः ! सुवर्णपुरीम् ? अद्भुतनगरीम् ? यात्रेयं पवित्रीकरिष्यति तवाहमानम् ।
 अप्यस्ति ते विश्वासोऽद्भुतचमत्कारे सुवर्णनगरींस्तस्याः पवित्रगिरिकन्दरे च । इति
 स्वप्रतिपादनस्यः साक्षात्कारादिव मां वशीकृतुमिवाप्राक्षीत्सः । अपाठि मया तन्माहा-
 धम्यस्य वर्णनमित्यस्पष्टमवोचम् । अपि जातुचित्पुष्टसव्यात्मा किमिति सुवर्णपुरी
 जीवनाखिलसुखोपपन्ना स्यादिति, किमिति, सा व्याधिदुर्भिक्षविह्वलविमुक्तेति च
 पुनः स प्रवया मामन्वयुङ्क्त । शिरो यावद्विधूयते मया तावत् स्ववचसोच्चैरुच्चैः
 समुद्धत इव तत्स्मृतिसौन्दर्योर्ध्वपदमास्व इव प्रत्यभात् । क्षणोत्तरं च सुवर्णपुरेतिहास-
 मोल्यातुमुपाक्रमतातिगम्भीरया गिरा—“ अहो सुवर्णनगरी यमवैरुद्रा निरानन्दा
 मरुत्यलीव यावन्न पवित्रीकृतासीत्केनापि दिव्यशक्तितया विद्वात्मना । सततमुद्रासी-
 नानामपि प्रतनुप्रभावाणां साग्निष्यात् तपस्विनां दुःसहं दुःखमपनीयते, किमुतेऽज्ञानं
 सन्तोषामृतवृष्टानां सिद्धिमार्गोपदेष्टृणां महात्मनाम् । विपद्प्रस्तामवलामभ्यरक्षदात्मनं
 निर्माणं धरातलमागतः साक्षाद्विष्णुर्विव स पुण्यात्मा । ” इत्युक्त्वा क्षणार्धं सं व्यरमत्सा-
 क्त्येन स्ववृत्तान्तं मच्चेतसि दृढं निवेशयितुमिव । ततोऽम्यघात्युनः । “ दिव्यपुरुषोऽयं
 नूनं सत्याय धर्माय च स्वप्राणानुपाहरत् । मद्बचसि श्रद्धासि चेन्मामनुब्रज, अहं
 सुवर्णनगरीं दिव्यकन्दरं च नयेयं त्वाम् । ” इति सामहं निर्दिष्ट्वति तस्मिन् सत्यः समुत्थाय
 तमेतं मरुप्रदेशं प्रत्यन्वसरम् । देतं तं सम्प्राप्य, किञ्चिन्पर्यटनं च कृत्वा पश्चिमोत्तरदिशि
 शुष्कविजनवनस्पतिविरहितस्य पर्वतस्याधो विशालां नगरीमेकामद्राक्षम् । तन्मन्दिराणां
 सुवर्णशिलारण्यभ्रितप्रदोषे देदीप्यमानानि दूरास्तन्तत्त्वानीकृत्नित चकासिरे ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

८. स्वापिकव्यामोहः

अरुस्मादुत्थितो ह्यञ्जवातः प्रचण्डः । मृदुलधवलवालुकापटलेनापहुतः सर्वतो
दृष्टिगतप्रदेशः । प्रभञ्जनवात्योद्धताभी रेणुकाभिः शुष्कशीर्णपत्रनिर्झरैः पुनरेष द्वैगुण्यं
प्राप्य कुटिलाकाशे धूसरपीतवर्णसमुच्चयः सरभसं विदूरमम्बरान्तः सहसावपत्याधश्च
घूर्णयन्मानवाननविवराणि सर्वाणि पर्यंपूरयन्नयनयुग्ममन्धीचकार, उच्छ्वासं च प्रत्यरुणत् ।
सायन्तनोऽन्धकारस्ततोऽपि द्विगुणितो मेघमालाभिः । अध्वनः सूक्ष्मरेखा भीषणनिर्जल-
मरुत्यव्यां सर्पन्ती शून्यशिखरश्रेणीतः शिखरश्रेणीम्, अरण्यादरण्यानि प्रचण्डोष्णसिक्कता-
स्वकाण्डे खण्डिताभूत् । नास्ति सरलो मार्गो नाविपमा भूमिर्वा, नावलोक्यते पन्थाः
कोऽपि वा । यस्मिन् विलक्षणमिदं प्रयाणं मयाद्वीकृतमासीत्सोऽपि महासार्धः क्रमेण
क्षीणशीणोऽभूत् । मामन्तरा च सार्धवादेन सह सर्वेऽपि यात्रिका एकैकशस्तिरोऽभवन् ।
अतिश्रान्तः पिपासाकुलो दाशेर एवावशिष्टो मे सहायः । अत्यल्पान्नसामग्रीभाक्
परिमितार्धं भोजं भोजं पर्यवसितनिबिडान्नांशः प्रतिघटिकं जलविन्दुभिः स्वल्पैरात्मानं
परितोषयन् न चिरात्क्षीणक्षीणगात्रस्ततश्चावसन्नसत्त्वः समभवन् । असहायः सन्
गात्रचालनाक्षमः प्रमेण जडतां नीतोऽहम् । रेणुरुपितरोमकुडरो ह्यञ्जवातोऽस्फालित-
मृत्पादितोऽसह्यवेदनामर्दितमस्तकः प्रमात्प्रिपासाकुलीभूतो मृतप्रायः स्थितवानहमेकाकी ।
परं दृढसङ्कलोऽहमभीष्टस्थलाभिगमनात् परमम् । अधानवरतं वालुकाधनराशिभिः
प्रहतः प्रचण्डवातार्धशीर्णपटकुटीरे शक्तिमन्यामपश्यन्नशयिषि जोषमधोमुखः । तद्दशस्य
दिग्भ्रमं कथाम् किमुपनत्रं मे केनावत्रोक्तिः कियन्तं वा फालं नष्टसंज्ञः स्थितोऽहमिति
न मनागपि किमपि मत्सृष्टिसरगिमायाति सम्प्रति । अद्वितीयः पटकुटीरे शयित एकवि-
पयमात्रमधिष्ठ्य ध्यायं ध्यायं युगकल्पं कालमवास्थियि ।

अभूत्प्रस्तुतमुद्दिश्य किञ्चि'पुरातनगिरिकन्दरं साधुनेतिहाससमुच्चयम् । यच्चिरा-
त्समदरनेन ह्य'कृष्टकरप्रवाससाहसाय मां स्थलोभयघवाद्भुतेतिहासध्वणरोमाञ्जिताङ्गं
मां तथेह समाह्वयपथा वार्धकागमाहोर्षप्रपाणस्य कष्टं सोढुमश्रमो भवेयमिति प्रागेव
सद्दुष्टं समुत्कण्टोऽभवम् । परमिशनीं नैकतिथं कालं प्रचण्डोष्मदन्दरमानशरीरः
पर्यव्य विज्ञने प्रदेशे रक्षाशयनिन्धत्तरमम्भवभावनया भ्रममनोरथो विमनस्वद्याभवम् ।
तत्रपितृगुडामाढान्धं परमया पुनः पुनः मनोरथदिविपयीकृतमासीदिशनीं कादरनिक्रमेव
मे श्रयमाण् । मरुभीष्टस्थानसन्दर्शनममाध्वं मन्त्रानो निराशया विदीर्णद्वयोऽभवम् ।
दुराशातपरपात्य दृढस्यं यस्मां पूर्वं बद्धातं स्वधान् तदिशनीं प्रसरातपतसपिचर्यासु
शयानं मां स्पष्टमचयन् । पर्यगे मदीया षष्ठेशमयी विषारमरगिः सहसा खण्डितासी-
न्प्रताम्यता च सप्तो वपरात्रय । सर्वतः शून्यशून्यता । निःशेषतः सृष्टिनिष्ठोऽपि ।

अथान्धोऽहम् । सिद्धताममुक्षयादाविरभू'कश्चिदिनीर्णगात्रः प्रवयाः प्राचीनतम-
अनुक्रमेपूर्वेष्टान्यमववरद ह्य । दिमाचलदेमशित्वरसहोदरसाग्जटादिमुनिरेवधाययं
कारतोऽश्वात्प्रतिमनपनो मशतेज्जा मश्वरेन मागुणे'व गभीरता निरीक्ष मां अहं

सृष्टीं स्थितवान् । दिनशसोः पुनः पुनः समाप्तवीर्यस्य कस्यचिन् मनुष्यस्यालोक्तेनेव
 क्वचिदप्रत्ययं क्वचिद्विस्मयं सूचयता विशालनयनयुग्मेन मामनिनिषं न्यल्पयत् । तस्य
 चलितप्रीवाया अवलम्बमाना रुद्राक्षमालाविदीर्घोपयोगादिव जीर्णप्राया तत्तुडिनभेवकृच्च
 प्रतिज्ञगणिलकचत्तुः कृतातां मेमे । तथापि प्रतेज्जवत्साश्चिह्नस्य चलिनभूतस्यानने
 तस्य प्रत्यभाशान्मयमप्रशान्तताभक्तिवैराग्यादीनां किमपि निदर्शनं तेजो विस्मयकारकम् ।
 सूक्ष्मं निरीक्षमागायां दृशि तस्य व्यराजन स्थायानुकम्पौदायादिगुगलनसन्तोहः । अथ
 सुहूर्तं मस्स्यली विलक्षणं परिवर्तनमवाप । सर्वमप्यस्फुटं स्पर्शांगोचरमिव दृश्ये ।
 भेतसिक्रावर्तो मञ्जीर्णकुटीरमास्त्रालयंस्तदमल्पविवरान्तलैङ्गप्रवेशः स्वर्गे पर्यभ्राम्य-
 दमितः । पुत्रीभूतवालुकामन्दोदेन क्षणार्धमन्धीकृतः सम्भ्रान्तचेता निश्चलक्षडाहमवा-
 स्थिपि । पलितशिरा गलितवयस्कौऽयमध्वगः पितृवनादुत्थित इव प्रत्यभ्राम्ये ।
 नेदिष्टगमुनेतस्य तस्याकारः काल्पनिक इव बभौ । अविद्यासोक्षितं सृष्टिलोपामिभूर्त
 प्रचण्डालापान्पिपासादितकण्ठं स्वविरत्यास्य पृच्छासूचकं निरीक्षणं मामसंवादिनमकरोत् ।
 ह्यतननसमये गन्तुमुद्यतोऽस्मीति पश्यत्येव भायताक्षियुगलेन तल्लुन्नमसृण्मूलताच्छादि-
 तेनाविरतं निरूपयन्माम् । सुवर्गमयीं नगरीमिति कथमपि समुदीरिते मया म
 नितम्बनिहितकरो लोलभेवकृचो दयार्द्रस्मितास्यः प्रवया इद्वितेनैव सुवर्गनगरीं प्रति
 मत्कल्पितां यात्रामभ्यनन्दत् । ततश्च मधुरया गम्भीरया च गिरा प्रोक्तवान् ।
 आः ! सुवर्गपुरीम् ? अद्भुतनगरोम् ? यात्रेयं पवित्रीकरिष्यति तवात्मानम् ।
 अप्यस्ति ते विद्यामोऽद्भुतचमत्कारे सुवर्गनगर्यांस्तस्याः पवित्रगिरिकन्दरे च । इति
 स्वप्रतिपादनस्यः साक्षात्कारादिव मां वशीकृतुमिवाप्राक्षीणसः । अपाठि मया तन्नाहा-
 रम्यस्य वर्गनमित्यस्यष्टमवोचम् । अपि जानुचिन्मृष्टस्त्रयान्ना किमिति सुवर्गपुरी
 जीवनाखिलमुखोपयन्ता स्यादिति, किमिति, सा व्याधिदुर्भिक्षविद्वेषविमुक्तेति च
 पुनः स प्रवया मामन्वयुङ्कत । शिरो यावद्विधूयते मया तावद् स्ववचसोच्चैरुच्चैः
 समुद्रत इव तस्मृतिमौन्दर्योर्ध्वपदमारूढ इव प्रत्यभात् । क्षणोत्तरं च सुवर्गपुरीतिहाम-
 माल्यातुमुपाक्रमतागिरिगम्भीरया गिरा—“अहो सुवर्गनगरी बभूवैकदा निरानन्दा
 मरस्यलीव यावन्न पवित्रीकृतासीक्तेनापि दिव्यशक्तित्वा सिद्धात्मना । सततमुदासी-
 नानामपि प्रतनुप्रभावागां सान्निध्यात् तपस्विनां दुःखं दुःखमपनीयते, किमुपेक्षतां
 सन्तोपास्यतृप्यातां सिद्धिमातोर्पदेष्टृणां महात्मनाम् । विपद्मस्तामबलामभ्यरक्षशात्मनं
 निर्मांशुं धरातलमागतः साक्षाद्विष्णुखि स पुण्यान्मा ।” इत्युक्त्वा क्षणार्धं स व्यरमस्ता-
 कत्येन स्वहृत्तान्तं मच्चेतसि हृदं निवेदायितुमिव । ततोऽभ्यधायुनः । “दिव्यपुरोऽयं
 नूनं सत्याय धर्माय च स्वप्रागनुपाहरत् । महच्चसि श्रद्धासि बेन्माननुवव, अहं
 सुवर्गनगरीं दिव्यकन्दरं च नयेयं त्वाम् ।” इति साग्रं निर्दिष्टवति तस्मिन् सद्यः समुत्थाय
 तमेतं मरुपदेशं प्रत्यन्वसरम् । देशं तं सम्प्राप्य, किञ्चिन्पर्यटनं च कृत्वा पश्चिमोत्तरदिशि
 शुक्लविजयनवस्यविविहितस्य पर्वतस्याधो विशालां नगरीमेकामदाक्षम् । तन्मन्दिराणां
 सुवर्गशीखराण्यश्रितप्रदोषे देदीप्यमानानि दृष्टान्तन्तृचानीकृमिव चञ्चलिते ।

भावयोः पुरो धर्मनोर्द्धपोरेकतरो दीघधेतुरक्तः सुवर्णनगरीमध्यगच्छदन्यश्च विपिनगुल्मः-
वृतः प्रति कन्दरम् । मदीयमार्गदर्शकोऽत्र क्षणं प्रतीक्ष्याप्रवर्तिनं विस्तीर्णप्रदेशं निरूपयन्
गिरिगह्वरगामिनमध्वानमगृह्णात् । दुग्धधारयेव धवलितो ज्योत्सनाया पन्था दिवाकर-
प्रचण्डतापतप्तः शनैः शनैः शैत्यमभजत् । प्रदेशस्यास्य प्रशान्तता न चिरात्प्रवयसो
मुखाच्छ्रोत्र्यमागेतिहासवैलक्षण्यं प्रागेवासूचयत्स्फुटम् । यथा यथा विशालशाखिसङ्कुलं
दुस्तरारण्यमगाडिष्वदि तथा तथा स्वप्नदृष्टस्यलस्य प्रत्यक्षदर्शनेनेत्र विस्मयादिभावनाभिः
काभिरभिमूलोऽहम् । अथानतिदूरं गत्वा कन्दरस्योपगूढं शिरसरं गन्धसारसुरभितं
समासादितमावाभ्याम् । पुण्यगर्भागारे प्रवेशात्प्राक् पादुके अपनय चेतसश्च सर्वप्राकृत-
विचारान् निष्कासयेति दक्षिणकरतर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां कूर्चं परामृशन् गम्भीरस्वरेण मामा-
दिशत् तापनः । मयाप्यनुष्ठिता झटिति तदाज्ञा । अथ यावद् गुहायास्तमोमयीं शैवालाच्छा-
दित्वा द्युल्लोपानपङ्क्तिमवारोहाव तावत्तस्याः समाधिसदृश्या निःशब्दतया निष्प्रभत्वेन
गाम्भीर्येण च महाविस्मयाकुलोऽभवम् । भद्रो परःशतवर्षीयकालात्ययेनानवगाह्यं शाश्वतं
च स्यात् पुनर्गर्भागारमेतदित्यतर्किं मया साश्चर्यम् । मदीयमार्गदर्शकस्य पदमनुचरन्महा-
परिणाहमगिशिलामयीं पुरुषस्य मूर्तिं शुभाशिपो वितरन्तीमिव सामिप्रकाशितमध्यभागे
गुहाया अद्राक्षमहम् । प्रतिमाया अस्या विशालद्रुमकाण्डसदृशं बाहुयुगलप्रकाण्डं
तत्पादयोर्निपतितं विपद्गतां शरणार्थिनीं कामपि यनितं परित्रातुमिवोन्मत्तमासीत् ।
प्रतिकृतिमेवामालोक्य जीवनचक्रविमुक्ताश्चिर्वाणेषूननुपायिनः स्वश्रेष्ठनचचतुष्टयमु-
पदिशतः प्रथितयशसो भगवतो बुद्धस्याज्जटाप्यायां गुहायां स्थिता नैपुण्यातिशयेन
घटिता प्रतिमा मत्स्मरणमरणीमारक्षत् । अशंसन्मे कमपि बालभावमानन्दोत्थासिनी
नयने मूर्तेस्तस्या उन्नतमंमयुगलं, सुदीर्घबाहु, दाक्षिण्यगाम्भीर्यबुद्धिमत्तापोतकं विशालं
छलाटम्, शान्ततया स्नातं च शरीरम् । भूमप्यस्थापिताचलदृष्टिः समाधिस्थितेव परमस-
विचारवशा ददृशे प्रतिमा । तपः-सन्त्रास-स्वार्थत्यागाद्युदात्तभावा भासन्ते स्म स्फुटं
प्रतिमामुखे । अथ मूर्तेः पादयोः पुरो निपत्य कृत्वाञ्जलिः साष्टाङ्गप्रणिवारं कुरु
परस्तादेतदीयां पावनकयां से निवेदयिष्य इत्यनोचत स्थविरोऽध्वगः । प्रतिध्वनद्गुहा-
विजानामोगे तस्य स्वरो दीर्घतामुपेतः प्रण्यभाद् वेतालध्वनित्वि भीषणः । तदादेशं
निःशब्दमनुसरते पुनश्च समुच्चिताय मे तमोमयं कोमलं प्रणयत्मानमनुपातुं संशयं प्रददौ
स यथा प्रभवेयं स्फुटतरं प्रतिमां तां पूज्यतमामालोकयितुम् । कन्दरान्तश्चिप्रविचित्रपट्टायापटले
स्थशिराण्यायिकास्य प्रण्यभादमानुष इव शरीराकारः । तदीयं पाण्डुराननं गम्भीरं
च नयनयुगलं मामङ्गनीयमोद्गरस्थाकुलं विनेताने । निरन्तरश्चप्राण आयुःनृत्तलागाड-
संलभ्य इवात्स्यत प्रवयाः, अकथयशाल्यादिकं च तामद्भुतां यथा —

वतस्थे । नगरीयं विध्वस्तप्राया यावत्तिष्ठति तावदस्मादेव गिरेस्वास्त्रक्षल्कोऽपि दिव्यपुरुर्यः
विदितनगरविपज्जाहो दीनदुःखदावदहनोद्विग्नस्तत्परिहारविध्वक्षणः प्रचण्डप्रीप्मतापे दिवा
तमिस्रायां च कृतैर्भपतोष्यानादिभिर्भगवद्भक्तिनिष्ठो दीर्घदीर्घं कालमयापयद् दुःखित-
प्रजायाश्च संरक्षणाय परमात्मानन्वर्थयामास । ततः कतिपयमासाम्बन्तरे वृष्टिमहौ-
घेनादृष्टपूर्वेण प्लाविता नगरी प्रवाहैर्जनानां विस्मयातिशयोद्गारैश्च पर्यपूर्यत ।”

अत्र प्रवयाः क्षणमात्रं वृत्तान्तस्य पीर्वापर्यस्मरणपराधीन इव किञ्चिद् व्यरमत ।
ततश्च जोषं प्रतिमायाः पादयोरन्तिकनिहिताङ्गारपात्रे धूपगन्धसारखण्डानि जपन् क्रिमपि
युगपत्प्रश्रित्य मन्दतरस्वरेण निवेदयितुं पुनरुपाक्रमत—

“धराधिपः करणसिंहो गर्वोच्छृनाधरः श्रेष्ठपुरुषस्यास्याद्भुतकृतिमपूर्वांमाकर्ण्य तमेतं
स्वप्रासादमलङ्कृतुं न्यमन्प्रयत । परं शुद्धात्मता तदनुग्रहे नोरीकृते सूपेन्द्रोऽभिमानो
तमभिनन्दयितुं स्वयं तदन्तिकमुपेतवान् । अथ व्यतीतेषु बहुषु वनरेषु गृहीतमानवाकृति-
र्दिव्यपुरुर्योऽयं स्वधर्मरक्षणसक्षणःसत्यतासमर्थनाय कदाचित्तिरोभविष्यति ध्रुवमिति जनतायां
वार्ता प्रथितासीत् । प्रचण्डतपवर्षासु स्वरुचिररेहयष्टिमिन्द्रियसंयमेन क्लेशयमानस्या-
नवरतप्रजागरेण ज्ञानयोगाच्छ्रेष्ठपदमीप्सोस्तस्य दर्शनामृतेन स्वान्तर्द्वं सन्तोषयितुं तदन्तिकं
बालस्त्रीपुरुषवृन्दं परःशतशः प्रतिदिनं समाययी । यात्रिका नानाविधोपहारानार्नाय
तदीयपादयोः समीपं निदधुः । आमध्याह्नाद्रामध्याह्नं ध्यायतस्तस्य वृक्षशकुन्तकास्त-
वहोपरि समुच्छ्रित्य स्वर्जुरिका भास्वादयन्, नीलवर्णकपोताश्च शालीतण्डुलकण्ठाक्षुपा-
भुञ्जत । योगिराडयं शताधिकवर्षदेशीयोऽपि नवयौवनमूर्धित इव बभौ । अहो प्रभावोऽयं
एतु तस्यानरभावस्य । तस्याननस्य देदीप्यमानच्छविं हरिताजितमारां शरीराकृतिं
तद्विष्यप्रभावशर्मि विरालललाटं दर्शं दर्शं वृद्धा युवतपश्च क्षणमनिमेपा विस्मृताम्बेदा-
स्तस्युस्ततश्चात्यन्तं तं चकमिरे । तास्वासीत्करणसिंहराजस्य दुहित्वा भारतीनाम्नो कुन्द-
कुड्मलसुकुमाराद्रथष्टिः कमललोचना बालार्कपे्लवकान्तिः पीयूषमधुरवचना विनयशीला
च ।” निराश्रितस्सविस्मयमपृच्छं ‘ किं नृपाभजापि क्वापायाम्बरधारिणि तापसे बद्धानुरागा
संवृत्ते’ ति । वृद्धो मामाधासयितुमुदतरत, “तथैव खलु । परं स्वप्नेऽपि मिद्विरसाध्येनि
विज्ञानयपि यौवनोप्युक्तमोतास्त्रिल्लानुसृज्य तं पुण्यात्मानं स्वहृदयेधरं दृढमाकलयन्ती
तस्यैव ध्यानमनवरतमकरोत् सा । निराहारा निरानन्दा च राजकन्येयं प्रमेण हास्यवर्जिता
बभूव । तदीयां शरीरयष्टिं प्रतिदिनमधिकमधिकृशां दर्शं दर्शं सन्प्रस्ती तपितरी तामपृष्टैव
सह केचिद्राजकुमारेण तस्या विवाहवाहनिश्चयं कृतवन्ती । विदित्वैतद् भारती निराश्र-
युवनेन दष्टेव भयबिह्वला मृतप्रायाऽवतस्थे । अथो गन्धन्तराभावाद्दुःखाडस्य पूर्मिन्
दिने तपस्विनीयमबला सूर्यास्तमनाप्रागालक्षिता दीवारिकैर्विचारभारविस्मयगतिभि हृदयेश्वर-
मुपनिधामुः शङ्कातड्मपास्य विदुः प्रासादात्पलायनमकरोत् । हेमन्तक्षणिकरतन्ध्या-
सामथिकनीललोहितच्छायाव्याप्ते प्रदेशे मुरभिमुमनःसज्जमादाय हरते शनैः शनै-
र्गिरिकन्दराभिमुलमेव कथमप्येकला प्रातिष्ठत् । अत्र पर्वतश्रेणीतः पर्वतश्रेणीमटव्या
अथवीमथिन्यक्तातेऽथिन्यकामन्तरा नासीत्कोऽपि पन्थाः सरलः । ततश्च स्वासनिराधारति-

ध्वनेर्बधिरीकृतशोशार्धान्तरालवर्तिप्रणिर्वीस्य प्रशान्तप्रदोपेऽस्मिन् । क्रमेण ध्वनि-
स्वादुच्चतरः समजनि । मेपपालकस्यात्मजः शीघ्रमुव्याय कन्दरयाः सोपानपङ्क्तिं
जवेनारोहत् । कम्पमानहृदया तपस्विनी भारती तरलदृष्टिव्याधमयाभिभूतेव
कुरङ्गी दुःखपारावारे मञ्जतीवानन्यगतिका केशकलापमारुपेन्ती निराशान्धकारे नष्टेव
समाक्रोशान्मुक्तकण्ठम् । ' हा हा हतास्मी ' ति । विजनस्थलेऽस्मिन्नागमनेनातिशान्ताविनयं
क्षुण्णस्वाभिमानमाधानं भेजे । ततश्च विवर्णवदनां स्वेदबिंदुस्नातललाटा च राजपुत्री
बाष्पौघनिग्रहे प्रयतमाना करौ तम्पुटीकृत्य भूतलमाविलं चकार नयनजलधारया ।
तुरङ्गसुरध्वनिः प्रतिक्षणमेधमानो गिरिकन्दरस्याधिकाधिकं नेदीयान् दम्भोलिवद्वीपगतां
भेजे । " भगवन्, धायस्व मां त्रायस्वे 'ति भारती महात्मनः पादारविन्दयोर्नप्य
विततबाहुपल्लवा क्णान्तततिम्लान्पुष्पशिपिलितसुकुमारान्नयष्टिः सकरणमभ्यार्थयत् ।
तत्क्षणं माणवरुः कन्दरसोपानमूर्ध्नां ' भूपतिर्भूपतिरि ' त्युच्चैराशोशान् सन्नासविवर्णास्यः
सवेगमवहृत् प्राविनाद् शुद्धाम् । अभिरक्षणाय च श्रुतस्थानमन्विष्यन् ' एहि तत्राग्यन्तरको-
णेऽन्तर्हिती भविष्याव ' इति कम्पमानां राजकन्यामसूचयत् । विभूते शिरसि तथा वेपमान-
याऽऽपादमस्तकं षटुरन्धकारे परामृशंस्तमोवृत्तकोणे निरुद्ध्वासो विलीनो यावत्तृष्टिति
तावद्भारती करपल्लवौ प्रसभं समपीडयन्नैरादयेत् । ' हा हा भूवमेव मे विनाशोऽद्य ।
भूवमेव पतनम् । भूवमेव च मे पशुमारं मारणम् । आशाङ्कप्रफुल्लितहृदयाः समायाताहमत्र
सद्यस्तु वराकी मन्दभागा जन्मान्तरदुष्कृतफलभारिणी निराशापिशाचेन मस्तेदानीम् ' ।
इति विभावयन्ती तपस्विनी मुहुर्मुहुर्भगवन्खायस्व मां त्रायस्वेति कातरेण कम्पमानेन च
स्वरेण दृढतरबद्धाङ्गलिः कण्ठबाष्पकीलितवाक् कथं कथमप्यवादीत् । तदीयकण्ठोद्गार-
प्रवाहेणेवाशुजलप्रवाहेण पर्यर्पयन्तं गुहा । तदीयवर्णमर्मभेदि दीनप्रार्थनं पुण्यात्मनः
श्रुतौ रक्षकरगृहीतस्य शिशोश्चाटुवचनमिव न्यपतन्न तु वामाया विमोडकानुनय इव । "
अश्राव्यापकः क्षणमात्रं प्यरमत् । परमभक्त्या प्रतिमां विशालां निरीक्षमाणः स्मारं स्मारं
पूर्वसंबृत्तं पुनर्मृदुस्वरेणाख्यातुमुपाक्रमत् — " अशोन्मीलितनेत्राब्जः शनैरासनादुत्थाय
जोषं विततबाहुयुगल एधमानमहौदार्यो विलक्षविचक्षणः सत्यधर्मक्षणसक्षणेऽभिरि-
रक्षिपथेव नतशरीरः कन्यकाया ललाटमध्यमुपाजिघ्रतिकारुण्यनिर्दरेण च तां
क्षालितवान् । मङ्गानन्दमुधापूरप्लावितान्तरङ्गायास्तस्याः समुद्वितरोमाञ्जायाः
शङ्काकर्ममः सपदि विद्रावितस्तस्याश्च विततमस्तकाया निमीलितनयनायाः पुरतश्चाटु-
पूर्वप्रमोदः लुलोके । ततश्च किञ्चिद्वाह्यरूपान्तराभिभूतेव क्षणं निश्चलाभूत्
स्वान्तःप्रेरितेव कथमपि व्यजानास्ता यस्त्वहृदयेश्वरस्य किमप्यवर्णनीयं परिवर्तनं
समवर्ततेति । सक्रतयं सकम्पं च यावदुन्नमयति सा शिरस्तावदतिदीनतामयं क्रन्दनं
तन्मुखात्रिःसरति स्म । अकाण्डे संप्राप्तस्यान्तरा पावितान्तराम्भा निमीलितलोचनयुगला
स्मितविकसितानना भगवद्दृष्याननिमन्नेव समुपजातहर्षेव नतशीर्षां चात्रिनां कण्ठकक्षण-
स्कारमप्यशृण्वतीव समतिष्ठत् । न चिराद्विधिभरणप्रबलचारुकचक्ष्यः सुवर्णपटाम्बरधरो
रोषशूर्णितलोचनो धराधिपः करणसिंहः सानुगः कन्दरं सवेगं प्रविश्य ' क्वास्ति निर्लज्जा

सम्भ्रान्ता भ्रष्टाध्या क्षणं यावन् निश्चला तिष्ठति तावदकरस्मादतिभीषणा सकुडकडाशब्दं
 सौदामिनी समदीप्यत । यावच्चास्ते चक्रीता कम्पमाना सखडखडाशब्दायमानदन्त-
 ततिस्तावत् सतडतडाशब्दं गुटिकास्थूलैर्धाराविन्दुभिर्वर्षितुमारब्ध भगवा । किंकर्तव्यता-
 मूढात्र यावन्निराशयाशुपूर्णाक्षी पलायमाना सप्रन्दं ध्यायति तावद्दैवयोगात् कश्चिन्नेप-
 पालस्य बटुराजानुधूलिधूलरितचरणयुगलः पटञ्जीवराधाच्छादितशरीरोऽपर्याप्ताशनपाण्डु-
 चदनो दीर्घदण्डधरकृशकरस्तत्सविधे समापयौ । अयि किमिति रोदिपीति पृष्टा माणवकेन
 तेन भारती तस्मै स्वमभीष्टं न्यवेदयत् । एहि तावन्मया सहेति तदीयद्वस्तमादाय
 दारकस्तां शनैः शनैर्वनमार्गेण गिरिकन्दरमनेपीत् । राजकन्या चातिश्रान्ता स्वित्नाञ्ज्यष्टि-
 विवर्णवदना दुःखदन्दद्वामानहृदया बटुना सार्धं समहायासं कतिपयघटिकाभिरिरीरिशिलरं
 प्राप्य गुहां पवित्रां प्रविश्य च पुण्यात्मानं सिद्धरूपं गाढध्याननिमग्नमालोकयत् । अथ
 बद्धाञ्जलिपुटा सकम्पं ससाध्वसं निरुच्छ्वासं च तमुपाययौ मन्दं मन्दं भारती । मेपपालस्य
 पुत्रस्तमोमयकोणे गह्वरस्यैकस्मिन् पातितोभयजानु समुपविश्य विलक्षणालोकमिमं
 व्यलोकयत् । संक्षुब्धं मानसमात्मनो निप्रहीतुं बलवत्प्रयतमाना राजकन्या चिरादनभिन-
 न्दितपानभोजना केतकीव पाण्डुरच्छविर्वाडाभरमन्थरा ग्रीवां नमयन्ती स्वपादाग्रमेवाव-
 लोभयन्ती क्षणं तावत्पूर्णां तस्यौ । ततश्च सिद्धात्मानमभ्यार्थयत् ' भगवन्, स्वीक्रियतां
 शुद्धजानोऽयमि ' ति । स च तदारुण्यं नयनयुगलमीपदुन्मील्य मन्दहासवदनो
 जोषमास्त । पुनस्तया प्रार्थितो विभूय शिरो निरुत्तर एव स्थितवान् । प्रसीद भगवन् ।
 अङ्गीक्रियतां तव किङ्करीयम्, निरस्ता पुण्यपादाभ्यां चेद्विनङ्क्ष्यति सा खलु । भगवत्पाद-
 पंकजयोः समर्पयतु सा जीवनमात्मीयमिति प्रह्वं पुनःपुनरभ्यर्थ्य जीवनाख्यानमात्मनः
 शुद्धात्मनस्तस्य श्रुतिद्वन्द्वस्यातिथीकृतवती । तद्यथा । ' अहो भगवतः प्रथमदर्श-
 नात्प्रभृत्येव भगवति बद्धादरा समभवम् । ततश्च भगवतो दिव्यप्रभावचमत्कारपरम्परया
 कुसुमशरशरजातविद्वचित्ता मनसिजावेशजनितानवरताभिलाषा सलज्जं कथमपि कतिपय-
 मासान् प्राणानधारयम् । प्रतिनक्तं स्वप्ने भगवत्पुण्यदर्शनब्रह्मानन्दं विन्दन्ती जाग्रती च
 भगवच्चित्रं मानसभित्तिरूपामालिषन्ती कथमपि जीवनयात्रामयापयम् । नैराश्याच्च दिने
 दिने कृशीभूतां मां वीक्ष्य पितृचरणैः केनापि राजपुत्रेण सह मम विवाहे निश्चिते सति
 मर्मण्यभिद्वेतेवोक्त्रीलितप्राणैव च समभवम् । पर्यन्ते गत्यन्तरमपश्यन्त्यनभीष्टोद्वाहादा-
 त्मानमभिरक्षितुं पितुर्गंहाञ्चिभूतं पलायमाना भगवत्श्ररणाञ्जयोः समीपमागतवती
 परममद्भ्यदस्माःपरिरक्षेद्भगवानि ' ति । एवं विलपन्त्या तथोपयाचितो भूपतेः कन्यया
 सिद्धाम्ना प्रत्युवाच शृदुगिरा । ' धत्ते, विरक्तः प्रपद्यमुखोपमोगाच्च विमुक्तोऽस्मि खलु ।
 अतोऽन्विष्यतामन्यः कोऽप्यनुरूपस्तरुण ' इति । अनेन तस्य घञसा तद्वचनसुधारस-
 पिपायुम्यामिव कर्णाम्यामेकतानवाजडीकृताभ्यामिव नयनाभ्यां चित्रार्पितेवाभवद्भारती ।
 किञ्चिद्वीतेव किञ्चिस्तब्धेव किञ्चिन्निश्चेव किञ्चिद्भुञ्चेव च सा समतिष्ठत् । सत्वान
 पुण्यात्मनस्तस्य धातुः तमोमयकोणे तिष्ठानस्य माणवकस्य श्रुतावमानुषीव । अथ
 यावद्भारती क्षणं स्थित्वा तिष्ठति तावदधापि दूरसप्तघटघटं प्रतिचर्चिर्घोटकपुराघात-

ध्वनेर्बहिरीकृतश्रोतार्धान्तरालवर्तिप्राणिवर्गस्य प्रशान्तप्रदोषेऽस्मिन् । क्रमेण ध्वनि-
 ह्वादुच्चतरः समजनि । मेघपालकस्याम्बजः शीघ्रमुच्याय कन्दरायाः सोपानपङ्क्तिं
 जवेनारोहत् । कम्पमानहृदया तपस्विनी भारती तरलदृष्ट्याधिभयाभिभूतेव
 हुस्त्री दुःखपारावारे मञ्जरीवानन्यागतिका केशकलापमारुन्ती निराशान्धकारे नष्टेव
 समाश्रोशन्मुक्तकण्ठम् । 'हा हा हवास्मी' ति । विजनस्यलेऽस्मिन्नागमनेनातिप्रान्तविनयं
 शृणुत्वाभिमानमात्मानं मेने । ततश्च विवर्णवदना स्वेदर्बिदुस्तातललाटा च राजपुत्री
 बायीपनिग्रहे प्रयतमाना क्रीं सम्पुटीकृत्य भूतलमाविलं चरन् नयनजलधारया ।
 तुरङ्गगुरध्वनिः प्रतिक्षणमेधमानो गिरिकन्दरस्याधिक्यधिकं नेदीयान् दम्भोलियद्भीषणतां
 मेजे । " भगवन्, श्रायस्व मां श्रायस्वे 'नि भारती महात्मनः पादारविन्दयोर्निपथ्य
 विततबाहुपल्लवा ह्यण्डन्तवतिन्डानिपुष्पशिथिलितसुकुमाराद्रपष्टिः सकरणमभ्यार्ययत् ।
 तत्क्षणं भागवकः कन्दरसोपानमूर्त्तौ ' भूपतिर्भूपतिरि ' लुचैराश्रोतान् सन्नासविवर्णास्यः
 स्वैरगमवस्व प्राविशद् गुहाम् । अभिरक्षणाय च गुप्तस्थानमन्विष्यन् ' एहि तत्राम्यन्तरङ्गे-
 णेऽन्तर्हिती भविष्याव ' इति कम्पमानां राजकन्यामसूचयत् । विभूते शिरसि तथा वेपमान-
 याऽऽपादमस्तर्कं बटुन्वचकारे परागृहस्तमोवृत्तकोणे निरुद्धामो विलीनो यावत्सिद्धिनि
 तावद्भारती करपल्लवी प्रथमं समपीडयन्नेतरयेत् । ' हा हा भूवमेव मे विनारोऽथ ।
 भूवमेव पतनम् । भूवमेव च मे पशुमारं मारणम् । आशाङ्कप्रफुल्लितहृदयाः समायाताहमत्र
 सयस्यु वराकी मन्दभागा उन्मान्तरदुष्कृतफलमागिनी निराशापिशाचेन ग्रस्तेदानीम् ' ।
 इति विभावयन्ती तपस्विनी मुहुर्मुहुर्भगवन्स्त्रायस्व मां श्रायस्वेति कातरेण कम्पमानेन च
 स्वरेण हृदतरबद्धाङ्गलिः कण्ठवाप्यकीलितवाक् कथं कथमप्यवादीत् । तदीयकण्ठोद्गार-
 प्रवाहेणवाशुजलप्रवाहेण पर्यर्पयत् गुहा । तदीयकर्णममेदि दीनप्रार्थनं पुण्यात्मनः
 श्रुती रक्षककरगृहीतस्य शिशोश्चादुवचनमिव न्यपतन्न तु वामाया विमोहकानुनय इव ।"
 अत्रास्यायकः क्षणमात्रं व्यरमत् । परमभक्त्या प्रतिमां विशालां निरीक्षमाणः स्मारं स्मारं
 पूर्वसंवृत्तं पुनर्मुदुस्वरेणाप्यातुमुपाश्रमत् — " अयोन्मीलितनेत्राञ्जः शनैरासनादुत्थाय
 जोषं विततबाहुयुगल एधमानमहीदार्यो विलक्षविचक्षणः सत्यधर्मक्षणपक्ष्णोऽभिरि-
 रक्षिपयेव नतशरीरः कन्यकाया ललाटमप्यमुपाश्रित्प्रदतिक्लम्यनिर्हारेण च तां
 क्षालितवान् । महानन्दमुधापूरप्लावितान्तरङ्गायास्तस्याः समुद्रद्वितरोमाञ्जायाः
 शङ्काश्रमः सपदि विद्रावितस्तस्याश्च विततमस्तकाया निमीलितनयनायाः पुरतश्चाट्ट-
 पूर्वप्रमोदः लुलोके । ततश्च किञ्चिदाणुरूपान्तराभिभूतेव क्षणं निश्चलाभूत्
 स्यान्तःश्रितेव कथमपि व्यजानात्सा यस्वहृदयेधरस्य किमप्यवर्णीयं परिवर्तनं
 समवर्ततेति । सकातर्थं सकर्म्यं च यावदुन्नमयति सा शिरस्तावदतिदीनतामयं प्रन्दनं
 तन्मुखात्सिःसरति स्म । अकण्ठे संश्लेषरूपान्तरा पावितान्तरात्मा निमीलितलोचनयुगला
 स्मितविक्रमितानना भगवद्भ्यानिममेव समुपजातहर्षेण नतशीर्षा वाजिनां कण्ठकृतध-
 स्कारमप्यशृण्वतीव समतिष्ठत् । न चिराद्विशोभरणप्रबलचारुचक्षुः सुवर्गपटाम्बरधरो
 रोपवृर्जितलोचनो धराधिपः करणसिंहः सानुगः कन्दरं स्वैरं प्रविश्य ' क्वाङ्गि निर्लम्बा

कुलकलङ्किनी 'ति सगाप्रविशेषं चुक्षेरा कोपहलाहलवकीभूतास्यः । ततः पुरः समुपस्य
 तारस्वरेण पुनः सङ्गाजं 'क्यास्ति दूपको दुरात्मे' ति । भारती यावच्छिलावन्मीनमालम्य
 तिष्ठति तावद्भूपती रोपपावकातिरेकेण ज्वलन् यादुमात्मनः स्फुरद्घातुकासिधरमुद्रमयन्
 क्व क्व भारतीः सुदीर्घां चिस्तां प्रत्यथावसरमसम् । अध्रावि च तक्षगं कश्चिद् ध्वनिः
 सहसा । 'प्रतीक्षस्व, प्रतीक्षस्व । पश्य पश्य पुर' इति । उदीरितमात्रे वचनेऽस्मिन् कन्दर-
 गर्भतः क्षणिकदीर्घनान्धकारेऽत्र यावद् देदीप्यते तावन्काचिन्मणिशिलामयप्रतिमा भूपते-
 र्दृष्टिगोचरा भवति, पुण्यात्मा दिव्यपुरुषस्तिरोभूय तत्स्थाने विशालाऽचेतनापि
 परमसुखदायिनी कृत्रिमावृतिर्दृश्ये । योगसमाधिनिमग्नस्यैव ध्यानपावितस्यैव सत्याधि-
 पत्यानिर्दुष्मानप्रभावस्यैव सिद्धात्मनः केनापि सद्यः प्रतिहृतिरियं निपुणमालि-
 खितास्ति । तमालोऽम्बलीकिम्बालोऽम्बालोऽम्बलं करणसिंहस्तेनादृष्टपूर्वचमन्कारेण चक्रिन्चक्रितो
 विस्फारितलोचनः सरोमोद्गमः क्षणं भूलग्न इव समतिष्ठत । तस्योऽज्वलद्रोपाक्षिज्वाला
 शटिति निर्वापिताभूतावस्कुतूहलाद्गारशेषमन्दाधिरेवावशिष्टाऽऽसीत् । तदानननिर्घुणरूपलेखा
 क्षणान्मुदुतामापेदे । प्रतिमायाः पुरः सम्पुष्टीकृतकरां जानुनतोपविष्टां बकुलपुष्पकोमला-
 ङ्गर्याष्टि स्वात्मजां साश्रयं निरीक्षमाणो महीपतिः क्षणं जोषं स्थितवान् । ततः पृष्ठतः
 परिवृन्व स्नानुजान् सम्बोध्योदगिरद् "धन्येयं ऋि मे नन्दिते परमात्मनः प्रतिमायाः
 पुरो ध्यायतां भक्तानामग्रिमभूता पाविता च स्वनिष्ठया । जन्मान्तरे कृतावदातकर्मा
 दिव्यात्मशोऽनुग्रहभाजनभूतेह जन्मनि रालु ।"

अत्र प्रवयाः कथमो मन्दीभूतस्तरः स्मृतिनिष्प्रभोदरे सुचिरादवस्थितपुरातन-
 भृलिभ्रुसरपीर्वापर्यसंवृत्तजातसंस्कारोद्बोधपराधीन इव कथानकनिवेदनाद् व्यरमत् ।
 ताम्रवर्णप्रदोपस्थैधमानान्धकारस्य पारं निरूपयन्निव क्षणं तूर्णीं स्थितवान् । ततश्च
 चिरान्मृतो स्वहृदयेश्वरीं सविपाई चिन्तयन्निव मन्दं मन्दं निःशब्दं च समुत्थाय प्रतिमां
 प्रति समुपेत्य तत्पुरः साष्टाङ्गनमस्कृति समश्रयं न्यपतत् ।

*

*

*

अथ जागरितोऽहम् । उन्मोहितनयनोऽभितो दृष्टं क्षिपन् विजनपर्वतसमी-
 परनिनो गृहस्य कस्यचिच्छयनागारे शिथिलचित्तसद्गुणमधिरायानमाम्मानमपश्यम् ।
 कश्चित्स्यविरभिपद् मदीपनाहीं परीक्षमाणो मदन्तिकं नतवरीरस्तस्यै । अहं तु मास-
 द्याप्राप्त शयनं परिवर्त्तुं सैन्वदलं च पुनः संगन्तुं नाराकम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

९. नजमदिलेलः

कश्मीरालङ्कारभूतां रत्नसचिवमैखलामित्र भुवो, मरुतोपन्यकेति रसिकैरन्वर्थं वर्णितरमणीयतां सुवर्णमयीं श्रीनगरीमध्यवसं सोदरद्वितीयोऽहमेकदा मित्रस्यावयोः कासिमनाम्नो नैकागृहम् । अथैकदा स निखिलजगत्प्रभिक्षितहीरकस्वामिनं कंचिद-रयदेशीयमहानुभावमधिकृत्य विलक्षणं कथानकमेकं कथयामास । श्रीनगरस्य रात्रिवला-स्योद्देशस्य विविक्तक्रेण एकस्मिन्संस्थापित आसीदयं महाविलासपूर्णं नौकालयः । अथास्यां शारदशर्वयां शर्वरीसार्वभौमकिरणममुल्लसितायां मोगलविशेषोपस्करोत्पादितस्वादुभोज-नोत्तरं काफ्येति पानीयविशेषं पातुं नौकायं समारूढ्य मञ्जिकासु सुव्यमुपविष्टास्यो वयम् । कालाद्बहुनियात् प्राक् पाटशालायामभीष्टं कांश्चिद्द्रव्यमोहमन्त्रमोहितान्स्वेच्छानुकूलमची-करन्ध्रमिमः । एकदानुपस्थितमपि कश्चिन्मागवक्रमात्मने पत्रमलेत्रयन्सः । अयं चतुःकासिममद्वेडिनि विदितमासीत्सर्वेषामतो मृशं विस्मयं प्रापुः सर्वे । परवशीकरणस्वाभीष्ट-साधन आत्मनः प्रभावस्य प्रत्ययं स्वमहचराणां चित्तेषु दृढं स्थापितवान् कासिमः । वादविवादप्रियोऽयं सिद्धान्तमप्यप्रमागीकृत्य बहुधाऽऽपण्डेऽस्मान् पर्यन्ते व्यस्मापयत् । तथापि कथानिवेदनकमे श्रोतुन्सन्देहमभ्रान्तानालोकयन् मोमुद्यते स्म सः । आरूढदेशे कस्याञ्चिन्पाटशालायामावयोः सह कायिमेन परिचयोऽभूत् । आध्यात्मिकपारलौकिकिद्या-द्यानासमयश्रुत्यनासु विश्वस्तमभून्मित्रमावयोः । विविधभावनामयचित्तोऽयं क्वचिदति-मुखरः क्वचिन्सनिर्वन्धे मीनी स्थितवान् । विचित्रप्रकृतौर्वचक्षणस्यास्येतरकुमारैर्म्यो वैशिष्ट्यं किमप्यासीत् । बाल्याप्रभृति महाहर्षमन्तरेण विमोहोऽस्य क्रमेण समेषमा-नोऽलौकिकोऽभूद्यौवने । यत्र यत्र च प्रयाटतत्र तत्र रत्नसञ्चयमकार्षीत् सः । दिष्टया समृद्धकुलोद्भवस्यास्य वित्तस्य गणना नासीत् ।

अथाय विभावयाः सौन्दर्यातिशयविमोहिताः परःशतपुण्डरीकपरिलसितं दलाख्य-सरोवरं दिनाच्छादितदिमांशुसुम्बिहिमाचलशिखराणि च निरीक्षमाणा ग्रीष्मे सुखावहानां वातानां स्पर्शसुखमनुभवन्तः पयःफेनजिन्वरया ज्योत्सना द्विगुणितोत्साहाः प्रस्फुरच्चन्द्र-कलोकणितभ्रमद्भ्रमरसङ्कास्वरं शृण्वन्तश्च तयं कश्चित्समयं सुखमयापयाम । अत्रान्तरे सुवर्णमयं तमासुप्राप्तं कायिमः समुद्रीप्य सगडगडाशब्दं तमासुधूर्मं मुलान्मेघमालामिवो-दगिरत् । क्वचिच्चिन्ममानुजेनापि तस्मात्तमासुप्राप्ताद्भ्रप्राप्तसुखं निरवेषि । मया तु तमासुभोगानभिज्ञेनैव भाष्यम् । परतः पुरातनाचाराभूत्यरत्नमन्त्रितकवचपिशाचविमोह-नविचारविषयजातमधिकृत्य संलापमकुर्वं वयम् । समयोऽस्मिन् कायिमोऽस्तुलसितचित्तः पुरोनिहिताक्षोद्भस्वफलकमवलम्ब्य चञ्चलचमकरोण द्विगुणितोन्माह इव वक्तुमारमत ।

‘ अहो ! अयस्यो जलोऽय विश्वसिति खलु विमोहनविद्यायाम् । परमविलक्षण-णोऽनुभवो मया प्राप्तः किलैकदा ’ इति जगाद् कासिमः प्रोचैरसकृन् प्रहसन् । तदीयो विलक्षणहासः कुतूहलमावयोः सपदि समुपादधत् ।

‘ न विद्यते जगति विमोहनविद्या कापि । क्वचिद् भावनायाः क्वचिंसंश्रान्नादपि संभ्रान्तान् मूढमतोन् विमोहनविद्याक्रेविदमात्मानं मन्यमानश्छात्रिको विमोहयति ’ इति प्रत्यवादीन्ममानुजः सनिर्यन्धं वादविवादप्रोस्ताहित इव ।

‘ तथापि कश्चिद्रजस्विनं सुघटितशरीरं पुरुषं मदिच्छावशीभूतमिवालोकित्रवानह-
मेकदा ’ इत्युक्त्वा सहसा व्यरमत्कासिमः ।

‘ अपि त्वया वस्तुतः साक्षीकृतश्चित्तविकारोऽस्य ’ इत्यविश्वासशंसित्वरेणापृच्छम् ।
कासिमस्तु प्रत्युत्तरमदत्त्वा समाधिस्थित इव क्षणं तूष्णीमास्त । तदीयतमात्रुपात्रा-
न्तर्गतमुद्गमेवानवरतं सगडगडाशब्दमकार्षीत् । कासिमो विदूरस्थहिमावृतहरिपर्वतोपरि
बद्धदृष्टिर्धूमपटलाच्छादिताननः सविचारः स्थितवान् ।

‘ अपि त्वया विमोहनविद्यामोहितो जनोऽयं प्रत्यक्षीकृतः ’ इति पुनरनुयुक्तो
मया कासिमोऽवदत् ।

‘ अथ किम् । वस्तुतः साक्षीकृतो मया पुरुषस्यैकस्य विमोहविकारः ’ इति
किञ्चिस्सजलितवाचा स्वमादुद्धोधित इव न्यगदत्कासिमः । ततश्च कञ्चुक्करो इस्तवख-
मादातुं हस्तं न्यवेशयन् मः । विलक्षणकथाप्यानस्य प्रस्तावनासूचकमस्य चेष्टितमिदमि-
त्यजानीव खलु ।

‘ मदीयरूपामाकर्ण्य किं वश्यते युवाम्यामिति पूर्वमेव वेत्ति ’ इति सगूढार्थमश्रवी-
त्कासिमः ।

‘ किमुद्दिश्यास्ति ते निवेदनम् ’ इति पृष्टवानहम् । कासिमस्तु सचिन्तं तमास्तुपाशं
सवेगमाप्मातुमुपाश्रमत ।

‘ निवेद्यतां कया नोचेत्तव सिद्धान्ते न मनागपि विश्वसिष्यावः ’ इति ममानुजे-
नाभियुक्त इव कासिमः पुनः सशङ्कमिवाग्रवीत् ।

‘ कथावसाने किं वश्यथो युवामिति विदितमेव मे । परमनुभवस्त्वयमपूर्वः खलु ।
अन्यः कोऽपि जनो व्यवहार्योऽपि धीरोऽपि तादृशानुभवेन मुद्दूर्तमाग्रमपि सन्नामितोऽ-
भविष्यन् ’ इत्युदीय रजनीकरकरनिकरेण देदीप्यमानानि हीरकत्तण्डानीव दलाप्यसरसो
जलानि निपुणं निरीक्षमाणः कथां कथयितुमारब्धवान् ।

‘ अनिरमणीयरजन्यामस्यां नन्दनवनमद्यो स्थलेऽस्मिन् विचित्रकथाख्यानं नानुरूपं
किञ्च । सुराङ्गनानामिनिहासाख्यानं शोभेत तावत् । कथानकमिद् कुमारकीडामण्डलस्य
श्रवणानुरूपं गतु । तथापि युवयोः धृत्तहृत्पूर्यै कथयिष्य एव ।

‘ शुभो भवद्भ्यां नजमदिलेखनाम्नो प्रथितकीर्तनं कनकप्रमित्यन्यर्चनाशोऽद्भुतदीर-
कस्य सौन्दर्यातिशयः । अथ चम्परदनाकाप्राङ् मिरियावाबिडोनफारसीस्थानचीनादिदेशेषु
कृतपर्वटनेन मोहमयीमायादिवना मया हीरकमुकुटमिदमालोकि ।’

अत्राख्यानकोऽकाण्डे विरम्य लघुच्छलक्ष्यं वाञ्छन्वृत्तनिर्घ्नं हस्तपञ्चनेतामार्दीन् ।
तत्रश्च विद्मरोदेशवद्वहृष्टिर्गाठचिन्तनमन्दानमम्र इव क्षणं तूर्णामस्यत् । 'अप्येव विस्मिन्-
यति कच्चिन्नभिजातं खानदेशीयं मन्दारिग इति तददेशीयस्यैपदिष्टमि' त्याकृतिर्न मया ।
प्रादुर्जना द्वि वचोतदेशीयस्य तस्य महातुभावस्य मद्राईमस्त्रविद्वन्वीति इति-
वर्णनि रत्नामि कास्मिमेन तस्मादिनोहनविधिना मोहितादात्मसात्कृतान्दामश्चित्ति । अतः
कुट्टलपरवशो रूढनिधास्त्रोनाभिजातस्य वार्ता श्रोतुकामः सानुज भोऽनुक्यभागव-
स्तिजोऽश्मू । क्षणोत्तं कामिमोऽपि निवेशयितुमुपाकमत ।

"अथ दिक्स्थितोत्तरं मोहमयीं प्रत्यागतेन मया पितृव्यमुत्सात् सकृत्सुवत-
विख्यातस्य नजमदिलेलजान्तो हीरकस्य वृत्तं समाप्त्यं । मगिन्नेष्टस्य वर्गं न आवं आवं
मज्जावकुट्टुलोऽई तमसूयनमि इस्त्रागं कृतवतोऽस्त्रदेशीयस्य शैवमहातुभावस्य निवार्म
मो प्रापयेति पितृव्यमभ्याख्ये । परं वगदादनगरं तस्यां रात्री प्रत्यास्यमानोऽमो मुन्नासाल्यो
ममाम्पर्यनां सफ्ठीकृतुं नापारयत् । तथापि तेन शैवमहोदयस्य वामस्थाने त्रिद्विष्टे
स्वयमेव तस्मिन्देशेनाथ तस्मिन्नेव दिने गत्रवानइम् । अस्त्रदेशीयोऽयमष्टुत्तरइमानामिपेनः
पयोधेस्तटे मोहमय्युपकृष्टे वर्डीनामोदेशे विविकं किच्चिन्निरानन्दमपि मुन्दरं नन्दिर-
मप्युवाम । तस्मिन्वापरे नागपञ्चमोमहोत्सवनिमित्तेन शैवमहोदयस्यालयस्य पृष्ठभागे
समुद्रोपकण्ठस्ये महाजनसमूहः क्षीरसंभृतपाथइस्त्रो नागमन्तरपंगविषये सममीमित्य् ।
कीपुरणवाकानां प्रमुदितानां कलकलध्वनिना प्रथमनद्विगण्डं विक्रान्तमयं जलधेस्तटम् ।
पट्टगोमुत्तरीनां निनादः कर्बरोऽनवरतमश्रावि । कन्धान्तरा महीसुराणां मन्त्रपटन-
प्यश्रयत् । अथ प्रापादस्य प्रवेगमहाद्वारं प्रविष्टे गृहस्वामिनं निजाऽविभिन्नोदेशजेन
पेवयेनानुगम्यमानं दानसुगन्धसुममसुल्लखितपुष्पवादिऽयायां गतापते कुर्वन्तमद्राक्षम् ।
भमूःसखद्वगात्र उद्यतामो दीधेवाहुः सान्द्रश्मशुदांक्षिण्यर्दशिविशाललटलटयोऽक्षारप्रतिम-
न्यतो महातुभावोऽयम् ।"

अथ कामिमन्त्रमासुरात्रं निर्वापितं पुनरुद्दीपयितुं क्षणे व्यरमत् । तत्रश्च धूमपटलं
मुक्ताद्विरेचयनपुगलं च सुदुर्तं निर्मोह्य मूयो वन्तुमुपाकमत ।

"शैवभक्तदुलरहमानः स्वदेशाचाणुरूपेण परमातिथ्येन चिरपरिचितमिव मां
भूरि संभाज्य महदग्निं प्रमुदितान्तरद्वमिवाभानं प्रादक्षीयत् । मन्दिरव्यस्य मुन्नेन
ममात्कपूर्वम्यापि स्मयन्धि वृत्तं विदितमार्तोत्स्येति स्फुट्यममूत् । कृतननस्तत्रिप्रस्तावना-
शुत्तसुधानस्यमवित्तस्यं पुष्पकुक्षं प्रति मां महानतोऽयमनयत् । तदीयमेवको कोङ्कन-
दृष्टवितुरश्वोष्णीपक्षीरैः शोयस्मर्तुनित्रत्वामिनो निकटेऽश्वगात् ।

"अथ गृहस्वामिना सह खल्लो मे पादः समुन्मल्लयेकं दृग्पवृत्तं पित्तलपात्रं
मार्गवृक्षयैश्चस्यस्य प्राचीनस्य समीपे निद्विषमप्रार्क्षीत् । किमेतत्रिति क्षमायाचनसंनि-
कारनिक्षेपस्तुयुष्टे मया प्रस्तुवाच गृहपतिः । 'नागपञ्चमीमहोत्सवनिमित्तेनोपहारोऽकृतमे-
तदम्पत्रीयमालासरेण । मन्त्रद्विनेऽस्मिन्त्रिपक्षिवास्याय प्रायेण हिन्दुजनो नागात्

गृहरक्षकान्मन्त्रानः क्षीरोपडारेण प्रसादयती' ति शान्तपृत्तिना शोखमहोदयेषु गम्भीरस्वरेण निरोदितम् । पुरातनाचारे बद्धादरोऽप्यहं किञ्चिन्सम्भ्रान्त इवास्मिपि । अथासनमधिष्ठिते मयि मन्दं मन्दमान्द्रोत्यमानासु घततिषु संवादभावयोः शुश्रुषुरिव मौनमाकलयसु पतगकुलेषु जातिपुष्पविकासहर्षप्रकाशमुखरेषु द्विरेषु दक्षिणकरपल्लवेषु स्मश्रुं परामृशान् साध्रेडं सोऽसाहञ्ज 'अपि भवद्विर्महाईमणीनां सम्प्रति नूतनगवेषणमकारी' ति सृष्टुवचसोर्दुभाषया गृहपतिर्मांमपृच्छत् । इत्यनुयुक्तो मन्त्रोशागतं हरिन्मणिजातं तस्मै सगौरवं प्राददर्शयम् । स च रत्ननिकरमिमं सूक्ष्मं निरीक्ष्य तद्गुणाभिज्ञो मां नितरामभ्यनन्दत् । न चिराद्रातिथ्यनियमाचारमनुसरन् शिराशदेशोत्पादितं स्वाहु शर्यतं नाम पेयविशेषं समानीय प्रादादावाभ्यां सेवरुः कुञ्जस्यैकस्मिन्कोणे च मां ससंशयं निरीक्षमाणो जोषं स्थितवान् । 'अपि श्रीमद्विरालोकि विडम्बितनक्षत्रपति-प्रमोऽन्वर्थनामा मदीयहीररुमणिर्नजमदिलेष्टाभिषेयः' इत्यनुयुक्तवान्मां गृहस्वामी मयि च कश्चिन्निशारलि सेवरुमात्मनस्तमानेतुमिद्विज्ञेनैव निरदिशत् । कतिपयक्षणोत्तरं कौशेयमन्जूपाकरः सेवरुः पुष्पकुञ्जं परावृत्त्य स्वामिनः पुरस्तात्तां निधाय क्षणं तत्रैव विलम्ब्यानिच्छयेव ततोऽपासरत् । पेटिकामेनामुद्वाज्य शोखमहोदयेन शतत्रयमापतोलस्य देदीप्यमानस्य हीररुमणेर्दर्शनेन ममाक्षियुगलं साफल्यं नीतम् । स्वप्रभाषर्षितसकलजगन्मणिजातः स्वदीप्याऽऽकर्षस्त्रिव रिधेषां मनांसि सपद्येव मां हीररुत्तल्लजोऽयं व्यमोदयत् । अवलोकितमात्रमेवमद्वितीयामूल्योपठं स्वकीयं कर्तुमुष्कण्ठाधीनोऽभवम् । 'एतं क्रेतुमिच्छामि श्रीमतः' इति सादरमाभाषितो मया 'महीपनेर्धनप्राप्त्या अपि मितं विक्रेष्ये' इति प्रोच्य स तस्यामूल्योपलस्य वृत्तं मे न्यवेदयद्यथा । 'रत्नस्यास्योदारगाथापरम्परया रिमोहिता मोगलधराधिपा अरुधरजहांगिरादय इत्यनिहासिक्तः प्राहुः किल । मोगलसर्व-भीमस्य राज्यः प्रणनिर्विदोषप्रियायाः सुराङ्गनाजिचराया नूरजहानाप्यायाः प्रथित-टाण्यकीर्तिः केशकलापं भूषयामासत्यमि'ति । अथ रत्नभिदे निपुणं निरूपयन्पुरातन-मोगलमाध्याज्येतिहासः साकन्येन तस्य देदीप्यमानरश्मियु प्रतिविम्बित ह्वेष्याकलयम् । क्षणं च रिमोहागरे निमग्न इव स्थितोऽहम् । शोखमहोदयस्य तु मेरको मां सराङ्क सरोपं च निरीक्षमाण आसत् ।

“अथ नजमदिलेलेहीरकोपलमगेरनवस्तचिन्तनेकृतानमानसोऽहं केनापि सन्धानेन तमात्मसात्कर्तुं निरचिनवम् । चिरं तस्वामिनं गाढं व्यधिनवयम् । न जाने किमकरोन्म-
हानुभावोऽयं तदा परं कथमपि गतदिन इवाद्यापि तत्साक्षिध्वं व्यभावयम् । रात्रौ च स्वप्ने
निजहोस्कं मे ससौहार्दमुपनयन्तं तमपश्यम् । यावदुन्याय तममूल्यं भगिमादातु
प्रसात्यामि करद्वयं तावत्तिरोहितोऽमूदरयदेशीयमहाभागोऽयम् । प्रबुद्धश्चाहं भग्नमनो-
स्थोऽपि स्नमिदं कथमपि देवयोगान्मद्वस्तगतं भवितैवेत्यकलयम् ।”

अथात्मसुहृन्मुहूर्तमत्र विस्मयाकाण्डेऽवस्था च मौकागृहस्थाघस्तालं सपत्रि कैतोय-
मन्त्रूपान्तो न्यवर्तत । अथ तावत्प्रेतिकामुद्धाद्य वृहदाकारमत्युज्ज्वलं हीरकं नीं प्रादर्शयत् ।
‘किमेतत् ? किमेतत् ? नजमदिलेलेहीरकमणिः किम्’ इति सग्नमत्रमं साश्चर्यं चाहम-
पृच्छम् । ‘तस्य प्रतिवृत्तिरेवेयम् । इयं सातु साधिताऽनुकृतिस्तस्य हीरकस्ये’ ति प्रोच्य
निश्चिन्तं च प्रदस्य कासिमस्तद्व्युत्तं निवेदयितुमुपाश्रमत यथा—

“निखिलनिशायां च तस्यामुच्चिदनेत्रेण यापितायां मया शोक्महोदयस्याकाण्डे
संवृत्तं निधनमतिशोचनीयं वदीपहीरकस्य च गृहतिरोधानं वृत्तपत्रद्वाराऽवोधि
प्रातस्ताराम् ।”

‘कथं कथम्’ इति ममानुजः कासिमस्य शुक्लस्वरेण विस्मितो समुदिरयत् ।
‘अथ कथं त्वया प्रतिवृत्तिरियमधिगतम्’ इत्यहमपि सहसाऽपृच्छम् । कामिनेऽथ
नखिलक्षणहस्तविशेषं तूर्णो स्थिते ममानुजोऽहं च साराङ्गः सम्भ्रमेण घूर्णितचेतसाविव
परस्परमवालोक्यावहि । क्षणोत्तरं कासिमः पुनरुपन्यस्तुमारब्धवान् ।

“अथ मध्याह्ने शोपमहोदयस्य मृत्सुविचारणासमिद्विस्तव्यासादे मेळियतीति
विज्ञापितोऽहमधिभरिमिः । सद्रूपनिधनायाऽङ्गणेऽहमस्यान्तिस्त्रन्यासमित्यधिकारिणो
मदीयसाक्ष्यममागन् । अतः समाप्तप्रातर्विधिः सत्वरं शोक्महोदयानामालयं समासाद्य मृत्सु-
गीमांसकानां समितिं मुखप्रकोष्ठे संमिळितामद्राक्षम् । दिवंगतस्य स्वामिनः संमिळितो
परिवारे वृद्धोऽविलिनीयः सेत्रको मद्दृष्टिगोचरोऽभूत् । प्रविशति मयि मुखखालां न्यक्षिपदयं
सकोपं कटाक्षम् । अथ विचारणाप्रारम्भात्पूर्वं निजपार्श्वस्ये विष्टर इन्द्रितेन सभाध्यक्षेण
मूचितेऽहं जोपमुपाविशाम् । अथ चञ्चललोचनः सेत्रकः साक्ष्यप्रदानायाहापितः साराङ्गं
गामनवस्तं तितीक्षमाणो ह्यस्मिन् वृत्तं कथयितुं सगद्दमाारब्धवान् ।

“अहो दीनरक्षकाः । परेष्टुरासन्ध्योपासनं पूज्यपादानां मदीयस्वामिनाममूल्य-
प्राणव्या शरीरिणात्कञ्चुत्तमासीदपनिवलयम् ।” अत्र क्षणं विरतवचनोऽश्शुल्या सौदस्यं
नामुद्दिश्य पुनरावलपितुमुपाश्रमत । “महाराया इमे समीपवर्तिनो मरिजदस्य पुरोहितस्यो-
पासकान् प्रति सन्ध्योपासनार्थमाह्वानाज्यागेव स्वामिनः सन्दर्शनाय समाख्याता मन्दिरमिदं
किञ्च । कुतसन्काराः स्वामिभिरमी कुन्सुकुञ्जं समानीताः । अहं च नित्यनियमानुसारेण
स्वामिनो निक्त्रेऽनुगम्य तयोः पार्श्वे स्थितवान् । न चिरात्तममूल्यहीरकमणिं समानेतु-
मादिष्टः स्वामिभिः क्षणमात्रमेव ती व्यसृजम् ।”

“अत्र निरुद्धकण्ठः कन्धुस्फालिकप्रान्त्वेन नेत्रयुग्मं प्रसृज्योष्णं च निःश्वस्य विस्का-
रितनेत्राभ्यां मामवेक्ष्य समभाषत ।

“ न चिरान्स्थोपासनार्थं प्रार्थनाकीशेयास्तरणं भूतले विरचय्य वाटिकायाः पार्श्व-
भागे नेदिष्ठे संध्यामुपासितुमपासरम् । समापितसंध्योपासनक्रियो यावत् पुष्पकुञ्जं
निर्वर्तेऽहं हन्त तावत्प्रार्थनास्तरणे गतासून्स्वामिनो विलोक्यामि । समुद्रादितपिधाना
हीरकमन्जुपा रिक्ता तन्पार्श्वे स्थिताऽमीदि'ति ।

“ इति निवेद्याधिकाधिकमन्दीभूतस्वरो द्विगुणितद्वेषो सद्भूभङ्गं मां निरूप्य विरत-
वचनो वातायनापुष्पकुञ्जस्य दिशं प्रयालोक्य दीर्घं च निःश्वस्य पुनः समुपाविशत् ।
अग्रान्तरे वाटिकायां विरचिता विष्टराः शोकानुकम्पादर्शनाय समायातानां मित्रजाति-
बान्धवादीनां कृते तैः श्रमेण समपूर्यन्त । मुखनालयाः समीपवर्तिनि प्रकोष्ठे पुरोहिताना-
मुत्तरक्रियामन्त्रान् पञ्चां शोकस्वरोऽनवरतं समाकण्ठि । ततो मुहूर्तं यावत् परितो जनैः
संशयोद्गारैः पर्यपूर्यत सभामण्डलं तावन्मां संजोष्य सभाध्यक्षः समभाषत ।

“ शोच्यमहोदयानामाकस्मिकमृशुकारणं नाद्य यावद्विदितमस्माकम् । अन्तिमदर्शनं
तेषां भवद्विरपलम्भमिति भवत्साध्यनिवेदने कुतूहलमस्माकम् । तद्वैर्यमवलम्ब्य कथ्यतां
मत्रमेव । भवतामत्रागमनहेतुः । अपि चिरपरिचयाद्वा हीरकदर्शनकुतूहलाद्वा कुत
आयाताः । किमुक्तं शोच्यमहोदयैः । कियन्तं कालमवस्थिता यूयं सदनैऽस्मिन् ह्यः ।
इत्यादि विशकल्य निवेद्यताम् ।’

“ इत्याजापितः सभाध्यक्षेण परिस्थित्वाकुलोऽहं द्विचिह्नोलायमानमानमः कतिपय-
क्षणान्नोपमवस्थाय शोच्यमहोदयानां प्रथमदर्शनादारभ्यावयोः संलापो हीरकदर्शन-
मभिनन्दनं निर्गम इत्यादि वृत्तान्तं सविस्तरं न्यवेदयम् । विरतरचसि मयि मुग्धशाला
भयानकनिःशब्दतया मुहूर्तमावृताऽभूत् । क्षणेऽस्मिन् संश्रायसन्देहमिश्रितचिन्ताभिभूतचेता
मनस्यकरवम् । ‘श्रायेण शोच्यमहोदयानां घातुकं मां शङ्कते जनः । मां दण्डपाशवधस्तम्भं
प्रेरयिष्यन्त्यधिकारिणः । निरपराधिनमात्मानं कथं नाम समर्थयेय । अव्यापारेषु व्यापार एव
प्यधायि मया हीरकदिष्टशुणा । हीरकशिष्वा मे निश्चिददेशस्य सद्प्राहवाणां विदितैव ।
शोच्यमहानुभारानां मजीवानामन्तिमदर्शनं मे स्यादिति सभाजनस्य संशयस्तत्राशत एव
मुष्यकः इदानीम् ।’ इत्थं नानाविधचिन्तासन्तानाश्रन्तो विवर्गपदनः शुष्करुण्डो वेपमान-
हृदयो पाशदशरिपि तापगृष्टम्यं द्वारमुद्घाट्य मरणोत्तरदेहपरीक्षाकृतमाग्यात्तुं भिषजौ
द्वौ मुग्धशालां प्रारिणताम् । सभाध्यक्षस्य गृष्टया प्रेरितोऽप्रदीदेरम्योर्यया । ‘घात-
कलाप्यारम्य चिह्नं तालद्वयोपरस्य वा लक्षणं न संलक्ष्यत आवाभ्याम् । भगो मृग्योः
कारणं न कस्मिन्नप्यारोपयितुं शक्यत’ इति ।

“ हा । अला ! अला ! इन्द्रजालस्य बोऽपि कारणः प्रसरोऽयम्’ इति
म्यविगेऽविभिर्नोदीर्तायः स शोच्यमहोदयस्य निवेद्यो मां शोच्यगविदुषं निरीक्षमाणः प्रोषैः
समुद्रेत्यत् । तदीयं वधो गुजगाम्कार इवाभ्यतत् प्रकोष्ठं मर्गः । सभामण्डले च
तावत्क्षणमिच्छित्वा निःशब्दता प्यरागत । अहं तु शिष्टशगचिन्ताभावमङ्गयानुगे
कस्मिन्नहृदयो भूतले ददर्शित् विपनवान् ।”

इत्युक्त्वा विरतनिवेदने गतवृत्तचिन्तनपरो विलक्षणस्मितास्यः क्षणं तूष्णीकामास्त
कासिमः । अर्धसमाह्रां तस्य कथामारुण्यावां चमत्कारितौ सम्भ्रान्तौ च साहृदं परस्परं
व्यलोकयाव । प्रश्नपरम्परारसवयोर्जिज्ञास उक्तस्यै । ततः कासिमेन पुनस्तन्यस्तुमारुग्धे
निरुद्धनिधामा अश्रुणुव ।

“अथाधिरासभाध्यक्षो मामप्राक्षीत् । ‘अपि धिरान्महार्यरत्नसंप्रदे व्यावृता
भवन्तः’ इति ।

“श्रेष्ठमगिसञ्चयनमेव मे जीवनस्य प्रधानव्यवसाय आयीवनारम्भात् । तदर्थं च
देशादेशं पर्यटनं मम । पितृधनस्य भूयिष्ठंशस्य व्ययश्च । शेखायदुलमहानुभावकृतेन
स्वहीरकस्य भृशं मयाभिलषितस्य प्रयप्रत्याख्यानेन नितरां भग्नमनोरथो निराशाकुल-
श्रामवं ह्यः’ ।

“इति प्रत्युक्ते मया पुनर्गाढनिःशब्दताजनितनिष्पन्नाद्विरुसाहितमभूदधिकाधिकं
समामण्डलम् । सभाध्यक्षो भिषगभ्यामुभाभ्यां कर्णसंलापमकरोत् । अहं च यावन्निः-
शब्दतया क्रिश्यमानो जोषमवस्थितस्तावद्विपजोरेकमपृच्छसभाध्यक्षः ।

‘अपि केनापि विमोहविद्याप्रयोगेण प्राणानपहर्तुं पायंत’ इति ।

“प्रश्नेनानेन सभापतेः संव्यासाभिभूतः क्षणं निरुद्धश्चासौ नतधिरा निश्चलश्च
स्थिरवानहम् । पुरातनचीनमन्दारिगस्य मरकतमणीनां च विषयो मन्मृत्तिसर्णी सरनस-
मगाहत् ।” अथ पुनर्विरतवचाः कासिमः ।

‘विमोहविद्याभियोगाच्चौनदेशीयमहाजनस्य मरकतमणिप्राप्तये प्राणा अपहृता-
स्त्वयेति किंवदन्तीं विचिन्तयसि किम्’ इति पृष्टप्रायो मयेहितमात्रेण पुनः मन्भाषितु-
मुपाक्रमत मित्रमावधोः ।

“अनुप्राधानाकेचन जना विगतासवो जाता इति धृतमस्ति मयेति भिषजा
प्रत्युक्ते पुनरुभाभ्यामगर्दकाराभ्यां कर्णालापमकरोदध्यक्षः । चिन्तापरश्चाहं महानपगतौ-
निपतनोन्मुखमाभातमवायोधम् ।”

‘कुतः ? कथम् ?’ इति सविक्षेपहस्तेनानुजेन मे समुदीरितम् ।

“पगो नजमदिलेखीकं प्रेनुर्मिच्छं शेखमदोर्द्वैश्च मदभ्यर्थना प्रत्याख्यातेति
प्रतिपद्य दोषपात्रतां नीतवानहमप्यमानम् । चीनमन्दारिगस्य च भूतवृत्तं प्रायो विदित-
गामीद्विक्षेपाय् । क्षणेऽस्मिन् पैराच्या छायायाऽऽवृत्तमात्मानमकलयन् । हीरकस्य रदिम-
जातमालाम्यरेणान्धीकृत इव भ्रान्तमस्तदोऽभवत् । कस्यायमानायां निःशब्दताकाञ्च-
कलायां भिषगभ्यां सभापनी संमन्त्रयमाणे भयदस्तदेहान्यन्तो निरुद्धनिधायतः
स्थितवानहम् । तेषां मन्त्रगत्याहमेव विषय इत्यत्र सन्देहलेखोऽपि नासीत् । अथ
वावन्मदिरास्यान्ततः पुरोदिपानां मन्त्रपञ्चमलिपटलस्य क्षणकारनाद इवाश्रानि । तदेतन्
कचिद् व्यरमश्रगं ततश्च पुनरधिकाधिकोच्चैः समाकर्ण्य । पर्यन्ते च मन्दहृदितमिवासा-
चीयत । किञ्चिन्नडोत्तरं सहया सदनस्य यद्विभगि कस्यचिद् गुरुतादविक्षेपः श्रुतिगो-

चरोऽभूत् । ततो विशालं प्रवेशद्वारमुद्घाट्य कश्चिच्छुघटितनरीरो ह्रस्वाकृतिर्निर्विकाराननः
पुस्यो मुखशालां सहसा प्राविशत् । सोऽयं शैलमहोदयानां मालाकरः सभापतिं शनैः
शनैरुपेत्य 'पुष्पवाटिकयामुपलब्धमिदं मये'ति सभागतानां न कम्प्येकं विशिष्टमुद्दिश्य
ममितेः पुरः पङ्क्तिं वस्तु किञ्चित्प्रधात् ।”

‘त्रिमासीदस्तु तद्’ इत्यधीस्मपृच्छन् ।

“अभूत्किञ्चित्तत्रजमदिलेहहीरक एव । मालाकारेणसौ पुष्पकुञ्जात्प्रातिदूरनिहित-
दुग्धपात्रस्य समीपमुपलब्धः । ‘तत्रक्षेत्रमपि मयाधिगतं तत्रैवे’त्यभिधाय फणिनी
निर्मोक्तस्तेन प्रादतिं । व्याहरच्च ‘जानन्ति किञ्च श्रीमन्तो यःपरेद्युतांगपञ्चमीमहोऽसवोऽ-
भूदिति । सत्रिमित्तुपवनेऽथ सर्वतो दुग्धपात्राणि निहितान्यासन् । भुजङ्गहतश्च कोऽपि
पीतदुग्धो घोरवेष्टितोत्तरमात्मनो निर्मोचिन रित्तभाजनं सनाथीकृतवान्’ इति ।

“तद्वचनमाकर्ण्य क्षणं सर्वे सभाजनाश्चिप्रलिखिता इव नीरवाः संवृताः । अहं च
स्तब्धीभूतश्चतुर्षु स्थिरीकृत्य जोषं स्थितवान् । परितस्तावत्सभामण्डलस्य विस्मयोद्गार-
प्रवाहैः पर्यपूरितं मुखशाला । सभापतिश्च कुतुकपरखशान् सभास्तारान् संवोध्य समभाषत ।
‘अहो ! सर्वमिदानीं शैलान्दुलमहोदयानां निधनकारणं स्फुटमेवास्ति । न किञ्चिदप्यव-
शिष्यते निर्णयत्रिपयस्य । कामिममहाशया अपि संशयारोपान्मुक्ता ह्यभिनन्दनीयाः
ननु’ इति । कृतान्तमुग्गकुहरादिर निर्गतमात्मानं मन्यमानः क्षणं विस्मृतामेव
स्थितवानहम् ।”

अथ रित्तवाक् कासिमो निर्मोळिताक्षः क्षणं तूष्णीमस्थात् । शैलान्दुलमहोदया-
नामाहस्मिच्छुभयोर्भूदतात्रालिकायामुद्घम्यितायां कामिमं निपुणं निरूपयन् ‘पन्नगस्यास्य
गरलेनाप्युप्रेण भाष्यमि’ति न्यगदम् ।

कासिमः—अथ किम् । प्रोचुर्नता हि तदा यस्मिंश्चैक एव कस्यचित् फरालनता-
वितोपस्यान्वीठि । शैलमहोदयाः संभ्योपासनामनुतिष्ठन्तो दष्टा निमिषमात्रेण च प्रायो
गतामवः स्युः ।

मन्मोदरः—कथं नाम भिषगम्यां ताभ्यां गरलत्रिकारो न समलंश्यत ?

कासिमः—आः । किञ्चिप्रमेतन्ननु । परमतिरिखलदृष्टोऽर्थं प्रसङ्गो यद् गरलेन
निरुपराधे जने क्षणमात्रं दोषमारः समारोपितः ।

अहम्—किमभरन्नगमदिलेहहीरकस्य ?

कासिमः—शैलमहोदयेभ्यो हीरकस्यास्य मूल्यं यथादिशुसुतां नत्पार्षेतेव दिष्ट्या
सं श्रेतुमपात्तम् ।

मन्मोदरः—एतं भोः क्वलि ने विमोहनविद्याविद्यान्तरुधा ? कार्य सिद्धान्तः
प्रमाणीकृतस्त्वपेह ।

कासिमः—वददपो गुणामेवमिति प्रागेव व्यनर्दं मया ।

एति हस्तोपरीरिदग्नेन प्रापरपण कामिमो न मोहनविद्याविद्यान्तरुधाभारः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

९. विधवोद्वाहसङ्कटम्

आर्यादेष्टा शुद्धिक्लापुरे पार्वती नाम स्वदेवतान्क्रेते दाम्यस्मि कुर्वाणा कश्चिद्ग-
भर्तृका । बाल्योद्वाहनरोषकमारडाविधानान् प्राग्बालामिमां सुवर्गम्बर्गाद्रीं कमललोचनां
गृहलक्षणां केनचिद् बालवरेण परिणाय्य तस्मिन् दिवं गता । अचिराद्विवाहोत्तरं स
बालपतिरपि तादन्वगात् । ततः प्रवृत्ति बालविषयेषु भर्तृवन्दुजनालये किङ्करीव दीनभागा
प्रत्येय्याहा कथमपि जीवनयात्राममाधेयत् । ऊय प्रौढवयः प्राप्तायां तस्यां यौवनं
विरहावहं युवत्याः कुन्बलपराश्र नाराकाराति मन्वानन्तर्द्वन्द्वुजनेमुण्डितसीपांसि
नेयार्गीकलावण्याश्च व्यसुज्यत मा । श्वेतवामा इि मा कमनीयतमा विमला विशद्विषयं-
केनीया मधुराहृतिविरेजे ।

अपामान्यादनितां कृपानिलमाहरन्ती बध्मन्चयं धावन्ती गोमहिपात्रीन् रक्षन्ती
पाकगृहे प्रयस्यन्ती सा क्षणमपि विश्रान्तिमुत्तं नोपलेभे । तदेवस्याम्भजः पञ्चवर्षीयो
नित्यांगमयुगलाभो तस्या एरुमेवालम्बनं बभूव । परं शिशुना तेन कश्चिद् श्रीदन्ती
पशुवर्णवर्नेरुण्याव्यपिष्यत् । रात्रौ भोजनं परिवेष्य भाङ्गानि च प्रक्षाल्यातिधान्ताऽन्तः-
पुरस्य तमोमयकेणे दन्तुशापाभ्यां प्राङ् मकष्टमङ्गं भोक्तममदमाना भूषिष्टनेरां गौष्टसं-
निधौ चरते शुनेऽद्रात्तपन्विनी । निनीधे च बहिःस्थोऽगोहन्य मर्दानेपे कोणे व्यथित-
मवादी जातलिता चिरमयतिष्ठमाना निरां नीलवती । सुताऽपि कश्चिन् स्वमे पुत्रान्
कन्ध्यायोरात्रो ददां ददां सहस्रं प्राबुध्यत । ततो वायुमूर्त्तं निकटवर्तिगोष्टस्थित-
गां बालविभूतिराहं च शृण्वन्नुच्चिद्वेदा निदासोपमगमयत् । अथवा प्रदामानन्दकारकं
देवस्य शिशुं ध्यायं ध्यायं द्विचिह्नित्वासुगमलज्य मा । प्रभाते च गोमित्रस्य इन्द्यारेणे
प्रवोषिता द्रोहनाय गोष्टमप्रजत् ।

अथ गच्छसु चंपु सूर्याशुर्गिरिन्द्ररामिव कश्चिदुवा पार्वत्या हृदयमगाहत् ।
लौकिक्यनामगोधरमान्तरमैन्दुयं मृग्यन् कश्चिन् प्रवामी पार्वतीं कृपमंतिर्षा माशादिवा
पश्यन् रात्री च मनसा विचिन्तयन् मलिनं पुंरुऽस्मिन् व्यलज्यत् । दीर्घिकसंनिधि-
द्विवास्नेनेकवनित्रामु विषयापि मनोदरीं पार्वत्येव तं चरुं । तस्या अपूर्वलाभयं ददां
ददां विमोहितोऽभूत्तस्तेऽधिधाधिकम् । मिथयानां दीनचं तु न स प्वजानात् । तथा
इ । शुद्धिक्लापुरनिवाग्निः कृपया अज्ञानधूलिभिरन्धा धर्माधर्मा नापश्यन् । तस्मान्पार्वत्या
मनोवृत्तिरपि ज्ञानरादमयाद् पशुमुंयामाच परं संकुचिवापीत् । तथा सद् चिराय वपुःस-
नोऽपि प्रवामी तामुर्वतुं नाट्योत् । अन्ते देवकान्त्वयमेगोरानमन्बालोऽनुकूलः । एकदा
इि कृपाबलमुकृष्य जगाद् गृहं निवर्तमानायाः पार्वत्याः पद्विद्यायां भूमौ परममखलत्
मदमा च मा भूमौ न्यपत्त् । जल्यंभृतो घटो भंतिव्या रिक्ततमगमत् । स्थलमेतद्विजत-
मार्गीत् । वटुभां धार्यूर्गनयनां पतितामालोस्यादूरस्थो युवा माडाव्यदानविधीयंवा
कल्पविधं मन्धरसुरस्य दानेस्तामुदम्यापयत् तत्र प्रहः कृपतो जडं पुनः स्वयमुदहं
उदनुगामपाचत् । भावन्तः कदापि नाप्रापि तदेतद् प्रियं वचः । स्थितियेगनेन धमकृता मा

व्यचिन्तयन् । अपीद कूटं बान्धवैः प्रयुक्तं स्यादिति । ततोऽर्धमार्गं भवत्या घटं नेव्यामीति याचमानं तं मृदुवचसा निवार्य मृदं प्रति ययौ युवतिः । तस्या वचसि तज्जीवनक्या- निवेदकं क्षिप्र्यस्वनत् । नैसर्गिकबुद्धयैव तस्याश्चित्तमप्रहींस तरुणः । तमुदारचेतसं ध्यायं ध्यायं तस्या निरानन्दविविक्तजमोमयद्वन्द्वेरे भास्वद्रदिमजातमिव किमपि सुखदं प्राविशत् । मुहुर्मुहुश्चिन्तयत्सा तस्याभिजातस्य दीर्घबाहोः प्रियदर्शने, तस्यानल्पसौजन्यं च । कश्चित्तोऽपि मां ध्यायतीति विचारः क्रमेण वृद्धिं गत्वा तस्या विविक्तदयमवका- सयत् । यतरुणेनानेनोपलक्षिता, यन् प्रथमत्र एव मज्जीवनयात्रायां मानुरीव संभावितेति ध्यायं ध्यायं रोमाञ्चिताऽभूपावती । मञ्जुभावस्यास्य वापीतो निर्गमिष्यन्त्यां तस्यां बद्धष्टेः स्मेराननं तस्मिन्निपात्रापासत् । तत्रश्च सद्भा बान्धवानां कोपवात्यास्मरणमात्रेण कम्पितप्रमहा चिरं विनिद्राऽतिष्ठत् ।

तदारम्य स्वस्वोदं गत्रास्वन्यासु प्रमदासु कृगजातिदूरे विजने स्थडे प्रतिदिनं तौ परस्परसमागामसुगमन्यभूताम् । पार्वत्या जीवनयात्रादेशजातं नृशंसनां च बन्धूनामधि- राद् विवर्यं नृशंसं दुःखितोऽभूत्स तरुणः । तस्यानुकम्पासौजन्यसरलाधारादिसरगुणा आदशुर्विधासं तस्याम् । तेनापि स्वपत्न्या आकृष्टिक्रमृतेः कथा तस्य निवेदिता । निराम्य च तामधुधिन्दुभिरनुकम्पां व्यज्ञप्रती तस्य भूयसा प्रेमभाजनमनूसा । अचिरात् तयोः सौहार्दं वृद्धिमगात् । विवशा मृगीव सा भक्तिपराऽभूत्तस्मिन् । सोऽपि गरीयसाऽऽदरेण तां संभावयामास । चिरदुःखत्र यदैन्यं पुरा तदानने स्फुटमासीत्तदिदानीं विलयं गतं प्रफु- ल्लगं च प्राप्तं तन्पुन्याम्बुजम् । तस्या स्नान्तरं वीक्ष्यापि तामनादस्य बान्धवास्नाकरणे व्यचिन्तयन् । प्रेयसी मे यदा भूयः मुक्तेती स्यात्तदा निश्चयना भवेदिति प्रतीतो युग- म्यलान्तरं तथा सह विद्यामुनिं जमनोगतं जातुचित्तस्यै न्यरेदयत् । तस्मिन् रोमाञ्चिनु- भावादकम्पन पार्यती । अत्रि शर्वरुकेतदर्शिनी तस्याश्चित्ताकुलां दष्टं विडोषय मधुतोक्ति- भित्तां सान्त्वयन्नशरीयुवा । ' प्रिये मा स्म भेरीः । काञ्चिश्चागारिकजोनेन पुरं गन्तव्य- माशान्याम् । तत्र स्वां धर्मतः परिगेष्यामि । न कदापि शियुक्ते भविष्यात् ' इति । सा च कम्पमाना भारिनी सुवशीषेणं प्रगल्भनोमरश्चमनोरुष्टरा । सर्वं बडेतामयं तमश्च सहसा व्यतीपत् । क्षणान्तरे तु बन्धूनां स्मृतिस्त्रयेणसि भयमुपपन्नोवनत् । मगददं च माऽप्रसीत् । ' मवं मेवं । पालन्याऽसिम गलु ' इति ननमुषी सस्यी सा । ' अहं भिया दयिते । निभृत् गलु गमिष्यात् ' इति मन्त्रेनोक्तं तेन । क्षणोत्तां चोद्यमिगननामपुङ्गी- नयनां तां निरक्षय युवा । कदाञ्चतो गाढानुरागं मूचयन्वाः प्रियाया जोषं शियत्रवया भनुमोदर्न मया प्राप्तमिति मन्थातरुणः प्रस्यं छोटिमागतोद । तदनु संभ्रमानन्दगुन्दिधाम- पवर्तनीमन्त्रिमेरुदेवतायां विश्रिवाभ्यन्येयादी प्रसोरे मुहूर्तं शियनान् ।

संघातान् । इति प्रार्थितैर्विधिभिः प्रोक्तम् । 'गम्यतामितो न संपादयिष्यामो विवाह-
मिमम् । धर्मलोपो भविष्यति विद्यवायाः पुनर्विवाहादि'ति । केचिद्भूमसुगुस्तपुद्गादितुं
प्रतिपन्नवन्तोऽपि तयोर्वर्तमानितां ज्ञत्वा तदर्थनां प्रत्याचक्षुः । 'युवां प्राक्षणावपि सुतरां
भिन्नवर्गी । युवयोः संयोगो वामधर्मः खलु स्यादिति । पर्यन्ते लौकिकज्ञानविवर्जितोऽयं
प्रगथी विपण्यचेताः सम्भ्रान्तश्च व्यवहारज्ञमुपयथी । 'निजहिन्दुत्वं निगृहवतोर्युवयो-
र्विवाहो लेखप्रथेन स्याथ्य' इति निवेदितं तेन । तदपि स्वीकृत्य प्रियां बोदुकामः स
सुवरं तर्पयति जागाम । आह च । 'प्रिये क्षणादावयोर्विवाहः संपन्थये । केवलं व्यव-
हाराधिकृतस्य पुरुषस्य पुरत आवयोर्नामलेम्नं कार्यमिति । न कदापि तथेष्टो विवाहः
युगपूर्वः । तस्मात्संभ्रान्ता सविन्मयमप्राक्षीष्या वल्लभम् । 'अथयमुद्गाहविधिर्विषवावां
हृते कस्मितोऽस्ति' । म प्रत्युवाच । 'प्रिये स्वर्गयोः संयोगस्य धर्ममिदयर्थमेव विधि-
शैर्विधिरेव कस्मित' इति । कोऽर्थो न्तु लेखोऽत्रेति मन्ममगृच्छन्वावती । 'आयो-
र्हिन्दुत्वं निगृह्यमत्र किन्तु नास्ति मनागपि बाधा । न खलु अर्थं भवेवानेन । मा
विमीहि प्रिये' इति तां स ममाधामयवतुः । किन्तु पुष्टिर्द्विकेतरजगदनमिज्ज्वादाकु-
क्षितमतिः पार्वती खलद्गाचाऽत्रवीत् । 'विवाहविधिर्यं वापुर्लेख्यप्रमिय भाति मे
खलु । अनेन ज्ञातिवाहो भवेवेति । अचिन्तयन्मा । 'अहो वंदापरम्परया ज्ञातितामि
यद् भ्रष्टजातिर्हिन्दुर्नित्यमेव बहिष्कृतोऽवतिष्ठेत् यावत् प्रायश्चित्त्वा पुनः शुचिर्न भवेत् ।
सोदा पयातं मानमहमिपत्तं कालं पुनः स्वजातिभोपपार्त्रं भवेयम् । तथापि सह बलमेन
निवस्तुं पातालमप्यवरोढुं सज्जाऽस्मि' । इति चिन्तामन्तानप्रज्ञावातेनोक्षितेव चिं
वेषं स्थिता सा । तस्याः प्रत्यवादीन् 'प्रियतम ! आवाल्यान्वदलोऽस्मिन्स्त्राणि ।
मूर्धैस्तरुचिमेवाधरितं स्वयी'ति । पुनरभायत पार्वती 'वल्लभ, जानामि यत्रायश्चितेन
पुनो द्वित्रः स्वज्ञान्या योत्यते । मोक्षेयावर्तीवं बहिष्कृतो भवतीति व्यवहारविचक्षणः
पूर्वतरायात्यादनुदिष्टाः स्मः । अतो बहिष्काराद्विमिमि । त्वग्यहचरो भवितुं यद्विज्याला-
मपि प्रविशेयं परं ज्ञातिर्बहिष्कारात्प्रयसात्मानं रक्षेथमि' ति ।

तस्याश्चिन्तावाच्याभिहतां प्रयथी पुनः पुनः सान्त्वयामास । दीनदीना पार्वती
तु वल्लभसवार्थं प्रेक्षमाणा शिरश्च कम्पयमाना सगद्गदमगदत् । 'प्राणोदा ! प्राप्तामिनमुष्वाया
मम प्रतिकृत्योऽस्ति विधिः । व्यवहारेऽस्मिन् संगतिं दातुं नोप्यहं किञ्च । मुह्यन्मये !
क्षम्यतां क्षम्यतां इतमान्योऽयं जन' इति । ततः पुनः पुनरनुनीता तस्मै क्षणमात्रं
प्रोन्वाहितपि भूयः शब्दाविष्टाऽतिष्ठत् पार्वती । ततश्च तेनोपायान्तरं सूचयताऽन्यथितम् ।
'प्रागप्रिये ! मया सह निवस्य । धर्मपत्नीमिव त्वां संभावयिष्यामि । आर्त्तां स्वामनिर-
क्षिष्यामी' ति । तस्यानुनयं निराम्य तस्या मनसि दोलापमाने मुहूर्तं सा चिन्ताकुला
जोपमस्यात् । अथ तन्मनानेन किञ्चित् समुत्तोजितः पुनरपि वक्तुं दधर्ष सः । 'अन्पोन्यप्रेममन्वंस्वी
न कोऽप्यावां ज्ञास्यति । अन्त्यन्तविज्ञेने ग्रामे निवसामि । मन्धर्म्भान् विना क्षेप्रादिर्न
भोऽपि मन्धर्म्भे पाति ।' इति तेन पुनः पुनः समाश्रयिता सा दीर्घं निश्चस्य मन्धेदं पुनः
निरः कम्पयमाना देवोपदत्तचेष्टितेन निरुत्तरा तस्या । क्षमोर्त्तं किञ्चिदुक्तामायान्तस्या

वचः कण्ठ एव व्यलीयत । पर्यन्ते बहुभास्वमनो निगृह्य गृधुवाचा साऽवतीत् । 'आर्याऽ-
हमघोगतिं भवतो नेतुं नेच्छामि । मङ्कृते स्वार्थो न त्याज्यो भवद्भिर' ति । तथा
स्वनिश्चय इत्थं स्फुटं व्यतीकृते तस्मिन्मन्त्रेण्यन्तविपण्णचेता अभवत् ।

ततः कुतश्चिन्नोज्यमानीतं तेन । अल्पमेवाहारं कृतवन्ती ती । निराशोद्विग्नः स
प्रकोष्ठ इतस्तस्तेऽचलद्युवा । पार्वती च मौनमाश्रित्य तस्थी चिन्ताकुला । धुलिपल्लिकायां
स्वकिङ्करीभावं बन्धुद्वैर्जन्यामित्यादिसंबद्धविचारतर्जैः सङ्कुलमभूत्तस्याश्रेतः । अकथयचा-
त्मने 'देवरस्य शिशुरेव ममैकमवलम्बनम् । कालेनातिक्रान्तदौशवः । स मयि बद्धादरः
त्रिद्वेत् । क्रमाच्च प्राप्तप्रौढवया मां प्रति वासल्येनाचारिष्यति' । इत्यात्मानं समाधास्य
'सर्वमेव तन्कृते साहित्यं' इति हृदनिश्चयं यावन्कृतवती तावत्स्यग्रामं प्रियां नेतुं चरमं
प्रयत्नं कृतवानेप महाभागः । सोऽपि प्रयत्नो निष्फलतां गतः । 'क्षम्यतां क्षम्यतामिति
चाप्पपूर्णनयना निगद्य पार्वती बहुभस्य सङ्केतस्थानमप्यपृष्ट्वा ततोऽपासरत् । तां गच्छन्तीं
दृष्ट्वा तस्मिन्वदत् । 'तिष्ठ तावत् प्रिये । असांप्रतमेकलया स्वया गन्तु धूमयानेनेतावदा
दीर्घमार्गेण । अहमागमिष्यामि स्वया सह । धुलिकं प्रापय्य स्वामह 'गमिष्यामि
यथेष्टमि' ति । ततः स द्वे अभिज्ञानपत्रे अधीणात् । आकरिमकस्तद्भूट उपयोगार्थं तां
माप्रहं प्राहयामास दशरूप्यकपत्रं च ।

परेद्युद्विमोऽवसिनप्रायः । परिक्रान्ता धुधातां त्रिमनाश्च धुलिपल्लिकं प्राप
पार्वती । देवरस्थालयं प्रतियान्ती मार्गे सा कृपं यदा व्यतिचक्राम तदा काश्चिन्नार्यस्तत्र
विरायमाणाः पार्वतीं प्रवासमालिनाम्बरामालोक्य ग्रामजल्पेनिर्भरसंमाना तामुचोर्चुराहसन् ।
उपेक्ष्य ताः सर्वा मन्दभागिनी नतमुग्दी प्रतिकूलप्रवनेन प्रहतेव देवरवासं समासदत् ।
गृहस्य प्राङ्गणं तमसा लिप्तमालोक्य विजानमपराङ्गणं यदी सा । गोष्ठद्वारे तथाऽपावृते
तृणशय्यासु शयानो गोप्रजस्तां साभिर्ज्ञं व्यलोक्यत् । स्वीचारी शुनकश्च योऽन्यहं
गृहमायाति स्म सोऽद्य तस्याः करं प्रेम्णा लेट्टुमुपागमत् । तस्य शीर्षं छालयन्त्या तथा
मह प्रेम्णा संलप्य कर्तुमिच्छन्तिर शुनक उर्चैरभपत् । सयात्रे प्रेमसंप्लुते तस्य नयने
वीक्ष्यामानुष्मया तस्या हृदयं व्यलीयते । 'भक्ष्यं ते दास्यामि तिष्ठ तावदि'ति तद्भुचो
निताम्य तदनुपार्या भक्तिपरः शुनको जोषं स्थितवान् ।

तदनु गृहस्य वेदिमोपानमारोहपार्वती । महानमे निरिल्या लघुर्दापिक्या गृहमर्ष-
प्रसन्नितमासीत् । तत्पादनाप्यमाकर्ण्य देवरस्य दिग्दर्शननिर्भरमुग्धाननः प्रथारितो
गृहाद्ददिः । पावण्य देहलीमतिप्रमथति तावत्तत्रातिरन्तर्गृहादिभतेन कर्त्तव्यनिनागदध्यत ।
पालकशायं मुष्मन्ललापकणः प्रेमागृताप्लुतीर्जल्पः पार्वतीमाह्वयन्देहल्यां रियतवान् । अर्गेकं
प्रति पावण्य कर्त्तुं प्रागारण्य तावत्तस्य माया शोषवरीकृतानना सुखेदा । 'आर्य-
कृत्कृत्कृत्ति कुतः पुनरागतमि कृपयितुमस्मद्गृहमि'ति । तद्वलीवापवादेन यत्रादतेषु
पार्वती संगत्याऽभूत् । गृहपुत्रालयेव तीमया पातनवाऽऽरिष्टा क्षणं भूलोक्य तस्थी ।
तत्रः शर्गेः पददपमपारण्य । पालकश्च पुनः पुनस्तमाह्वयन् तां प्रति हर्षी प्रातारपण्य ।
पावण्य दिग्भारतां प्रपुपार्वतीति तावन्तुनतातापुरगत्या हदि रत्नमा प्रोदति ।

कङ्कणभाराब्जो मातुः पाणिस्तु पुरः सर्पन्तं दारकं हृद्यदस्त्वत् । तस्यास्त्वारस्वरञ्चोच्चैरथ्रूयत
 'मा गच्छ थालैतस्याः सविधे । असृष्ट्यास्त्ये' ति । 'कथमसृष्ट्या मे मातुली' ति
 विचिन्तयन्विषण्णस्तस्यौ डिम्भः । तां दीनां दशं दशं निराशया रोदितुमारमत च ।
 अयानाथ्यभावनोद्विग्ना तपस्विनीयं निष्कस्मितशुनीव दुःखभारेण क्षीदन्याम्नानं संधारयितुं
 स्वस्तिककरावृतमूर्त्नी कम्पमाना क्षणं तत्रैव तस्यौ । ततश्च शनैः शनैर्वैदिसोपानतोऽवस्था
 माह्वान्गाशिष्वन्नम ।

क गन्तव्यं कश्च साहाय्यं याचितव्य इति निराशाकुलाऽचिन्तयत्सा । 'अत्र
 पुष्टिकापुरे निवासोऽशान्यप्रायः खलु । वरं मरणं न मर्मच्छिन्दि दुर्वचोस्यज्ञानां
 दुर्जनानां चाग्रत्यानाम् । आत्मघातश्चिरपरिचितायां वाप्याम्,..... नहि नडि । नास्ति
 पातकं घोरतरम् । जन्मांतरहृतात्पातकात्परिणतमीदृशं जीवनमिह । अपि कुर्यां घोरं
 पातकमद्य येन जन्मजन्मान्तरेऽपि दुःखस्थायामेव पतिता भवेयम्? तदूरे कुत्रापि
 यास्यामि । पुण्यपुरे क्वपि शरणं लप्स्ये' इति निश्चितवती सा धूमयानस्थानकं
 प्रति प्रतस्ये ।

कानिचित्पदानि चलितया तथा पृष्ठनः कस्यचिच्चरणपातध्वनिः श्रुयुवे । परिवृष्य
 साऽपश्यत्तरुगमामनो वहुभं सन्धरमायान्तम् । निश्चलैत्र तस्यौ सा । तरुणेन संनिधा
 आचरणेन पृष्ठा सा 'पुत्र गम्यते प्रिय इति' सर्वं वृत्तान्तमकथयत्तस्मै । ध्रुवा तं
 दुःखदमपि दृष्टोऽभूदनन्यगतिका प्रिया मेऽधुना मया सहायास्यन्वेवेति कथयन्त्या ।
 प्रार्थयत् च तां तथा । 'क्षमस्व वहुभ क्षमस्व । शाल्लोक्तविवाहमिधिं विना त्वया सह
 वासः पापायैव । तत् कुत्रापि प्रायः पुण्यपत्तने त्रिचिदनाथगृहं भवेत्तत्रैव शरणार्थिन्युपिन्वा
 जन्मेवया जीवनं यापयिष्य' इति । भूयो भूयः प्रार्थयत् सः । भूयो भूयः प्रत्याख्यात्सा
 वज्रनिश्रया । "कालक्रमेणास्या अनाथाश्रमे निरस्तस्या आलेखमूलं विवाहविधिमन्तरेण
 मतपरिवर्तनं स्यात्, कदाचित् वैदिकविधयाविवाहं संपादयितुं शुरोदितो उद्यता भवेयुर्वेति
 शंभुव्य तरुगलाया सह पुण्यपुरं गत्वाऽनापाश्रमे कस्मिंश्चित् प्रत्यस्थापयताम् ।
 'मरत्याऽपिस्मरणीयोऽयं जनः । साहाय्येन प्रयोजनं स्यात्तदा पत्रद्वारा ज्ञापयितव्यश्च' ।
 इत्युक्त्वा विराट्पदोऽप्यादापूर्णहृदयस्तरुणो निर्गतः । पार्वती शोषकारोदधीं निमगा
 वाप्याकुष्ठनेत्रा पृष्टिगोचरं पावतं पश्यन्ती स्थित्वा शनैः शनैर्गृहान्तर्गता ।

- ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१० क्षणिकविभ्रमः

पुण्यपुरात्पञ्चप्रोशदूरस्थायां ग्रामटिकायामेरुस्यां न कोऽपि प्रायेण वृत्तपत्रमपठत् । अतो भूयिष्ठा ग्रामवासिनः स्वग्रामाद्दद्विर्वर्तमानस्य वृत्तस्थानभिज्ञा आसन् । परमभूदपि काचिन्कुलाङ्गना स्वग्रामवृत्तमप्यजानती खलु सुनीतिनाम्नी । क्वचिपठितप्यक्तायाः केसरीनामपत्रिकायाः केनापि प्रेरितायाः प्रतिलेखाः सुहृदक्षिद्रामदासाभिधस्तस्या उपकर्तुमुच्चस्वरेण पठति स्म । परं वृत्तजातमिदं व्यतीतनैकमसाडमनवमेवासीत् ।

पञ्चविंशतेर्वसरेभ्यः प्राक् कश्चित्कुरंगो हरिर्नाम त्रयोदशवर्षीयां शारदामिव विशारदामनसूयामिवानसूयामल्पवर्षीयामपि परिणतवयस्कामिव सुवर्णमिव सुवर्णां सुगृहीतनाम्नी सुनीतिमिमां परिणीतवान् । अभूत्कस्याश्चिन्ताशालायां मुख्याभ्यापको हरिः । वत्सरद्वयोस्तं धनवैकल्यवशात्पाठशालायां पिडितायामपि स्वार्थेत्वागी हरिः कथमपि विद्यालयमिमं व्ययीकृतसर्वस्वं स्वयमेव निरवाहयद्यावन्निष्कलितप्रयत्नो नैराश्यपरवशोऽनिच्छन्नपि परोपकारादस्माद् व्यरमत् । न चिराच्च धनसाधनाभावाज्जायापती दारिद्र्यपीडिता धुधयासन्नमरणाविव स्थितौ ।

निर्वर्तितकृत्योद्वाही पितरौ सुनीतेः कोङ्कणावनिमण्डलवर्तिन्यां कस्याञ्चिन्पल्लिकायां कृतावासी पत्रलेखकस्य व्यवसायमपिगामिन्यावस्वकृत आगम्यतामिडेति जामातरं सभार्यसाग्रहमामन्त्रयामासतुः । परमसिद्धिं स्वयत्नस्योरीकर्तुमनिच्छता स्वाभिमानाद्दरिणा श्चक्षुस्य निमन्त्रणं निराकृतम् । योगक्षेमाय तावन्न किञ्चिदप्यवशिष्टं द्रव्यं तयोः । अतो विवाहसमये यद्भजतहेमाभरणस्वल्पजातं सुनीत्यै तेन कृतोपहारमासीत्तस्मादेकैकं कुसीदिकेषु निक्षिप्य कथमपि सभार्यस्यामनो जडरात्रिमुपरोमितवान् हरिः । उपजीविकां प्रेम्मुस्तावन्नियोगपदं यदाऽभ्यार्थयत् तदाऽतिक्रान्तानुरूपवयोवशात्तदयोग्यतावशाद्वा कार्याधिकारिभिः प्रतिवारं प्रयाच्यातोऽभूत् ।

अथैकदा व्यरमायान्नेपी संमन्त्रणार्थं नियोगाधिकारिभिः समाहूतो नगरान्तरं प्रति प्रतस्थे हरिः । स्वल्पदिनोत्तरं चारुण्डमरुद्विपतं च धूमयानाधिकारिभ्यो मुदागणं शतत्रयं सुनिधिः प्राप्तवती । धूमयाने मृतस्य भवत्या भर्तुर्घातकस्य कञ्चुककोशे द्रव्यमिदमुपलब्धस्माभिरिति वैविंशतिना उपस्विनीयं शोकाग्निनावलीनापि कृतं प्लावद्द्रव्यं निर्वहनं दपितेन प्राप्तमिति परमविस्मयमगात् सुनीतिः । मामान्तरे पठितपत्रकेऽसरीपत्रिकाद्वारा धूमयाने संवृत्तो व्यतिक्रोऽपठति तसुरो रामदासेन । अनेन देवोपहतो हरिर्धूमयाने केनापि दुष्टेन निहत इति विदितमभूद्विश्रामम् । परमस्य मृत्योः कारणीभूतं द्रव्यमिदं कथं गदन्गतमभूदिति यद्बुधा चिन्तयन्त्यपि यायार्थं नोपलब्धवती सा । घातकश्च हरे रामकुटेऽभियुक्तः प्राङ्किवायेन येभ्यश्चाप्रदेशस्थे कारालये विंशतिवर्षपर्यन्तं वामिनं इति वृत्तपत्राद्वागच्छसुनीतिः । कतिपयदिनमोत्तरं च प्राप्तुं सा पुत्रमेकम् । अपत्यस्थान्यसंबन्धनतिश्रमादि निवृत्तयित्वाऽपि स्वीवनादिम्यवसायैः सुम्पितानां गृहेषु मोदकानिभ्यतिरायैश्च कथं कथमपि धनं समुपाजंयता ।

अथ संज्ञावाद्यादशवर्षिषस्तद्वाग्मजः कस्यचिन्कृपणस्य वगिजो विषयां नियोजितः
 मन् दशमुद्राङ्कितपत्रं मूर्धनैः मामिच्छन्तमपाहरदिति प्राङ्घ्रिवाकस्यादेशादेकवर्षपर्यन्त-
 मुपरिनिर्दिष्टे कारागारे न्यरोधि । सर्वमेतन्मृच्छं नितराममह्यमभूत्सुनीत्याः । व्यचिन्तयद्य
 मा । ' कलङ्कोऽयं मरणात्प्यतिरिच्यते खलु । वरं यदि पुत्रो मेऽस्मरिष्यन्न महे हि खल-
 दूषणमिदम् । अहो वयोऽस्मत्तः प्रागेव तर्दीयपितृपादा दिवं गता इति महानुग्रहः खलु
 विधेरे' नि । भूयिष्ठा भास्तीययोपित इव हि पत्न्यौ बद्धनिष्ठा पुत्रस्य पुरतः मन्यवता-
 र्शान्मन्यमानानां गुणगणाननवरतं प्रशंसन्ती सत्यदेवताया अपरिमितवैशिष्ट्यं बालहृदये
 रदं निवेदायितुमहरहः प्रायतत साध्वी । परं इन्त प्रयना इमे निष्पष्टा एवामक्षिति
 विगलितार्थयां ममभूदियम् । तावत्सजनमदितं हरिं स्मारं स्मारं सुतं दिदक्षुः सुनीतिरेकदा
 वैशाखमासे मातण्डस्य चण्डातपबलान्ता करालयं प्रति प्राचलत् । शीघ्रांश्चनि
 स्तलन्पद्भ्यां शनः शनंगच्छन्तीयं कथमपि बन्धनागारमासाद्य बहिर्यन्दिनामात्तजनस्य
 नं तं द्रष्टुमासुख्यमात्रः सन्दोक्षमद्राक्षीत् । परतः स्वान्मजमुद्याने भूमिं रजन्तं न्यशामयत्तं
 च कनिष्ठापराधिनिर्विशेषमेवाकलमन्मा । युवकन्तु निशितभ्रूलाप्रेणेव विदहृदयामेतां
 ममुपेत्य मोत्याहं मप्रेम च ममालिङ्गत् ।

कुमारः—अम्ब क्षिमिच्छेतावान् विलम्बः वृत्स्वया । दशनिर्मियमात्रं स्थितिलेऽऽ
 शानुमंस्थने ।

इत्युक्त्वा सखेः बहुर्युक्त्वाऽनघं भुवि निक्षिप्य विजनं कोणमुद्यानस्य जननीमनयत् ।
 कुत्रश्चिरायितामीति पुनरनुबुध्य मा संमृज्य स्वेदविन्दुचिह्नितं ललाटं सहृच्छ्रुत्त्वामम-
 वाशीत्सुनीतिर् ' ग्रामादितो दीर्घमार्गं शिथिलाङ्ग्या मया शीघ्रं चलितु न पाथेने बाल ' ।
 इत्यभिधाय तरोरेकस्याधो विपमरिखलायामुपविश्य पटचीनरमंपुटीकृतान् ग्राह्यवण्डान्
 सुताय प्रादात् । निलशर्करामथाह्रफाकारान्मोदकानालोक्य, ' आ, अपि त्वयैव निष्पादिता
 एते ' इति महर्षे साभिलाषं निगद्य मातृशरणयोः मविधमुपविश्य च भूतले मिष्टवण्डान्
 विण्णेषुं दन्तैरारच्यवनि माणवके सुनीतिरिविविषण्णहृदया जोषमतिष्ठत् ।

कुमारः—अम्ब, वनेनेऽत्र कश्चिर्मौम्यो महानुभावो येन मह संलपितुमर्हसि ।
 ममेहागमदिनादारभ्य चिरपरिचितः मुहदिव मयि स्तिलशेषः । सर्वैरपि पन्दिनिः
 संभाषितोऽस्मी । प्रतिदिनमन्मात् विनोदयितुं रामायणं प्रोक्षः पठयेयः ।

इत्युक्त्वा मिष्टपरितमुग्धेन वक्तुमशमो व्यरमच्छनं बटुः । मुनिदिम्नु पुरो बद्धदष्टिः
 मयाप्यलोचना स्वर्तावनस्य पूर्वापरशोचनीयमृतत्समृतिपरम्परां चिन्तयन्ती नवमुष्ठी
 निश्चलैवागनिष्ठत् । कुमारस्तावत्पुनर्भुङ्गरीभूय संलपितुमुपाश्रमत् । " एतादृशः पुण्या मा
 कुनः कारायां वासित इति न वेति चिन्त् । न कदापि भाषनेऽस्मी इत्यन्तन्ममिच्छित्य । "

इति मुहत्तन्मवनपटोपक्षेवंचो विषादगुन्यमानमायास्तस्याः कर्मात्पुर्णं नास्पृशान्
 मलु । मा हि यधिरप्राया पुयन्त्याधोगतिदर्शनात्पटोकादिदायेनाभिभूता तद्बुष्टिक्वदगुडुला-
 शनन्कारेण श्रवणकटुना गदीयक्यवमनावलोकनेन च ' भगवन्कृपया पूर्वजानां पुण्येनैव च

पितास्य शौचनीयदशामेतां प्रत्यक्षीकर्तुं नाजीवति'ति पुनः पुनर्धन्यवाद कृतज्ञतापुरःसरं परमात्मानमध्यासीत् ।

कुमारः — अन्व ! स्निह्यति भयि पुत्रनिर्विशेषं महाभागोऽयम् । मदभ्यां द्रष्टुमर्ह-
सीति मया प्रार्थितोऽयं किञ्चिदोलयमानचेता हेपित इव तूष्णीमनिष्ठम् । न जाने क्व
गतोऽस्ति । प्रायः पर्वतीशैलं यातः स्यात् ।

सुनीतिः — पर्वतीदेवालयम् ?

कु० — नहि, नहि, । पर्वतीशैले खण्डिताम्भराशिं संचेतुमेव ।

संयमितवाप्यप्रवाहा यावदेवा तपस्विनी न्तम्भिता निःशब्दा मुहूर्तं तिष्ठति
तावदन्यागतानां ततो निर्गमद्योतको घण्टानादः प्रोक्षकैरध्वन्यध्वनच्च । तदाकर्ण्य
मपघासनादुत्थितां तामभणन्माणकः ' कदा पुनरायास्यसी'ति । शृङ्खलितपादस्यामजस्य
दुरवस्थादर्शनमसहमाना सा प्रत्यवादीद् ' वत्स, पुनरागन्तुं न पार्थते मया । रामदास-
पितृव्यस्तु प्रतिस्साहमायास्यति स्वकुशलवृत्तोपलब्ध्यै । तेन साकं तवामीष्टं खाद्यं
प्रेषयिष्यामि ' इति सगद्गदं निगद्य तनुजस्य कुन्तलकलापपरिकलितमुत्तमाङ्गं परामृत्य
निरयासुनीतिः । पुत्रदर्शनोत्कण्ठितयापि तपस्विन्या पुनर्नैव तद्विशि दृष्टिक्षेपः कृतः ।

तावत्कुलदेवतां भगवतीं शान्तादुर्गामर्चयन्ती प्रोक्षस्वरेण मुहूर्ता रामदासेन
पठितां महाभारतकथां प्रतिसार्य सावधानं धृष्यती क्वचिद्वादी नेदिष्टमदिष्टपुरोहिते-
नानुष्ठितस्य हरिकीर्तनस्य श्रवणेनात्मानं विशोधयन्ती, दिवा च सीवनादिकार्यैः स्वल्पद्रव्यं
समर्जन्ती पत्युर्विनाशोत्तरं स्वजीवनं तृणाय मन्यमाना स्वपुत्रस्य कुशलमन्तरा विधूतेतर-
वासना पृतहृदया कथमपि कालमयापयत्साध्वीयम् ।

अथाद्य मुतः कारालयान्मोक्ष्यत इति श्रुत्वा सोत्कण्ठमाभानूत्यात्तं प्रतीक्षमाणा तस्य
क्षय्यागारं प्रत्यग्रजलमिच्छितं सुव्यवस्थितं च विधाय तस्यामीष्टमिष्टत्वाद्यं निष्पाद्य मुखशा-
लायां भित्तिगतफळकेषु स्थापितानि ताम्रपात्राणि निपुणं निर्गिज्य, प्रवेशद्वाराग्रेऽवलम्ब्य
मङ्गलसूचकारोद्गुमदलमालामुपलिप्याजिरं, द्वारस्य बहिःकुट्टिमभूतले श्वेतरक्ष्मीतहरित-
चूर्णेन रचिररुचिरैर्गोचित्रचयं विरचय्य, मुखशालाया निर्मलकोणे स्थापितायाः
कुलदेवतायाः प्रतिमां नवदुष्टलाम्बरेण परिधाप्य रूपित्वा च तद्दलाटमुत्कृत्येतकीरजः-
पुञ्जपित्रोरेण, मालतीसुममालयालङ्कृत्य च तां, पराह्णे सूनोर्धौतधवलवस्त्रजातस्य संशोष्य
च्छिद्राणि, पुनश्च तस्य निपुणं सपुटीकरणे सा घ्यापृताभूत् । सुहृदामदासस्तावद्दैनिकनियम-
मनुस्यूथ धीमन्महाभारतं प्रोक्षः पठस्तस्य महाराष्ट्रीयभाषया सानुगार्दं प्रपचनमकार्षत् ।
क्वचित्काले समीपवर्तिद्वैमन्दिराइनवसतं सार्यतनिरुषणशानिनादः, क्वचिच्छेदीयसो ग्रामाद्
धान्यादिरूतितराकटपरम्परायाः कर्मिणं पठित्तराभमाणं स्मन्त्, क्वचिद् ग्रामस्वाधेनप्रानाम-
भैरवागं ग्रामचरस्थे कचररादौ धान्यकगान्नातायनामाक्रोशः, क्वचित्शोशरायं परिवीढ-
मानानामन्येषां घट्टनां कलकलः शरणगोचरतामयात् ।

रामदासः — अत्र ममातः शान्तिपर्वणि पशुर्विशक्तिमोऽध्यायः ।

मु०—(कृतज्ञतापूर्वकम्) सुदीर्घं पत्रितं भवद्विरव । पद्मवादनसमयोऽधुना । न विरामसूर्यास्तमनं भविष्यति । परं वन्द्यो नाद्यावधि समायातः ।

रामदासः—समाश्रमिहि, भ्रातृजाये ।

मु०—(सकलत्रयम्) । अथन्यथा निश्चितं स्वादधिकारिभिः ।

रा०—नहि, नहि, । न ब्रह्मसि मङ्गलश्रितमन्यया क्तु पारयेत् । नास्ति धर्मालयः कारागारः खलु । भवत्याः सुखस्य बन्धनावधिः ममार्तिं गतोऽय । तदर्थं व निमोक्षयेऽर्था ।

मु०—कश्चिदभिर्गर्भं भवद्विर्वमतपोऽट्टिका । (तर्पयेति मङ्गलरक्त्यं सूचिते) कथमेव प्रत्यभात् ?

रा०—काराया विमोचनं न तर्म्म सुखयति । 'विषण्णोऽहं ममहवामिनें निस्सट्टमि'त्यत्रवीदमी हाः ।

मु०—किं यन्दिना मइ चदमस्योऽस्ति मम मृतुः ? अहह ! केयं विधेयेऽना यन्कारावामिनि जने स्निह्येपः ।

रा०—भ्रातृजाये ! विराट्प्रामितोऽपि कारायामनिन्याचारः पुरोऽयमिति वदन्य-
धिकारिणः । भवत्याः पुत्रोऽस्य परमश्रीप्रतिपात्रमिति श्रुतं मया ।

मु०—(सविपादम्) किं भविता घटोर्मे । इन्त विधेशामपि विदित्वास्ति मा तस्य स्त्रियवार्ता ।

रा०—अहं शोकत्र, भ्रातृजाये । सर्वमपि पर्यन्ते शुभमेव भविष्यति । कारा-
वासेन वन्द्यः शुद्धाचारो भवितेति निश्चिनोमि ।

अथ धमेग मन्दिरस्य पण्यनिवादेन समेषमानेन मइ सुवीचेः पुत्रस्य पुनरंशानो-
क्त्यपि घनोभूता ।

मु०—(कम्पितशिराः सविपादम्) । सुदीर्घपरिश्रमस्य कीदृगमुमोदस्येऽयम् ।

रा०—अयमतिवेदेत । मङ्गलदिनेऽस्मिन् भवत्या विधूय सर्वशोकावहचिन्तनं
प्रमत्तान्मना भाष्यन् । न विराटायास्यति नन्दनो भवतीममन्दातन्दनयनजलविन्दुभिः
मनादितुम् ।

मु०—(सिरस्य वचनमभ्यवर्त्तित्वा) नैकवरोत्पयेककजलविन्दुव स्तलनाग-
कले प्रतिदिने संरक्षितानि मया । देवनन्दिरनिर्माणेन शीर्षकालीनवस्य निर्वृत्तिर्भविषि
पुरोहितेनाभिहितम् ।

रा०—विदितमेव सर्वमेतन्मे । परं कथेऽस्मिन् सुमहात् ज्यपो भविता ।

मु०—अयं हिम् । अन्यथा किमर्थमनल्पकृष्टानि सोढ्वा धनं संचितं मया । इदानीं
पर्यन्तमपि मन्थरिणे वित्तं देवनन्दिरनिर्माणे ।

गृहाददिन्नावसादन्यास्यन्वनिमाकृष्ये 'मन्नायातो वयम्' इति स्मर्यग्रमं च द्वारं
प्रति याम्यती 'क्षणं प्रतीत्यतानहमेव यास्यामी'ति निवार्य रामदासन्तरं सन्तरं यदिरिगन् ।

सुनीतिश्च तावत्सधडधडं स्फुरद्वक्ष उपशामयितुमिव महानसमसृपत् । तावद्रामदासेना-
नुगम्यमानः प्राविशन्मुखशालां विंशतिवर्षीयः प्रांशुरपि सरलाङ्गयष्टिः कृशाङ्गोऽपि चारु-
शरीरः प्रफुल्लाननः सूनुः सुनीत्याः । “ कियन्तामाल्हादकं पुनरागमनमिह । कास्ति
मदीयाम्बे'तीतस्ततो वीक्ष्य प्रमृज्य च कञ्चुक्नालिक्रया खेदविन्दुरूपितललाटमश्वी-
धुवकः । महानसं प्रत्यङ्मुख्या निर्दिश्य ' तव मित्रस्यागमनमत्र सावधानं समादंवं
निवेदनीयं भगवस्यै सुनीनिदेव्या ' इत्यादिशदासदासः ।

कुमारः—कुतः ? अपि मत्सहचरस्य प्रवेशस्तस्यामसंतोषं जनयेत् ? स्वल्पकालमे-
वात्र स्यात्सप्येषः । प्रायः कतिपयवष्टिकोत्तरमपि निर्यास्यति ।

रा०—वत्स, त्वां पुनरालोक्य त्वज्जननी किञ्चित्संभ्रान्ता भवेत् । कास्ति ते सखे-
दानीम् ?

कु०—प्रतीक्षतेऽसौ चञ्चरस्य कोणे । आवयोर्मातापुत्रयोः समागमसुखस्य
विच्छेदो मा भूदिति ' गम्यतां तावत् । सोत्कण्ठं प्रतीक्षमाणा तव जननी पुनरागमनेन
प्रहर्षवात्पधारामिः प्रक्षाल्यताम् । पश्चात् स्वामनुयास्यामी'ति सविवेकमुक्तं तेन ।

इति वदति तस्ये प्रादुरभूत्सुनीतिर्मुखशालायाम् । आलोक्यैतामम्ब ! अम्ब !
इति सहर्षं संबोध्य तां प्रत्यधावत्कुमारः । सा च ते गाढं परिष्वज्य वत्स ! वत्सेति निगद्य
संयम्य रुदिनं नयने च सद्यो वस्त्रप्रान्तेन प्रमृज्य क्रियान् क्षामः क्षामः संवृत्तोसीति
पुरस्य मीवां, पृष्ठं धाहू च समसृष्टानुप्रवत्सला सुनीतिः ।

कु०—(प्रहस्य) अम्ब ! पूवपिक्षया पीताङ्गोऽस्म्यद्य ।

इत्युक्त्वा मुक्ताशालाया मध्यवर्तिन्यां दोलायां तामुपवेश्य स्वयं च तस्याः पादयोः
मधिषं भूतले समुपविश्य कुतो नागवासि पुनः कारामिति मातुर्हस्तपल्लवं भूयो भूयः
पस्त्रिभ्यामृच्छेत्सुवच्छस्ताम् ।

रा०—वत्स ! नास्ति समीपं कारागृहम् । देहदीर्घल्यादीर्घाध्वानं प्रमितुं क्वं
प्रभवेत्तवाभ्या ।

कु०—वर्तते भवष्पदिषे यानम् । किमिति नानीतेषं भवद्विस्तेन । [

सु०—वत्स ! गृह्णतश्चित्पादं त्वामालोकयितुं दुःसहमभून्मे ।

कु०—अम्ब ! मत्तो द्वेषितासीस्वमिति न विस्मये । इतः परमाजीवं सदाचारनिष्ठः
स्यास्यामि ।

सु०—ई नाम वश्यन्ति प्रनिवेशित इति शङ्कनेतरां मद्येनः ।

कु०—अम्ब ! मा मम मुचः । नगरान्तरं यास्यामि । क्रियद् व्यथितोऽभयं
यदुत्तरं फाल्गुनानुत्तरवेद्येति परमाभैव वेति ग्यत्तु । अनवरतं तिक्न्तयन् स्वाराध
मितागु दीर्घमुच्चिद्चक्षुः स्थण्डिलेऽस्तापि ।

रा०—नास्ति भिमवि आति शवननरमनुषारणम् ।

कु०— मूलपूर्वो मदीयः स्वानी कृपणो गहगीयोऽथ । आम्बुर्देवियादानकं परिधा-
म्यतेऽपि मे सप्त मुदा एव स प्रापच्छ्रु । वेतनमिदं जडप्रपूर्वेऽपि गालमाप्नोत् । अथ
चक्ष्मादिकस्य का कथा ? अन्य ! मुपोरितस्त्वयापि मिथामिलापुञ्जेऽतिव्रामनवन् ।
परमेधप्रमृति महुष्मन्नेतनितं कलङ्कं परिमाणुं प्रागज्यपेनापि प्रयतिष्ये ।

सु०— हन्त ! भद्रस्फटिकं प्रतिममाहितमपि न जातु पूर्ववद्भवेत् ।

रा०— अलनप्रिशोकलाध । शुभप्रमृष्टेऽस्मिन्नागंजटोप्यामनो भवत्या भोज्यतां
मिष्टाद्येन ।

कु०— (मोप्याइम्) मिष्टमोजनम् ? अन्य ! किं किप्यादितं त्वया ? मिष्टापूर्वाः ?
(इङ्गितेन नर्थेदेति निवेदिते मुनीत्या) अन्य, श्रृगु तावन् । आमन्त्रितो मया
कश्चन महानुभावः । सज्जनोऽयं दुर्देववशात्कारायां विरालिं वपांगिं वापितोऽम् ।
म्यात्पूर्वोऽयं ते मां द्रष्टुं कारालय आगतार्थं ।

पुत्रस्य वचनेऽनवधानैवान्यमनस्का मुनीतिरवादीत् । 'वच्य वचनस्तानादिङ्मरंङ्मने-
तयं त्वयाथ । वरुने त्रिदुलं अलमद्रगे । धावितं स्वदृष्टजातमेतन् । नव शत्यागारं त्रिदुर्गं
विरचितमस्ति । स्वचूते नवीनकङ्कुभेऽपि कीतो मया । एहि तावन् । भोजनापूर्वमादार
पुष्पमालां देवतामन्दिरं गन्तव्यं त्वया । '

कु०— (प्रदम्य) कुतः ।

सु०— संप्योरामनार्थम् । अममानमन्येन त्वयाऽऽहो नैव कर्तव्य इति ।

कु०— परमम्व मप्यहचरः सेवनायां मया । मोऽप्यतिर्भाहर्षिनातश्च । त्रिदुर्गेन
प्रचयीकृतोऽस्ति मोऽमहृत् ।

सु०— हा ! वाम ! कीरङ्गीर्वरवस्यायां पतितोऽभि यद्दन्दिभिर्बद्धमय्योऽपि ।
किमवादिष्यन् त्रिदुर्गरगान्तश्च दुर्दशामवडोक्त्य ।

कु०— आ मनोऽभिवगुणगेतादृष्टानां तालपादानां पुरं प्रेमरात्रनमविष्यमुहन्त्ये ।

सु०— को विजानाति कोऽपराधोऽनेनास्मीति । प्राथमेन भायाया व्यष्टेदि
नामिद्य । कोऽपि मन्दभायो वा शिगतामुन्यथापि ।

रा०— शान्तं पापम् । शान्तं पापम् ।

कु०— अन्य ! तद्वत्तः पुण्यान्ना सच्छ्रमनेऽप्यस्मिन्नोरुह्येन । पुरातननडी-
णानवाचीनातां धीतुद्यतनराजशास्त्रीनां वा पुण्यमनां मदाचारमनुक्तोपेयः । न केवलं
कारानिवापम्य दिन्तु नरकशाम्यार्होऽहमिति भूयो भूयोऽस्मिहितमनेन ।

सु०— तद् भूवं धेऽपि दारुणोऽपराधः इतः स्वादेनेन ।

कु०— (मातुर्वचनमवधीयं) वाष्टिद्वयां परिश्राम्यन् स्वैरदिन्दुभाटिकाननः
क्षरां प्रतिष्ठाप्रे मां विराद्यष्टोऽल्लभ्यमिगतज्ञं निराश्रमागः म्यच्च इव स्थितवन्मया
सहृतेम् ।

सु०—प्रायो घातको निजसुतमस्मात् । अलमिदानीं कारागारस्य चार्तया । सर्व-
मेतत्स्मृतिपट्यात् प्रमाधुमीहे । वत्स ! एहि तावन्नापितशिरात्त्वां प्रतीक्षते गोशालायाम् ।

कु०—तिष्ठ, तिष्ठ क्षणमात्रम् । मित्रमुद्दिश्य भूरि निवेदनमवशिष्यतेऽद्यापि ।

सु०—(तत्कुन्तलनखलापाम्यन्तरे हस्तं निवेद्य) निपुणं समाज्जनमपेक्ष्यसे । एहि
सचरं तावत् ।

कु०—(निर्गन्तुमनिच्छन्) अम्ब प्रतिद्व्यतां क्षणम् । अर्धमपि न मयाभिहितम् ।

समीपवर्तिनो देवालयस्य घण्टानादेन प्रवर्तितैव त्वरया सुतस्य करमादाय
मुपशालाया निर्गमिष्यन्ती सुनीतिरधर्षीद् ' वत्स, याहि तावत् । स्रनादिविधिर्विधा-
यतामाशु । व्यतीतप्रायः संध्यार्चनसमयः क्विन्न शृणोपि घण्टाघोषम् । स्वध्यायश्चित्तविधिं
निर्वर्तयितुं पुरोहितेन प्रतीक्षमाणेन भाव्यम् । विलम्बः शुभोदकंविघटक एव संभवेत् ' ।

कु०—अथ गम्यतां पुरः । अनुयास्यामि त्वां सह सहचरेण मे ।

सु०—भवतु । तत्रतीक्षेऽहं क्षणमात्रम् । (इत्युक्त्वा दौलायाः समीपं तस्थौ सा ।)

कु०—अम्ब ! अकथयं यदा तस्मै मम स्नेयवार्तां तदा सानुस्म्यं वाप्यविन्दु-
भिराकुलितनयनोऽतिविपण्णोऽभूत् सः ।

सु०—प्रायः स्वदुष्कृत्यस्य स्मरणं तदन्तरविध्यत् ।

कु०—(मानुर्वचनं विगणय्य) प्रातस्तरां श्रीभगवद्गीतामपठन्नासी प्रत्यहम् ।

सु०—अहो, विडम्बनेयम् ।

कु०—(किञ्चिद्दुर्मनायमानः) मा विडम्ब्य मुकृतिनमेतम् । (इति बद्धाञ्जलिर्जन-
नीमन्यार्थयत् ।) वत्सरमेकं शीघ्रं तथा व्यतीतं यथा प्रत्याप्तीद् विमोचनक्षणं
मामास्निन्दत्तराम् । मित्र विरग्युमनिच्छतो मे निर्गमसमयं विलम्बयेयुरधिकारिण
इत्यप्याकाङ्क्षितं मया ।

सु०—(सविस्मयं सगर्भं च) परमाभन् । अहो धैर्यक्षण्यामांशुकायाः स्नेहबन्ध-
स्य च ।

रा०—भगवति नेदं विस्मयावहम् । आपद्प्रस्तयोः सहनिवासिनोः परस्परविरहोऽ-
तिदुःसह एव ।

कु०—साधुवृत्तिरयं पुरयः स्वविमोचनविषये निर्व्यं निरीहः स्थितवान् । अथ
मध्याह्नेऽथ कारातो निर्गमिष्यता मया तस्य नामघोषणाऽश्रावि सहसा । अम्ब ! सोऽपि
स्वतन्त्रोऽभूत् । तद्विमोचनोदन्ने पुनः पुनरुद्घोषिते इति तमुपेत्य सरभसं व्यचालयम् ।
स तु शून्यचर्चिर्निश्चलो विनष्टयाति तस्थौ । ' सत्वे किमिति मौनमालम्ब्यते स्वये ' नि
शृष्टोऽपि नाम ' धेयो यदि मामधिकारिणो न मोचयेयुः । न कोऽपि मां जानाति जगत्यां,
न कोऽपि वा मां प्रतीक्षते । मृतमृत्यमे मे किं स्वातन्त्र्येण ' । इति पुनः पुनः सगद्गदम-
गदगदः । आगम्यतां तावन्मह मयाऽम्ब्रेहमिति तद्विन्येतावुद्दिष्टोऽहमन्यार्थये साष्टं तम् ।

मु०—(बोभन्नित्रेव) किम् । निमन्त्रितस्त्वया घातकोऽत्र ? वत्स, वत्स किं वक्ष्यन्ति प्रतिवेशिनः ? तल्पवेशोऽत्र नालुमन्यते मया । तादृशेन व्यवहारेण विप्रवंशावर्तसि-
र्जनकचरुणैः परमपुण्यैर्मृत्योषि पङ्केनाङ्घ्रिर्भाष्यन् । मम च कुलदेवताया दीर्घोपासनानुष्ठा-
नादिना नैष्कल्यतां गन्तव्यम् । एतादृशाः पुरुषस्य प्रतिषेध्यः प्रवेश इह । विद्यन्ते
धर्मशालाः पुण्यनगरे नातिदूरमितः । सर्वेपि समाश्रीयन्ते तत्र । दोषिगोऽपि ।

कु०—इन्त ! किमिन्यनपराधो जनोऽन्यथा व्यपदिश्यते त्वया । यदि त्वमेतमव-
लोक्येस्तर्हि न कदाप्येवं ब्रूयाः । भवतु । यत्नेन मध्वर्तुं नेच्छामि तदहमपि सहानेन
कापि यास्यामि ।

मु०—(सविवादम्) वन्दिना साधम् ? क्व यास्यमि वन ?

कु०—अलं चिन्तया मट्टिपये । अत्रापि धनार्जनं दुःसाध्यं मे भवेदेव ।

मु०—(दीर्घं निश्चस्य) तव पितुर्दूतमितयशोऽवलम्ब्य तव भाविक्षेपं बलव-
दाशास्यते मया । परं वन्दिनां संसर्गेण सर्वथा तव विनाश एव अविता ।

रा०—वत्स ! अलं संशयस्य मातरम् ।

कु०—(सामिनिवेशम् ।) परं निमन्त्रितोऽस्ति मयार्थाः । भव्य ! अनाश्रितपरि-
पालनं धर्मो साधूनामिति त्वयैव बहुधा मे कथितम् ।

मु०—(सरमसम् ।) भयावहः किल घातकस्य प्रवेशोऽत्र । कुमार्गो त्वां नयेत् ।
स तिलुण्डेदेषस्तात् ।

रा०—प्रातृजाये, मा स्म वृथा भेषोः । वन्स्योग्पाहो न प्रतिहन्तव्यः ।

मु०—हा, हा, कारासद्व्यासितमनवर्त्तं ध्यात्यत्रोऽस्य चेतो द्वादश मासान् नित्य-
यागप्रवाहादीर्घीभूतकल्याया मातुर्विचारविधुरं स्वादिनि सुतरां शौचनोषं खलु । (इति
संस्कारकण्टमुदीर्य ललाटतलमताडयन् सा ।)

कु०—(समाह्वयम्) भव्य ! मैवं मैवम् ! (तस्याधरणं परिवृण्व्य) बेन्नि
यत्त्रप्येव स्निह्यामीति । प्रसीद तावत् । निराश्रयो मन्मुहद्वात्री समाश्रीयताम् । न
कोऽप्यनुतापस्ते भवितेति प्रतिज्ञाने सशपथम् ।

मु०—(भय किञ्चिद्बहुशान्तःकरणा) वाडम् । प्रदास्यनेऽस्मै भोजनम् । गोदाढ्यायां
मुह्यताम् तत्रैव च शेषां भक्षतम् ।

कु०—(स्तोत्रम् ।) अहह ! तोदाढ्यायां यदिप्लूत इव ? चाण्डाल इव ? कुट्टनक
इव ? भवतु तावत् । अहमपि तत्रैव स्वप्स्यामि भूतले, प्रदास्यामि चार्धं मन्वद्भ्याम् ।

मु०—कुतः क्षराया विमुक्तमात्रो कलहायमे सह मया ? किमिति दुर्मर्त्यां
मामाकृत्यितुं प्रवृत्तोऽसि । देवालये मन्त्रमागच्छ । अहं ताम्रप्रदग्निनां देवतागारमभिनीो
विधाय त्वां प्रवीक्षमाणा तत्रैव स्थास्यामि । श्रूयते घण्टायोषः । गन्तव्यं मयेदानीम् ।

इति प्याह्वय द्वारं प्रति प्रथस्ये सुनीतिः । भग्नमनोरथं बहुमनुष्मन्नाव—

रा० — वल्य, मा स्म शुचः । निवसतु महानुभावोऽयं मद्ग्रेहे । नववस्त्राण्यपेशनेऽस्ती ।

सु० — (सपदि परावृत्य) वत्स, स्वप्नकोष्ठे स्थापिता पेटिका मे स्वावधानं रक्ष्यताम् । तदम्यन्तरे निहितं सर्वमेव मद्द्रव्यम् । (इति सरभसमादिश्य सत्वरं निरगात् ।)

कु० — (सनैराश्यम्) अहो कटोरता प्रकृत्याः शिरीषपुष्पकोमलहृदयाया जनन्या मे । सपथस्यादर्शभूतो मत्पत्न्या नीचामेव परकीयघनमाहरेदिति कुस्तितो विचारस्तदन्तः प्रविष्ट इति चेन्मिद्यने मचेतः । (सतिरस्कारम्) पादाद्गुष्ठेनापि न तन्स्पृशेत् सः ।

रा० — वत्स ! प्रायेण भूयिष्ठाः सदङ्गना बन्दिवर्गाद् विभ्यति ।

इत्युक्तमात्रे रामदासेन ' नाहमेतामुपालभे वा ' इति द्विस्त्रीरितं वचोऽश्रावि सहता । तत्क्षणं च व्यलोकि देहल्यामेकः पञ्चाशद्वर्षीयो वन्निवेपथार्थनावृत्तरिरा अनुपानकः श्मश्रुलः पुरः ।

कु० — (महर्षम्) आः ! आगम्यताम् ! आगम्यताम् ! सग्ये कदाऽऽयातोऽसि ? कुनः प्रविष्टोऽसि ?

गृहाम्यागतः — कारायास्तत्र निर्गमनोत्तरमिह न चिरात्त्वरं संप्राप्य पृष्टद्वारेणालक्षितः प्राविराम् ।

कु० — (रामदासस्य कर्णे) तदनेन संलापो नः श्रुतः स्यात् ।

गृ० — (तस्य पृष्ठे हस्तं विन्यस्यन्) वत्स ! आस्तां तावन् । मा ग्लपयात्मानं वृथा ।

कु० — आयागेनोपलब्धं स्यात् सदनमिदं त्वया । अपरिचितावसथोपलब्धं निपुणोऽसि मत्ने ।

गृ० — विदनातिवामरोत्तरमप्यवलोकितस्य स्वचित्रस्याभिज्ञाने किं नाम नैपुण्यं घोनेत ।

कु० — तत्परिचिनं गृहमेतत्ते ?

गृ० — यथात्मानं तर्धवायैमि क्लिदेदम् ।

कु० — (विस्मितो रामदासं संयोष्य) कथमेतत्कथंभाष्यम् ।

रा० — स्वयमेव तदास्यास्यति महाभागः ।

कु० — अथ मदम्यापि परिचिता म्यादस्य ।

रा० — अथ किम् ।

कु० — (स्मरेदम्) तर्किं भवदिनं विज्ञापिता मा ?

रा० — यतम् ' स्वत्तादास्यरहस्यभेदं भगवत्याः सुनीतिदेव्याः पुरो न करिष्ये ' इति तस्मै चिरात्प्रतिश्रुतवानहम् ।

कु० — तत्तादास्यम् ? (मर्मघ्नमुभौ तां निरीक्षमाणः) कुतस्तद्विरक्षिपुस्त्वम् ? कथय विनाशष्टय्य ममम् ।

गृ० — वास ! सर्वमेव वृत्तं ते कथयिष्ये । मद्दर्शनात्त्वन्माता संशुब्धा भवेदिति राहूयोपस्वागुमिह नैच्छम् । परं प्रतिश्रवस्य मे भद्रो मा भूदिति समायातोऽस्मि ।

कु० — कुतः संशुब्धा भवेदम्या ? क्रतुस्वभावाऽन्वयतामा किल मन्त्रमवित्री ।

गृ० — वास, माक्षादेषा भगवती क्षमादेवतेति विदितमेव । तत्र जन्मतः प्रागेव परिचिनेयं मे ।

कु० — (मविन्मथम्) मज्जन्मतः प्राह ?

रा० — तथैव ।

कु० — (उर्भा निपुणं निरीक्ष्य) क एषः ? कस्वम् ?

रा० — (मन्दमन्दम्) नास्थेष तत्र जनकेतरः ।

कु० — (प्रोचैः पुनः पुनः प्रहस्य) मज्जनरुः ? कुतो मां विप्रलब्धुं प्रवृत्ता स्यः । अलं क्ष्वेलया ।

गृ० — यदि सजीवोऽहमिति विश्वसिषिं तत्तत्र पिताइमिष्यपि विश्वसिदि ।

कु० — कुतस्त्वया नोस्तं पूर्वमेतव ? किमेतद्रूढम् ? आषाल्यान्मदीयनातपादा भूमरास्ते केनचन साध्यगोन निहवा इति निवेदिनोऽहमम्यया । (प्रहस्य पुनः पुनः) नदि, नदि, मय्ये नर्मप्रियः संजातोऽसि वन्धनविमोचनात् । एतां जीवन्तं जाननी चेन्मज्जननी विना स्वदर्शनं क्षणमपि न प्राणानधारयिष्यत् । न शोकोऽपि न दिवसो व्यतीतस्वामचिन्तयन्त्यास्तस्याः ।

हरिः—(सखेदम्) हन्त, न व्यजानाम्या यद्दहं कारायां वासित इति ।

कु०—परं प्रातरेवाद्य प्रोष्टं त्वया यत्रिराश्रयं मां न कोऽपि प्रतीक्षत इति ।

गृ०—कस्य, मय्यमेव तदपि । (मन्दस्वरेण) विशानिं वर्षाणि मृतकस्यः स्थितोऽहम् ।

कु०—अथ को निहतो धूमयाने । अपि त्वया... नदि, नदि । उद्भेदियाकरः पश्चिमदिशि, निशापतिरपि रागनतलासुपवृष्टि निपातयेत्परं पुष्पमश्रयस्य प्रमथेन त्वया घोरमिदं कृष्यं म्यधायीति स्वप्नेऽपि न चिन्तयेयम् । तथापि कुतस्त्वामाजीर्षं कारायां न्यसिष्वराधिकारिणः ।

हरिः—वृत्तान्तानुमेयप्रमाणादेव । (खलार्तं प्रमृज्य) हन्त, कथविष्यामि प्रमेग सर्वं ते ।

रा०—उपविशतु तारम् । दीर्घाध्वानं पादचारिणानेन धान्तेन भाष्यम् ।

उपविश्यतामुपरिश्यतामिस्तुस्या करमादाय हरेः कुमारो दोलायां सं ममुपवेश्य तद्भूतमुश्रुयोश्चरित्तलापाशं पशोःकुलो पावतिष्ठति तारम् पूर्ववृत्तं कथयितुमारभत हरिः ।

हरिः—अपि तव जनन्या कदाचिच्छ्रयितं ते यस्त्वन्नाननः पूर्वमेकदा म्यगपाप-गतेपारो धूमयानेन मगरान्तरं प्ररिगतः पुनश्च गेहं भाषात् इति । (तथैव कुमारोऽपि प्रतिपद्ये) ममयेऽस्मिन्मपविन्यातया निजावतिष्ठत्यभरणम् केषूँ विव्रीपानीता मप्रग-

साय पर्याप्ता मुद्राः । ता आदाय प्रतस्येऽहमितः । अथ प्रचलति सवेगं धूमयाने घोरदु-
श्चिन्तासन्तानिन सहसाऽऽक्रान्तोऽभवत् । येभ्यः कुर्सादिवेभ्योऽस्मद्भृतये वैकल्यादेकमात्राहा-
रान्यामावाभ्यां कथं कथमपि प्राणान् धारयद्दयामृणं गृहीतं तेऽमी वितीर्णधनं प्राप्तुं प्रयह-
मिह समुपजग्मुः । आसीदत्तदा तत्र जननी प्रसवोन्मुखी । इति चिन्तामिपरितापाभिभूतो
धूमयान उच्चिद्रनेत्रः स्थितवाहनम् । व्यचिन्तयं च । अहो सहाध्यायिनो मे मदपेक्षया
म्यूनाभ्यस्ता अपि स्वस्वव्यवसायेषु लब्धवर्णाः । परं दैवोपहतस्य मे चिरं कृतदीर्घायासस्य
प्रयत्नाः सर्वेऽपि नैष्फल्यमेव प्रापुः । हन्त इदानीं भिक्षापात्रहस्तस्य द्वाराद्द्वारं पर्यटनसमयः
मे समुपस्थितप्रायः इति ।

अत्र रुद्रकण्ठेऽस्मिन् विरतवचसि 'गहना कर्मणो गति' इति रामदासः सानुकम्प्यं
दुःखप्रसृतं मित्रं सान्त्वयितुं भगवतः श्रीकृष्णस्य सूक्तिरत्नमुदैरयत् ।

हरिः— व्यचिन्तयमहं जन्मान्तरे किं नाम घोरपार्यं व्यधायि मया यस्य
फलमनुभूयतेऽस्मिज्जन्मनि । ततश्च 'गुरुणामभिमतं तिरस्कुर्वाणान्मनुजान् कुलदेवता
न हि क्षमत्' इति सुनीत्या भूयो भूयः समुदीरितं वचोऽस्मरम् । विपज्जालमिदं ध्यायतो
मदन्तर्लाना काऽपि वाक् सहसा मामवोचयथा—'यावत्तव दिवंगताया मातुः प्रतिज्ञा न त्वया
निर्वर्तिता स्यात् तावदापत्परम्परामेव त्वमनुभविष्यसी'ति । क्रमेण तावत्कार्त्स्निकश्चित् स्थानके
धूमराकटान्तरं प्राविशत् । प्रकोष्ठेऽस्मिन्नेक एव गाढनिद्रितः सहाध्वगो व्यलोकि मया ।
धूमयाने महावेगेन सखडखडशब्दं धावति सरभसमनवरत्नं प्रकम्पितोऽपि मूर्च्छित इव
पान्योऽयमविच्छिन्ननिद्रः काष्ठरीठे शयित एव स्थितः । कतिपयक्षणोत्तरं कुसुमशयलमिव
तारकितं वियदराजत । न चिराच्च कृष्णपक्षकलावानमृतदीधितिः पाण्डुरपिङ्गलद्युतिर्धृत-
कपायाम्बर इव संजातनिर्वेद इव विभावयाः पराङ्मुख इवाध्यतिष्टदन्तरीक्षम् । क्रमेण
विगलितोदयरगो द्विजराजोऽम्बरापगावगाहमानो धीतसिन्दूर इव धूमयानस्य गवाक्षतः
स्वपाण्डुधाराभिः सुप्तस्य पथिकस्थाननं प्राक्षालयत् । अहं तु सुप्तस्य निस्तेजो मुखं
दीर्घं निरीक्षमाणः संमुखीने विष्टे स्थितवान् ।”

अत्र क्षणं विरतवचसि हरौ 'क आसीत्पुरोऽयम् ? भवतः कारवासस्य कः
संयन्धोऽनेने'ति सद्गतायामप्रिधसन्निव बटुरवादीदधीरम् ।

हरिः— (निर्व्याजम्) वरस, न एल्लु मिथ्यावार्ताजालं विरच्यते मया । निद्रिता-
ध्वगस्य मृत्युकल्पेन धैवधेनेन तन्निश्चलत्वेन चाकृष्ट इव कुतूहलात्तमुपेत्य निपुणं तन्मुखं
न्यरूपयम् । तावदुत्पादितो नादोऽपि मया प्लव्याग्रेण । परं भद्रस्वापो नाभूदेवः । ततश्च
स्तराङ्कं तदुपरि नत्वा निर्गतधारीऽयमिरययोधि मया । कोऽयं तु पान्यः ? कथमवस्तद्वेदः
समभूदिति कुतूहलपरवशात्समचालयम् । परं दाएण्ड इव निश्चल प्वायमार्गीत् ।
पुनरपि सरभसमेवं यावद्विचालयामि तावत्तदुपवद्दिधक्षर्मनिर्मितं कोशमेकं न्यपतद् भुवि ।
कोदीकृतं तदन्तरे सावरणं पत्रमेकमपश्यम् । भावरणोपरि पान्यस्य नामधेयं वास्तरधानं
च ठिलिते आस्ताम् ।

कु० — क. भाषीदेवः ?

हरिः— केनचिदविज्ञानेन क्षेत्रपतिना पञ्चाशुदेशीयेन भाव्यमनेनेति तद्यामवस्त-
 र्द्विं मया । कोरोऽस्मिन्निसतमुद्राद्विपत्रमुद्रं निवेशितमासीत् । व्यचिन्तय च ।
 अहो ! हस्तगतयेयद्द्रव्यो वराहोऽत्र मद्द्वितीयो विगतासुः । केयं घटना विधेः । आगामिनि
 म्यानके कोऽपि चपलहस्तः पथिकोऽत्र प्रविश्यैनं द्रव्यमाराहययिव्यति । ' कुत आगतोऽयं,
 क्व गन्तुं प्रावर्तत, कथमस्माद् गतासुरमूदि 'ति ध्यायतो ममान्तराभास्तयत्तमापद्यमाना
 ' यावत्तत्र दिवंगताया मानुषं न निर्वन्ध्यत तावद्विपत्रंपरमेषानुभविव्यसी ' ति पुनः
 पुनः हृदि मे कापि चार् प्रादुरभूत् । अवभूय हृद्गतं यागीमिमां प्रस्तुतविषयमधिष्ठय
 ममधिकज्ञितशामाविषयः कोरास्याम्यन्तरे पुनर्निपुणं निरीक्ष्य तद्वस्ताङ्गिनं पत्रमेकमपश्यम् ।
 लिखितं चासीत्स्मिन् । ' देवयोगादस्य कस्यापि करतले त्रिशतं मुद्रा इमा निपनेयुस्तेनो-
 पयुज्येत द्रव्यमिदं शृत्वे कस्याप्यकिञ्चनस्य देवताराधनार्थं वा । नास्ति मे जगत्यां
 रोऽपि यान्धवो न वा सुहृत् । देवाधीनायां मूर्ती मे न कोऽपि प्रतिवाच्य ' इति ।
 पत्रमेतत्पठं पठं व्यचिन्तयम् । ' अपि घटनेयं वैकृत्यप्रस्तस्य दुःशोपशमनाय मे विधिना
 विरचिते ' ति । परं श्रद्धेति विचारमिमं विधूय कोरो पत्रघनादिकं निवेद्य यथापूर्वं प्रेतस्यो-
 पधानस्याधः पुनर्निधाय च संमुखीनविष्टे कृतपदः स्वप्नं प्रायने । परं निद्रादेव्या
 परिष्वक्तस्य चिरमुक्तिद्रव्यनस्य चेतसि मे क्रियात्मभिहारेण स एव ध्यनितवस्तं
 प्रणयन् । सपत्नीकस्य मे द्वाराद्द्वारमटतस्तुम्भीकरस्य प्रथासन्नसम्भवस्य तत्र
 बुभुक्षयाऽऽहन्तश्च चित्रगुम्भं मद्येतश्चभ्रुगोचरतामगमन्स्फुटम् । दुर्भिवारचिन्तामन्ता-
 नार्दितोऽहं जगयामाभानममहायमपश्यम् । निर्गतासुः पान्योऽपि मां साग्रहं प्रावर्तयदिति
 प्यभावयम् । ' भोः सुयोगोऽयं देववशात्समुपस्थितोऽस्ति ते । तमपयापयमि चेतदन्यः
 कोऽपि तेनायमन उपकुर्यात् । श्लाघ्यः खलु तत्र हृद्गतविषयः । वित्तमेतद् गृह्णाग धुधानां
 दपिनां भोग्य च । प्रसादय वा कुलदेवतामामन ' इति प्रेतो मां प्राणुनुरदिव ।
 मदन्तर्गतध्वानं मृताध्वगस्यादेशं च प्रतिस्त्वसुराप्यहं मन्कमुक्तोशमने घटीयन्त्रे सार्धेद्वि-
 वादनमयममङ्गितमाञ्जोवय 'न चिरात्किदिष्टस्यानं धूमशकटः समागदेत् । तश्चगस्याप्यरप्ययो
 मा भूदि 'ति निश्चितं मया । पत्पटयोपपद्यः सुयोगोऽयं भाविदुःसहानर्थमन्दोहं
 निवारयेदिति विलक्षणव्यगहारे प्रवृत्तोऽभवम् । न चिरान् पारस्परिकव्यवहारिर्वर्तनं विधाय
 पथिकस्य कोशाच्छत्रयं मुद्राणां चापहृम्य न्यवेशयं तस्वपरिवर्तनकमुक्त्य कोपे ।
 तत्र तद्वस्तङ्गिनं पत्रं रिदार्यं पत्रव्यङ्गानि यद्विरक्षिपम् । तदनु मद्यामयामस्यानाङ्गिनपरिक्रमं
 यद्विपत्रं च पथिकस्य रिक्तकोशान्तर्विन्यस्य यथापूर्वं तदुपवर्हस्याधः स्यादपिना तजानाङ्गिनं
 रिक्तपत्रवर्गं मन्कोने न्यधापि मया ।

कु० — (विरगतितनयनः) अहहह ! ईहं वक्ष्यम्या निशन्देत् !

रा० — ' स्वप्य, तत्र जनयेन स्वरीयनाम्नः सदाध्वगव्य घनेन शिनिमयः कृत ' इत्येव सा वरपति ।

हरिः— अहो ! महाराजकेनातेनामानं दग्धाई हृत्पानहम् ।

इति स्वरकण्ठसुरीर्यं हन्वत्तुगाम्यामाप्यारप्यप्रपाप्यश्रद्धितमानर्त्तं हरिः ।

रा० — (सानुक्म्पम्) सखे, क्षणिकविभ्रम एवासीच्छिल्पः । कृत्येनानेन तु व्यथाजनं सोढं त्वया विदति वर्षाणि खलु ।

कु० — अनेनाजीवं कारायां न्यक्षिपंस्यां जाल्मा अधिकारिणः ?

हरिः—प्रथमतस्तावद् वृत्तान्तानुमेयप्रमाणात्तत्र परधनाहरणस्याभ्युपगमात् स्वयमेव दण्डार्हमकारयमात्मानम् ।

कु० — घातकस्त्वमिति कथं प्रमाणीकृतमधर्मैस्तैः ? तव धूमयानप्रवेदात्प्रागेव पथिको मृत भानीदिति कुतस्त्वया नोक्तम् ?

हरिः—आत्मानमवितुं न मया व्यवसितम् । शतत्रयस्य मुद्राणामुद्गमं मा जानीयात्तत्र जननीति । यद्यात्मानं घोरामियोगादभिरक्षितुं प्रायतिष्ये तदा मत्तादात्म्यरहस्यभेदोऽप्यमविष्यदेव ।

कु० — तात ! तर्हि वधस्तम्भेऽपि त्वामारोपयिष्यन् रक्षिणः ।

हरिः—अयुक्तकारिणमात्मानं दण्डयितुमिच्छन् सर्वथा सबन्धोऽहमासं प्रयस्या विश्वासनिरासान्मरणं श्रेय इति । नास्ति हि जगतीतले तदपेक्षया प्रशस्तं स्त्रीरत्नमन्यन् । सेयं साक्षान्मूर्तिः सावित्रीदेव्याः । दिष्टया पथिकस्य त्रिपये गवेपणपरो न कोऽप्यासीत् ।

कु० — हन्त ! तन्नाम चाङ्गीकृत्य विदति वर्षाणि कारायां यापितानि त्वया । अहो क्रिमियं निष्टुरघटना विधेर्यदियन्समीपस्यमपि त्वां लोकान्तरगतममंस्ताम्या ।

हरिः—जीवन्नपि मृतप्राय आसमहम् ।

कु० — (रामदासं संबोधय) सर्वमेतद्विदितमासीद्भवताम् । क्रिमिति न तत्कथितं मदम्बायै भवन्तिः ?

हरिः—वन्स ! न तत्र पितृव्योऽत्र दोषास्पदम् । तत्र मातुरवमाननं मा भूदिति मद्रहस्यभेदं मा स्म कार्पीरिति प्रार्थितवानहम् । मन्मरणोदन्तो हि दुःस्वदोऽपि कारादण्डवृत्ताद्य दुःसहतरं भवेदस्या इति ।

कु० — अथि पितृव्य ! अपि सा नगरान्तरात्तद्विद्वर्तनाभावात्त चिन्ताकुलाऽभूत् ।

रा० — दिष्टया स्वप्नितुर्निर्गमाद् द्वित्रिदिनोत्तरं त्वां प्राप्तुं सा । हन्त, पतिं सोऽच्छण्डं प्रतीक्षमाणायै वृत्तपत्रे तन्व्य मरणोदन्तोऽपाठि मयेत्यलीकमेवाकपयं तत्रभवन्त्ये । अरि च धूमयाने स्थितस्य तत्र पितुः शवस्य द्रौहस्तदौर्ध्वद्विदिकक्रिया च तद्वासस्थानानभिज्ञतया रक्षिभिरैव निर्गतैतेनि सव्याजं न्यवेदि मया तपस्विन्यै तस्यै ।

कु० — (हरिम्) क्रिमिति मे कारायां मृतमिदं न कथितं भवता ।

हरिः— (मविपादम्) शूरानीमपि त्वं कारायां नारोदियः । अहो ! स्वतन्त्रतायाः परमानन्दः ! अहो विमुनेर्धमलानिलनिःश्वसनम् ! पुनरागच्छेयमिहेति स्वमेपि न मया तर्जितम् ।

इत्युक्त्वा हस्तान्यामावृत्त्वाननं मुक्तकण्ठमरोदीहरिः । क्षणोत्तरं किञ्चिदुपदामित-
दुःश्यावेगो ' हन्त ! इदानीं तु धरणिभारभूतो सृष्टिण्ड इव निश्चरयोगः समुपस्थितोऽ-
स्मौ 'ति न्यगादत्म मगद्गदम् ।

कृ० — (वाष्पघूरितलोचनः) सर्वं सर्वं वदतु । पत्नीप्रगयिता भवता स्वजीवितं
तृणमिव निक्षिप्य चरमो यज्ञो व्यधायीति धन्योऽस्मि भवान् । अपि विभेदि
कुम्भिताभ्रनां प्रतिवेदिनां तिन्द्रायाः ? अलं भिया तात । स्वार्थन्यागेन पूजाहंभूतोऽसि ।
धुर्त्साडितकुलाभिरक्षणाय काराचामोऽङ्गीकृतो भवनेति कथयिष्यामि तेभ्यः । विद्याधिभ्यो
विद्याप्रदाने त्वया सर्वम् व्ययोऽकृतम् । नैकान्य गतेषु च प्रयागेषु न कोऽपि प्राप्तेस्मिन्
साहाय्यं ते व्यतरदिति ।

हरिः — वन्म, क्रिमात्यातेतानेन ? त्रिपुल्या हि पृथिवी । पर्याप्तं च पृथिवीतलं
त्रिभेषां समाश्रयाय ।

इति भगिने हरिणा समाकृतिं तावद्गृह्णाद्वाहिः पादविन्यासध्वनिः । न चिराच्च
प्रवेशद्वारमुदघाञ्चत । तदाकर्ण्य ' सावधानम् । मन्मायावास्ति मुनीतिदेवी ' व्यप्रवी-
दान्नामः ।

कृ० — (सर्वभ्रमं महर्षं च) परमानन्दार्गवेऽमी निमद्भ्यतीति नास्ति सन्देह-
लेसोऽपि ।

श० — शनैः शनैरेव सर्वमिदं वृत्तं निवेदनीयं तस्य । (हरिम्) मत्प्रे, प्रकृष्टा-
न्तां गम्यतां क्षणमात्रम् ।

इति रामदासस्य वचः प्रतिपद्य शीघ्रं ममीपवर्तिप्रकृष्टं प्रति याम्यन्तं हरिं " महो-
त्पवदिवमोऽर्थं, तात । प्रज्ञानन्दं प्राप्स्यस्येवास्या पुनःसप्रमेत भवता " इत्युदीर्य मोऽस्यं
कुमारस्तमन्वगात् । मुनीनिर्मुग्धशालां प्रविश्य ' वाम्नि वन्म ' इति वाक्पृच्छति रामदासं
तावद्युपसोऽपि स्वशयनागाराशिरातः ।

मु० — कथम् ? नाद्यापि किं स्नानादिविधिः ममापितम्ब्या ? पुरोहितश्चित्ताय
त्वां प्रतीजने । अरे कस्मिन् कर्मणि व्यापृतोऽस्येतावच्छालम् ?

श० — महचरेण मार्धं मंलपन् ।

मु० — मद यन्दिना ? (मंत्रस्ता) हा ! परमानन्दं कथमत्र प्रविष्टोऽयम् ?
इत्युक्त्वा सर्वप्रममितन्वतो निरीक्ष्य ममीपवर्तिप्रकृष्टं प्रति याम्यन्तीं तां न्यवा-
रयन्मगः प्रनारितहम्भान्याम् ।

कृ० — (प्रकृतवदनः) दिद्येऽमी प्राप्यरेव । प्रायो कोशाज्यायाम् । तदस्ति-
नाराकरं याम्यर्मीनि मरापरं धर्षति सुतम्ने । अपि च तं भोजयिष्यमे महानये,
सुन्यराज्यायामपि । मिष्टान्नपुग्निपात्रेण तं मेविष्यमे । तदनु सर्वेऽपि वर्षं चत्वारः
परमसमानन्दासगापनिमवगाहमानाः सुखं शोष्यामहे ।

इत्युदीर्य मातुर्हस्तमादाय समार्दयं तं पयसुम्व्यप्रमुदितान्तर्बटुः ।

सु० — पुनस्त्वां सनिश्चयं वन्मि यदस्मद्रेहे बन्दिनः प्रवेशेन न भाव्यम् इति । (पुत्रस्य प्रोक्षप्रहसनेन रक्षेव) सद्य एव केवाद्रित्यतिवेशिनां तद्विषये कुत्सितसंवादोऽध्यावि मया । यदि पुत्रयोऽयमिहालोक्ष्येत प्रतिवेशिभिस्तदाधिकाधिकनिन्दापट्टेन लिप्सो भविष्यावः । (कुमारो भूयो भूयः प्रहसंस्तं परिष्वजते ।) हन्त ! निर्लज्जता बटोरस्य ! तव तातपादास्त्रपयाऽमरिष्यन् । (रामदासम्) वेत्स्यैतद् भवान् । नहि, नहि । सदोपोऽयं नालोक्ष्येत गृहेऽस्मिन् । निर्गच्छतु शीघ्रम् । (धनक्रोशाद्बुद्धृत्य रूप्यपादम्) देहि तस्मा एतत् । अनेन क्रिमपि र्यायं क्रीगातु । निर्गमय तं श्रद्धिति । न तुष्येदनेन चेदधिकं प्रदास्यामि । रूप्यार्थं, रूप्यमपि । परं सपदि निर्गच्छतु वराक्रोऽस्यम् ।

अथ सुवक्रो मुहुर्मुहुः प्रहसन् रामदासेन दत्तसंज्ञः प्रक्रोष्टं प्रति यावद् गच्छति तावद् “गृहार्णतानि पञ्च रूप्याणि देहि तानि च तस्मा” इति सुनीतिरप्रवीत् । परं मातुर्बचनमश्लेषवशिव ततोऽभ्यधावधुत्वा ।

सु० — अहो, मीर्ष्यं सुतस्य मे । देवमन्दिरनिर्मितेः प्रतिज्ञापि निरर्थिका भविष्यत्यद्य । विश्वगेव नतशिरसा स्थेयं मया । हन्त ! हन्त ! बालिशता बटोः ।

रा० — नहि, नहि । भवत्या नन्दनः साधुरेव । तरुणानां प्रतिभायुजामात्मबोधो वैशिष्ट्यं भवति खलु ।

सु० — (तं निरीक्षमाणा ससन्देहम्) क्रिमित्येवं भाष्यते भवन्निरद्य ? नावगम्यते मया भवदीयाऽपि चारु ।

तस्मिन्नेव क्षणे प्रक्रोष्टान्ततो “निर्गतो निर्गतः पितृच्य निर्गत” इत्याक्रोशन् ससंभ्रमं सुरसालां पुनः प्राविशत्कुमारो विपण्णतमः ।

सु० — को निर्गतः ।

कु० — “मदीयं मित्रम् । मदीय

सु० — अथ किं स्वयाधिक्रमवेशितम् । अपराधिनो न कदापि विश्वसनीया इति वयिनमेव ते पूर्व मया ।

कु० — अम्य, नास्तीदपरार्थी मत्सग्या । हन्त ! विनष्टमेतं न कदापि द्रक्ष्यामि पुनः । ‘नाभिमतोऽहमग्रे’ नि व्यजानात् । (इति घदन्नरोदीन् मुक्तकण्ठम् ।)

रा० — नातिदूर् गतः स्यात् । अत्रैव ह्यपि भाष्यं तेन ।

कु० — न ह्यपि स वनेत्रे । सर्वत्रैव गवेपिनो मया । गोशालायामपि ।

इति घदन् भूतले निपाप्यागमार्गं सुवक्रोऽधिकाधिकस्मापन्नत् । पर्यन्ते पुत्रस्य शोकस्य स्वयमेव क्षरणीभूतेन तन्मविधमुपविश्य भुवि तं च समार्दयं संस्पृश्य —

सु० — भलप्रलं रदिनेन । आगच्छतु तव सुहृदप्र । प्रायो निष्कृत्युत्तरं सर्वमेव मातु भवेत् । उचितं न्नापयागमार्गं च शीघ्रम् । (रामदासम्) अन्विष्यतां तावत् ।

रामदामो गृहान् मपदि निर्ययी ।

यद्विक्रयोत्तरं निष्कृतिविर्यौ ययाविवि देवमन्त्रिरपूतैर्द्विदिते कुमारः मङ्ग
जनन्या मदनं निवृत्तो मुष्यशालायां चिरमितस्ततोऽम्बुम्यो गत्रागतं कृतवान् । न्वन्दिष्ट-
नादश्रवगाद्भूयो भूयो वातायनं मरमम्मघावच्च । श्रमेण रामदामः शुभ्राम्बरधारिणा
हरिणा मुग्धित्स्मद्भुष्टेनानुगम्यमानो मुष्यशालां प्रव्विसत् । प्रविष्टमात्रं हरिं कुमारो
वावद्ग्राहं परिष्वजते तावत्कुष्ठदेवतापादानाय पुष्पमोदरुटीपादिमम्भृते पात्रे धारयन्तो
करपङ्कजे मुनीतिः हरिं विलोक्य देहस्यामेव अष्टपंजेव म्निमित्तलोचनोऽर्ककाष्टमूर्तिरिव
मूढमा श्रमं तस्यै । पूजामाननं तत्करादपागृह्णित्तितले बद्धाङ्गुलिहरियावनामुपैति
तावत्पिराचावलोचनाद्वयप्रस्तेव मनियताश्रेतां मा न्यपतदधः । तदनु हरिणा ममादेवं
संशोधिता सा विस्यथभयाकुष्ठान्तरा तं निरीक्षणमाग चिरं बद्धवागवस्थिता । श्रमेण
मनूँनन्दनाभ्यां शूष्पिता रामदामेन च भावधानं बोधितयायाभ्यां दानैः दानैः
स्वान्प्यमवाप मुनीतिः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
१२. निशीथवलिः

निशीथिन्यवमितप्राया । साहिवशादा-द्विव्रन्वाभाम्नः कस्यचिन्मुस्लिमाभिजातस्य-
श्रीलस्य सुरतनामनगरनिवासिनः सौधस्य मुषशाला पूर्णान्धनमसावृताऽऽसीत् । नीलवर्ण-
कार्मिकश्रीममयजवनिकाभिर्नैरुभीपणपित्तलमूर्तिभिश्च सा दिवापि निरानन्दा रात्री व
विविधाकारमञ्जसञ्चयेन शवपेटकसमूहयुक्तं स्मशानभूरिव भयानकालोकं भेजे । तेष्वेक-
स्मिन्मञ्चे श्रीलस्यात्मजा झुलेकाभिधा सोत्कण्ठं कमपि प्रनीक्षमाणोपविष्टासीत् ।
प्रत्यासन्नविंशतिवर्षा पुरातनमोगलसाम्राज्यकालीनैश्चित्रकारैः कसिदन्त आलिम्बितानां
रमणीनां चित्रेभ्योऽपि रमणीयतरा, सृणालगौरी, कुन्दकोरकाप्रदन्ती, नवनीतफोमलवर्ग-
च्छविः शशिकलेव नवयौवनारम्भपदाङ्किता, प्रवालाधराऽऽयतपद्मच्छादितदेदीप्यमान-
नयनयुगला, शोभनसान्द्रनीलकुन्तलालकमण्डितचारुशीर्षका बालिकेयं त्रिनोदाभिलपि-
त्वमात्मनो नयनापात्रविभ्रमेण सलीलस्मेराननेन च स्पष्टीकृतवती । स्वाभिजातोचितं सगौरव-
माचरन्ती प्रगल्भा चाल्पवयस्काऽपि वारूपदुर्विक्रमिताऽज्जवदना सोत्साहा नितरां मोहिका
सर्वथाऽभूत् । जन्मतो मातृहीनायाः पितुर्लालनामृतसुरं न कदापि निरवेशि तथा ।
धनाढ्योऽयं पिताऽस्या हि दिवा द्यूतादिकलाकलापपारसोः सहचरोर्धनोदितहृदयो नक्तं च
वाराङ्गनाभिर्नृत्यसङ्गीतादिविलासनन्दितोऽवधूतकन्यकाचिन्तनःकालमयापयत् । जन्मन एव
प्रभृतीयं पुरातनवृद्धपरिजनस्य गोढिन्या लालिता पोषिता च । शैशवे केनचन परिणतवयस्के-
नाध्यापकेन प्राप्तप्राथमिकमातृवार्शिक्षा ततश्च कयाचित् मुञ्ज्याऽऽङ्गलदेशीयाऽधि-
गमिता सक्लाङ्गललिपिज्ञानं क्रमेण च वाचनलेखनादिनैपुण्यं काव्येतिहासभूगोलशास्त्र-
पाठ्यं चित्रकलादिचातुर्यं, पाश्चात्यमङ्गीतकौशल्यं प्रसिद्धपाश्चात्यकथाख्यायिकारम्प्रहणपाठ्यं
च । सक्लमिदं शिक्षणं सम्प्राप्यापि विशालसौधे पितुः प्रतिपन्नपुरातनरूढेः कन्यान्तःपुरे
यन्दीव निरुद्धसर्वबहिःसंस्कारा कथमपि कालमगमयद्बालिकेयम् । भ्रान्तरे तस्यामा-
ङ्गलाध्यापिकायां कार्यवशात्स्वदेशं गतायां झुलेकाया विविक्तं वृद्धिमगमत् । परिणतवयो-
वशादन्धीभूतां तस्या धात्रीं, धाण्याश्च स्थविरपतिं, तयोश्च सुतमुस्मानाभिधमन्तरेण
न कोऽपि कुमायां दृश्यमगात् । समानवया उत्मान् मार्धं तथा पोषितो मातृवाचि
चाध्यापिनोऽनुमोदितकन्यान्तःपुरप्रवेशोऽप्याङ्गलाध्यापिकया तन्माहचर्यं न कदाप्यनु-
मोदित आसीत् । अपरं च सम्प्राप्तपाश्चात्यशिक्षणार्थं शारिकाया अपि भृत्यकल्पस्य
तरुणस्यान्य साहचर्यं न भृशमभ्यरोचन ।

अथाङ्गलाध्यापिराया निर्गमादराभ्य झुलेकायाश्चेनस्तरलतरलतां प्रापत् । न सङ्गीतं
न वा कथापाठनस्या त्रिनोदप्रतोऽभूत् । याज्ञजगदिदृशाचिन्तनेनैव दिवानिशं मा गृही-
ताऽभूत् । कथं नाम स्वेच्छया पर्यटिमुं प्रमथेयमिति प्रतिक्षणं प्रादुरभूरभिराङ्क्षा तथे-
तयि । भ्रान्तरे तस्यागिप्रहणपंधानं कस्यचिद् देवान्तरवासिनः श्रीलस्यात्मजेन विशा
निधिर्न थायाया च मत्ताऽभ्यन्तरे सुरतपुरामुपस्थास्यतीति वृत्तं झुलेकायाः श्रवणपथेः
काण्डं म्यपत्तम् । अनवलोकिततरुणेन मार्धं पाणिप्रहणमनिष्टन्तो बालिकेय व्यतिकारमिमं
निरावपिभ्रमनेत्रोकायात् प्यचिन्तयत् ।

अथ सायमेकदा वातायनोपकण्ठगतां बहिरवलोकनपरां तामुस्मान् धान्याः पुत्रो नवयौवनचुम्बितशरीरो घणैः गौरः प्रचण्डवाहुदण्डः सुनद्धस्तायुः समुपेत्य विदिततन्मनोरथोऽब्रवीन् । ' भर्तृदारिके, आशापितोऽस्मि स्वामिना कृतवाङ्निश्चयस्य वरस्य ते पुं गन्वा सह वरयात्रया निवर्तस्वेति । तस्माद्वातस्तरां श्वः प्रस्थास्ये ' । इत्याकर्ण्य झुलेका क्षणं विमृश्याब्रवीद् ' अहमपि गृहनिर्गन्तुकामास्मि । अपरिचिततरुणेन सुहृ विवाहाद्वरं मरणमपि । को जानाति कीदृशः स्यादसौ । प्रायः पङ्क्तुः, प्रायः स्थवितो गलितङ्गः, प्रायोऽन्धोऽपि स्यात् । उस्मन्, नय मां सहात्मना । कचिन्मागं विसृज्य मां निर्दिष्टस्थानं प्रति व्रज । भद्रमुख, बहूपकृता भविष्यामि ते । सर्वाभरणानि चान्मनस्ते वितरिष्यामि ' । इत्युक्तो युवा प्रत्युवाच ' किमिति ब्रवीषीथं विवाहात्पूर्वमपि ' । झुलेका प्रत्यवदत् ' पाणिग्रहणमेतद्व्रतिहनिष्याम्येव । अलं पञ्जरनिवासेनात्र । श्वसनिरोधकेन जीवनेनात्र प्रहतास्मि खलु । मन्दीयभूपाजातेन भूरिधनमधिरामिष्यसि ' इति ।

अथ तरुणमान्दोलितमानसमालोक्य पुनर्लोकं भवितुमुपाव्रंस्त सा । ' अथवा स्वातंत्र्यं यदि मे दीयेत तर्हि तवापि भार्या भवेयमिति कलमधुरप्रखारिण्या व्याहृतं कालतन्त्रज्ञया झुलकया । तदारुण्यं युवको विस्मयेन स्तम्भित इव प्रत्युत्तरमदत्वा क्षणं यावद्बद्धयाद् स्थितः । पुनश्च मधुरगिरा तस्याः प्रणुल इवान्नविकारेण स्पृष्ट इव च प्रकुहाननः प्रत्यभापत् । ' भर्तृदारिके, सम्भावितोऽस्मि किल भवत्याः कृपाकटाक्षेण । निरन्तरमेव भवत्याः सेवापरः स्थास्यामि ' इति मुकुलितहस्तः प्रतिश्रुत्य ससम्भ्रमं पुनरब्रवीत् । " निरीधेऽद्य बलीवर्दयुक्तशकटं सौधस्य बहिः सजं करयिष्ये । भवती सर्वाभरणवसनादिजातं सञ्चित्यात्रैव प्रतीक्षतां माम् ' । इत्युक्त्वा सप्रभ्रयं यथोचितं दारिकायै त्रिवारमभिवन्द्यापासरत् ।

अथ परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा झुलेका सञ्चिन्य समस्तमहाईरन्तखचिताभरणजानं रुचिररचिराम्बरनिकरं च पेटिकयां सन्पुटीकृत्य भाविस्त्रातन्व्यलाभमुद्वेक्षमाणा कन्यान्तःपुरतो विमुक्तिप्राप्त्यनश्च हर्षेण, विविधभावभङ्गिभास्वरवदना पुलकितानुगी बभूव । अथ प्रामादेऽस्मिन् निरीधिन्यां निर्मोक्षितं जाते तरलतरलचित्ता स्तोक्रनादेनाप्यस्वस्था बद्धदृष्टिश्च स्थितवती । ततः समुन्ध्यायाम्यगमत् सा पित्तलमूतैः सविधे कालिकादेव्याः पुराणमूर्तिमात्रैकद्वेतुना रक्षितायाः । निरीक्षमाणा तद्गास्वराभियुगलं मुरदाइबलम्यमानां च तज्जिह्वां क्षेपं जेषं वक्ष्यति । मोडितेव यावन्सा मुहूर्तं निश्चला तिष्ठति तावदनुपलक्षितस्तरुष्टतः प्रादुरभूदुस्मान् । मन्दं मन्दमुदात्तं द्वारमुक्ततत्रपदेन प्रविश्य च प्रकोष्ठं झुलेकाया अंशं समार्दवमस्पर्शत् । स्पृष्टमात्रायास्तस्या मुग्गादुद्गतमीयन्मन्दनम् । ' सावधानम् । मा कार्षीन्निद्राभङ्गं सुप्तजनस्य ' । इति कर्णोऽञ्जपत्तस्या उस्मान् । प्रियदर्शनस्तरुणोऽयं सखदगात्रः शुभ्रवसनानद्वन्द्वितयधोवसनो एताजानुदीर्घकृष्णवर्णकन्धुको निदितशितो भागीकनुस्योष्णीपः प्रगल्भं कुमार्याः सम्मुष्नीनस्तस्यौ ।

शु०— अरे कियान् विलम्बः कृतएवया । चिरात्प्रतीक्षमाणया मयामन्वय यावं नायास्यस्येति ।

उ०— अपि सिद्धाऽस्ति भवती प्रस्थानाय ?

शु०—(सशिरश्चालनं तथेति सूचयित्वा) अपि पितृचरणा निवृत्ता गेहम् ?

उ०—घटिकार्षं व्यतीतं तेषां गृहानभ्यागतानाम् । परिपेवितोष्णदुरधैस्तैर्निद्रा-
सुखमनुभूयतेऽधुना । नानि मक्षिकापि जागरितेदानीम् । आगम्यतां शीघ्रम् ।

इत्युक्त्वा विद्युदुल्काप्रकाशेन कातराम्यां नेत्राम्यां परितोऽवलोक्य द्वारं प्रति
गमिष्यन् सहसा स्मरन्निव—

उ०—अपि भवत्याऽऽभरणानि गृहीतानि ।

शु०—(नित्रचोळं निर्दिश्य) निःशेषं सर्वमपि मयापहतम् । (ततश्च
चाटुवचसा) सखे, प्रतीक्षस्व क्षणं तावत् । तातपादानां सुखमन्तिमवारं द्रष्टुमिच्छामि ।

उ०—मैवं मैवं क्रियताम् । जागरिता भवेदुश्चेत्स्वामिनस्तदा सर्वोऽपि सङ्कल्योऽस्म-
दीयो निष्कलोन्मुखचमापस्यते खलु ।

इति तस्यै विज्ञाप्याधीरं सहस्रत्रिक्षेपमुस्मान् सावधानं पुरः प्राचलत् । झुलेका
तावत्तद्विदेशं प्रतिपद्यान्धकारे तमनुयाती सुप्तशालाया मध्यभागे चित्रकाचमयकोरा-
निवेशितं प्रकाशचित्रं स्मृत्वा जनस्तस्याभ्यनस्तपुरतः क्षणं स्थित्वा—

शु०—तान्, स्वम्नि । तव स्वविरस्य विश्वास्थपरिचरस्य सह सुतेन पलायितां
मामधिगत्य किन्तु वक्ष्यसि ।

उ०—आगम्यतां शीघ्रं घटिकाधिकं हि यानं प्रतीक्षते ।

प्रवर्तित्वं तदाज्ञानुसारिणी बालिका युवकद्वितीया मुखशालां निशब्दं विसृज्य
सौधाभ्यन्तमार्गं निभृतमतिक्रम्योद्यानमासाद्य च विशालवटतरुच्छायायां स्थितं शकटमुपे-
तवती । अवलोक्य तदपूर्वदृष्टं यानं संयुक्तघण्टानैऋर्णगुटिकामण्डितबलीवर्दं झुलेका
सक्रीतुक्रमवादीदुर्बैः 'आः ! बलीवर्दयुक्तं यानम् ।' इति सोत्साहं समुदीरितवतीं तां
शकट उपवेश्य ज्वनिघ्राश्च सर्वां निपुणमाकृष्य पश्चादधः प्रविश्य च स्वयमुस्मान्
मुसप्रापं सारथि 'यावच्छन्यं बलीवर्दवस्य तावच्छीघ्रं गम्यतामि' त्याज्ञापयत् ।

अथ निरिल्लनिरायां यानेनानेन प्रचलन्ती तौ पद्मयोजनमध्वानमाप्रावतभिनग्नतुः ।
दृष्टिपते गुर्जरदेशोऽयम् । अथ मार्गं शुष्कजृणराशीन्, जलयन्त्राणि, शालिश्रेयाणि, पीत-
सर्पमण्डितप्राचीराणि च प्रथममेव दर्शं दर्शं झुलेकापाश्वेतः प्रमोदतुन्दिलमभूत् । प्रदे-
शस्य रामणीयकं ज्वनिघ्राट्टित्रोऽधिरतं निरूपयन्ती सा जोपमेव स्थितासीत् । मन्दसुर-
भिशीतलानिलः स्वगृहस्य शुगुप्साग्दवाताशितान्तव्यनिरिको प्रिविधभाजनाभिस्तां
पर्यंपूरयत् । अन्तरिक्षस्य मोहकं परिवर्तनमास्फुरत्पाटलवर्णाशीलमगोरानीलवर्गं तद्दृष्टि-
मगृह्यत् । शाहलेभ्यो द्रोहनेवेल्लांसी हम्वारयो गोगगस्य समाकृणिं । धेनूनां गुरुधामि
नितालानि पवपयोदिन्दुक्षालितभूतलानि जडमवालम्बन्त बालुकाधूरितन्या इव ।

शु०—(सशिमयम्) भद्रो ! अट्टपूर्वरमणीयत्वं प्रदेशास्यास्य ।

उ०—मा दाक्षीरनिर्दीर्घम् ।

इति तां निर्दिश्योस्मान् हर्षा प्राप्यारयत् ।

शु०—(चाटुलोकं बद्धादिः) कुत्रो भीमोऽपि ।

उ० — (झुलेकायाः सुपममुखपार्श्वदृष्टिः मन्दस्वरेण) को जानीते किं घटेति । पञ्चयोजनमात्रदूरं सुरतपुरादागता वयम् ।

सु० — मरुलावनवृत्तसुपलभ्य किन्तु करिष्यन्ति तातचरणाः । किं वक्ष्यति धात्री तव जनरुश्च । अहो दिनाहिन, मासान्मासं, वसराह्वस्तरं भित्तिचतुष्टयावृते प्रकोष्ठे तावपादानां प्रासादे बन्दीवासस्य वैकल्यम् । प्रकाशानिलस्त्रातन्व्याभिलारिण्या कथमि-
यान् कालो मया नीत इति न जाने ।

अदत्त्वा प्रत्युत्तरसुस्मान् पुरो नत्वा तस्याः करपल्लवं स्वहरतेन ग्रहीतुं प्रायतन ।
परं तं निवार्यं निपुणं सविरोधं च सा व्याहरन् ' मैवं मैवमि 'ति ।

उ० — (कामपरवश इव) प्रिये न विराचत पाणिं ग्रहीष्यामि ।

अदत्त्वोत्तरं झुलेका सशिशोर्विक्षेपं तं सविनोदं क्षणं म्यरूपयत् । ततः

सु० — क्रियमानाम्यलप्यत मयानुभवितुं सर्वमिदं मन्दशीतलसुरभिसमंरणसुखं
स्वातन्त्र्यपरमानन्दश्च । अपि मामन्तःपुरपन्नरे निरोत्स्यमे ।

उ० — नदि नदि, गगनविहारिणी राजहंसीव स्वातन्त्र्यदिव्यसुखमुपभोक्ष्यमे ।
जगद्गुलनाकुलललामभूता त्वमपूर्वसुखाविशयभागिनी भविष्यसीति प्रतिजाने ।

इति गम्भीरवचसा साभिनिवेशं शपमानो विनतदारीतो निजानुरागं तस्यै प्रदर्शयितुं
प्रावर्ततेस्मान् ।

सु० — नैवं नैवम् । मा कार्षीसविष्करणमिदं यावद्विदिष्टस्थलं भागितावांवां
निर्वर्तितोद्वाही च ।

उ० — त्वन्करकमलस्यशान्द्रमात्रं दीयतां मे । अपि न घास्याद्यभृनि समभा-
वाभ्यां कीदृशम् ? ।

सु० — (सोत्तरपरिहासम्) अपि न विचित्रं यद्विडितयानेनापि मम वदिविंहाराय
गमनं निविध्य स्वयवेशः कन्यान्तःपुरे तातपादैरनुमोदित इति ।

उ० — (स्वमसृगकुन्तलकृष्णं हस्तेन परामृशान्) परं विदितमेव भवन्त्या यदा-
वामेकमातुः पथः पाययित्वाऽशैतवाद्यमलाविव समं पोषितीं टालितावप्यापितीं च
विधसनीयपरिजनस्यामजोऽस्मीति ।

सु० — हृष्यमेवोक्तं पितृचरगैरन्वेषुः । किमिति सुवयोरुभयोर्विषये विप्रतिरेषः
क्रियते ' इति पृष्टवतीः प्रत्युत्तम् " कुम्भार उस्मान् समं क्षया पोषितोऽप्यापिश्च । तन्नल-
कश्च शैरहीतोऽस्मिन्कुले पञ्चाशद्वर्षाधिकमपि सेवमानोऽप्यतिरिक्तोऽस्मच्छरीरादि "ति ।

निशम्यैतत्तरणास्यानने व्यलमन्सन्वोपजनितं स्मितम् ।

सु० — नाविदुः एतु पितृपादाः कियन् प्रगल्भस्त्वं जातोऽसीति ।

पर्वं सविनोदसुम्न्या समीपवर्तिन्या मन्त्रशाया आश्रयन्नेकमादाय तद्रसमास्ताद्-
यितुमारुचवती । यानं पारत्राचलच्छ्रैः शनैरवितम् ।

‘आयं, आगम्यतां तावत् । परिधानेतरमरेश्यते भवत्या । क्वास्ति भवत्याः पोटलिका’ । इति स्वविरया पृष्टे .पुर उपसृप्य युवस्यै तां समाप्यदुस्मान् । कुञ्चिताक्षी धृदा सञ्जात-कुतूहला गृहान्यागतौ क्षणं निरीक्ष्य झुलेकां तमोमयाऽपुसोपानपङ्क्त्या प्राङ्गोपरिष्ठादी-क्ष्यमाणं प्रकोष्ठमनैपीत् । तत्र कौणस्याया विपुलायाः पित्तलोक्षीर्गोपटिकाया उपरि चीवरनि-करोऽध्यवस्थोऽदर्शि । मध्यभागे च प्रकोष्ठस्य भूतले तस्थी हस्य पुरस्तूलिकाविहीनो मञ्जकः । ‘अकिञ्चना वयं परं कुञ्चोपाऽऽप्मीयेति मन्यतां भवत्ये’ति विरचितसमुदाचारया धृदया व्याहृते झुलेकाऽभ्यधात् । ‘अहो स्वर्गायमिदं स्थले खलु । न विजानाति भवती कियत्सर्वमेतत्सुखावहं म इति । क्षेत्रवृत्तिरियं एवतप्रकाशास्वातन्त्र्याद्विविराजिता...’ इत्य-धोक्ते विरम्य शालीनतया तरुणी तूष्णीमेव च स्थित्वा मन्दस्मितमकरोत् । ततश्च सद्योऽपनीतस्त्रिचोत्तरीयां तां जरद्य साकुञ्चिनयना पुनर्निरीक्षमाणा क्षणं तत्रैव विरा-यिताऽवादीत् । ‘भवती श्रान्तास्ति शयनेऽस्मिन् विगतश्रम आत्मा क्रियतामि’ति । शनैरपासरच्च ।

तदनु झुलेक्याऽध्वस्त्रिणया घटिकाधिकं निद्रासुरं निरवेति । ततश्चार्धजापरितया तया परितः साग्नेशं ससुत्कारं मरुद्ववं सगृष्टिपृषत्पटपटाशब्दमध्वयत् । प्रतुद्धायां च तस्यां प्रवर्षणे विरते गवाक्षतोऽदर्शि रुचिरेन्द्रायुधमिन्द्रनीलनीलाभ्यरतले । अथ शनैः शनैर-दर्शनामुपागतस्य भगवतो गभस्तिमालिनः कर्दनीरजवर्णरश्मिनिकरः क्षणमात्रं गवाक्षेतर-जालेभ्यः प्राविशत्प्रकोष्ठे । अधःस्थे प्राङ्गणे कृपीवलोऽमिधेनुकातेजनव्यवमाये तदीयपत्नी च सायन्तनिक्रमोजनाय दधिमन्थने स्यापृतावास्ताम् । तयोः परस्परमालपतोः स्वरध्वनि-रथापि स्फुटमूर्च्छकोष्ठे । अथ क्षणिति झुलेका मञ्जकादुत्पाद्य हस्ववातायनोपकण्ठमुपेय च प्राङ्गणे वद्वदृष्टिमुहूर्धमवातिष्ठत् । तक्षणे कृपिको दीर्घनालिकया तमाशुपात्रं सगुडगुड-शब्दमाध्मानुं प्रावर्तत ।

स्थविरा—न तथा युवकस्य धर्मपत्न्या माच्यम् ।

तमाशुपात्रोदके गडागडनारं कुर्वन्ति सचिन्तं कृपीवलय चतुर्द्वयसमं दक्षिणेत-पागिता समीकृर्वाणोऽभ्यधात् । ‘बुद्धो यकनपुरोहितमन्वेष्टुं स प्रयागः स्यादिति सन्देहाख्यं मचेत’ इति ।

अथ संलापे विरते वृद्धदम्पत्योः प्रदोषसमये प्राङ्गणं तत् कथमपि भयानकं जिह्वं च प्रयमात्तरण्य । दधिमन्थनस्थानवरतमन्वरवान्तरान्तराऽग्नि इविष्टमस्त्रिदस्या-ल्लिन्दतो यवनपुरोहितस्य शोकमयस्वर अल्ला इहीलेति । क्वचिद् क्वचिच्च देवमन्दिरतो नेदीयसो घण्टानादोऽपि धुनिगोचरोऽभूत् । मरिजदतो ध्वनिपस्मराश्रवणेन त्रिलक्षणप्रकारे-णोदीपितेय झुलेका वातायनान्तरमभ्यगात् । तद्गतायास्तस्याः कस्यचन स्थानीययवनमाधोः समापेरन्तिकं सम्मिलितो जनसन्दोहो दर्शनमयाप्सीत् । समाधिं हृदिगंमृष्टिघाच्छादित-विपरं परितः स्थितेषु महीरुदेषु भास्वन्पीतहृदिगंज्वज्जममुद्ययो दिवंगतमाधोर्मेहोऽस्व-प्रमद्गाडहृमद्गत्याकर्मर्त्तः समर्पितो व्यधूनोत् । अथ श्रोन्ताहाविशयपरिस्त्रन्दमानां ग्रामटिकं दशं दशं झुलेका समुत्करेण स्फुरद्यादिक गवाक्षतः परावृण्य सपरि सोपान-

पङ्क्त्या प्राङ्गमवारुक्षत् । तत्र च वृषिकस्य गेहिनीं दधिमन्थनविधौ व्यापृतां क्षणं निरूप्य प्रसार्य च करपल्लवौ मन्दस्वरेण तामम्यधाद् 'दधि मन्थितुं जनोऽयमनुमन्यताम्' इति । तद्वचः श्रुत्वा सविस्मयं स्यविरयोक्तम् । 'कुतो नु वसितरुचिरदुकूलं कुमुमसुकुमारां तनुं श्रमयितुं प्रवृत्तास्ति भवती'ति ।

सु० — (साभिनिवेशम्) पार्यते मयैतन्न वेति पश्यतु भवती ।

इत्यभिधाय दधि मन्थितुं प्रारभत हुलेका । दानैः दानैः काष्ठमयदले नवनीतकणा हिमरुणा इव प्रादुरभूवन् । 'अपि चतुरास्मि दधिमन्थने न वे'ति चाटुवचसानुपुत्ता दारिक्या स्थविरा कम्पितशिरा जोषमस्थाय ।

सु० — (सकुतूहलम्) अप्येय गोगणो गोष्टके भवदीयः ।

स्थविरा — अथ किम् ।

सु० — अप्यत्रैवोत्पाद्यन्ते दधिनवनीतघृतादीनि । (सविस्मयम्) अहो जीवन-
साकर्यं क्षेत्रजीविनाम् ।

वृषिकः — (सगौरवम्) गोधूमादि धान्यं शाकाश्चापि ।

सु० — अपि साहाय्यार्थं भवद्भिः सहकारिणां नापेक्ष्यते ?

कृ० — आसन्नत्र तिस्रः सहचर्यः परं मासापूर्वमरमद्दुहितुर्महामारीव्याधेर्भयात्ति-
प्यन्तास्ताः सर्वाः ।

सु० — भवद्भिः कर्मकरीपदे नियोजिता चेदहं सर्वमपि विधातुमत्र सञ्जाऽस्मि ।

स्थ० — सूक्ष्मदुकूलाम्बरधारिणी कथं कर्मकरीयत् प्रयसितुं प्रभविष्यसि । अपि
नीलोत्पलप्रधारया शमीलता छेत्तुं पार्यते ?

सु० — दुकूलवर्षे किम् । नावश्यकं तानि परिधातुम् । विमलपवन एवा-
भिलष्यते मया ।

स्थ० — कामं विमलपवनः परं परिधमः ? (निजोत्तरीयं दर्शयन्ती) ईदम् यच्चं
परिधेयम् । (सविनोदम्) अपि चलिष्यसि पृष्ठत्रो गोगणस्य ।

सु० — (मस्मितम्) अहो मन्दप्रभाभास्वच्छेदाराणां रमणीयत्वम् ।

स्थ० — (युवती ससन्देहं निरूप्य) अपि परिहाम्यव प्रीयीथम् ?

सु० — नहि ! नहि ! अत्रैव निवस्तुमिच्छामि ।

दार्शिकं प्रोवाच युवकः । ' किमेतत् ? कस्मिन् व्यापारेऽत्र प्रवृत्तासी'ति । प्रयुवाच तस्मीं
सावज्ञं ' प्रतिदिनं यत्परःश्राताभिर्युवतीभिर्विधीयते तदेव कर्तुमुद्यतास्मी ' ति ।

उ० — (विगयस्य तस्या वचनम्) प्रभञ्जन इदानीमस्मीन्मृतस्तान्निष्यावः
सन्धरमितः । वर्तत इतो नातिकूरं मस्जिद.

इत्यर्थोत्प्रेमिप्रायभवगन्थ सपदि तद्विच्छिद्येद्विनेन त्पणीः निष्टेनि तं निर्दिश्य
च सा तेनानुगम्यमानोर्ध्वत्रोष्टमारक्षत् । अथ द्वारि प्रकोष्ठस्य पिहिते व्याहरदुस्मान् ।
' इतो नेदीयसो मस्जिदस्य पुरोहितोऽस्मदुद्गाई पयाविधि निर्वर्नयिष्यति निशागमात्पूर्वं
च सहधर्मिणी मे भविष्यती'ति । विरतवचमि तस्मिन् गवाश्रावल्भ्यमाना पुनः प्रोषैः
प्रहस्य पटप्रान्तेन नेत्रजलदिन्दून् प्रमृज्य झुलेका ममभापत् । ' अरे मुग्ध ! अपि मय-
तस्त्वया गृहीतं यत्वां मन्पाणिं प्राहयिष्यामीति । '

उ० — (कोपाविष्टः) कुतन्नाहं सार्धं मया गेहतः पलायितामि ।

सु० — प्रथमं तावच्चन्यान्तःपुरकारगृहाणान्मानं मोक्षयितुं ततः स्वानन्यमुग्ध-
ननुमवितुं च । (शिरः मञ्जाल्य) अत्रैव यथेष्टमवस्थास्य इति विद्मि ।

भद्रभूभयानकभालो युवकोऽथांशोशन ' स्वामिन्त्यापहरणपापपङ्कजलद्विताननेन
त्वाम्बन्धदानुष्ठानपूर्वये मया शासनपात्रेण भवितव्यम् । न निर्गोमिष्यामि त्वां विना ।
पलाय्यां गमयिष्यामी'ति स्फुरत्तुल्यदोषः सहस्रचिन्ताननो दर्शितोप्रदन्तनिः सरमयं
शुद्धोऽमी । निष्टुरं च तस्या त्वनीतमुदुहर्त्या हृदमगृह्णाच्छदिनकरान्यामान्ननः परं
तस्या भ्रूमङ्गनरेण धर्षितः क्षणाच्छिथिलितहृदग्रहोऽपम्य ' यदि मया सार्धं न यास्यमि
तदा पवनधर्माऽऽग्रहप्राहिलोऽहं स्वामिने त्वेतिवृत्तं निवेदयिष्य ' इति ताननर्तवतोस्मान् ।

सु० — (सोपहामम्) आः साहसनेतन्वर्तुं न शक्नोमि । पशुमारंपुता हिंस्यमे मत्तु ।

शुणु तावत् । समस्तभरणजानं ते वितरिष्यने यदि मामवितोषं विमृश्य निषांस्यमि ।
निर्दिष्टोष्णार्धस्यदोष्टे शार्त्रिं नीत्वा प्रातस्तथा निर्गच्छ । विवृचरैरेवयातापिनमनया
विषेदि । ' याडेम्, निषांस्यामि । परं दीपनां प्रथमं निःशेषमूपादञ्चयः ' ।

इत्युच्यते तस्मिन् स्वचोलाभ्यन्तर्गोर्दिनं लघुर्चमुद्गस्य तस्मै तत् स्मार्तव्या ।
संगृह्यतन् स लालमः साभिलापं क्षणाःहृदयतां गतः । तत्रनु झुलेका इष्टिनि
तनोमपमोपानपद्क्याऽवरस्य तोनालं प्रति यवी मन्धरम् ।

अथ निर्वर्तितरेहनादिमायनानिक्रमार्थकमा परिमुक्ताहारा च पूर्वनिर्दिष्टोर्ध्वग्रहो-
ष्टस्य गवाश्रावन्नातामण्डायनानमभ्यरातलमरलोऽप्यन्ती विरमुच्चिदनेप्रा मध्ये स्थितवती ।
मन्दिदन्तौ मगरशामधेयः सप्रति रिरत शार्नात् । क्वचित्कश्चिद्व्यस्य मत्तपराःक्रीनेन
कश्चिन्नलगाडकनां शुनिमनोहरणीतेन गाडनिनाया निस्सप्यता विच्छिन्नाऽभूत् । मध्ये
दक्षिणापान्तगण्या धनविद्वस्य ममाधिं पत्नीऽप्यपि चित्तदिवो जननमूदो र्गोवरोऽ
भयत् । कस्यचन गीतमदि परिप्राञ्चस्य तस्याः धवगमरण्यामफान् । पश्चाद्याग्या-
वीगाया इगफास्य मन्मन्मपट्टानुपद्वस्य प्रतिष्वनिः प्रनाम्यनमिनाया आयापन
परिभ्यनेरेलक्षयम् । एधमानभितारनाकुलीकुर्वाणं देवमन्दिस्स्य दितो दिदुं मार्यातं

भयानकप्रन्दनमश्रावि सहसा । क्रमेण पवनोचोपशमेन सार्धं तद्भुदितमपि व्यलीयत । सुरालयस्य घण्टाघोषे विरते जनसमूहे विकीर्णं च निद्रितग्रामटिक्रेयं शवाच्छादनपटाच्छादितेव स्थिता । झुलेकापि क्रमेण गृहीताऽभृद्धिद्रादेव्या ।

अथ निशीथे सहसा स्वप्नाज्जागरिता सोपानद्वारोपरिगतविचित्रच्छायया सम्भ्रान्तेव शयनादुत्थाय सा परितोऽवालोक्यत् । परं कृष्णपक्षस्य क्षीणप्रकाशो न किमपि दृष्टिगोचरमभूत् । प्रतिभास एव मे स्यादिति सस्मितं सञ्चिन्त्य मञ्चके पुनरशेत । परमल्पशणोत्तरमधःस्यप्राङ्गणे स्थितयोः स्वरध्वनिर्वृद्धदम्पत्योन्वयपतत्तर्कणदाफुल्याम् ।

स्थविरा — कश्चिदसिधेनुका ते निशितेदानीम् ।

कृषिकः — अलमस्युपलमपि कर्तितुम् ।

स्थ० — परेद्युरप्येवमेव कथितं त्वया तथापि तस्या ग्रीवाच्छेदसमये तदाक्रोशो घोरतमो व्यश्रावि ।

कृ० — तस्युनरेऋवारं तां तेजयिष्यामि ।

इति संलापं समाकर्ण्य विस्फारितनयनाऽन्धतमसे प्राङ्गमरेक्षितुमपारयन्ती संवादस्यैकैकं शब्दं श्रोतुं सा प्रायतत । शाणस्य कर्कशघर्घरनादेन भयाक्रान्ता पुनः पिहितवातायनसमीपमुपेत्य रन्ध्रेरेकतानेन निपुणं निश्चृतं निरीक्षितुं प्रायस्यत् ।

कृ० — आदौ द्वयोः कतरस्य शोणितोपायनेन कालिकादेवी प्रसादनीयेति ब्रूहि ।

स्थ० — प्रथमतो नार्यास्तावत् । तस्या देहबलिदानेन प्रसन्ना भविष्यतीति न सन्देहः ।

कृ० — परमतिकृशाङ्गी सा । द्वितीयस्याधिकं मांसमुपलभ्यते ।

इति श्रुत्वा झुलेका सवेपथुस्तस्थौ ।

स्थ० — नहि नहि । प्रथमं ग्रहीष्यावस्ताम् ।

तदनु दम्पयोर्वादविवादोऽधिकाधिकं व्यजृम्भत । झुलेका च तावत् स्विन्नललाटलला कम्पमानाङ्गयष्टिः पतनोन्मुखी सन्नासाकुलापि मुखोद्गतप्रन्दनं कथापि न्यरुद्ध । पर्यन्ते विचित्रभीषणवितर्कपरम्परावशीभूता निपातितजानुः स्तब्धश्वसना दम्पत्योस्तयोः संलापस्वरं मन्दीभूतं शृण्वती गोशालासमीपे भुक्तसुप्तस्य स्वसहचरस्यात्मनो वा संहारो न विराद् भूवं सम्भविष्यतीति प्रतीता लिखितेवोक्कीर्णव स्तम्भितेव तस्थौ । विरते विवादे वृद्धदम्पत्योः पितृवनसंवादिनी निःशब्दता व्यराजत सर्वत्र ।

शानरसुदिपूर्वं च झुलेकाऽऽमानं मञ्चोपरकृष्णमाकृष्य विस्तारितकरपल्लवा समुथिता ततश्च घूर्णमाना पदे पदे स्खलन्ती पुटीकृताङ्गी शयने निक्षिप्तदेहयष्टिः प्रद्वीभूय सधम्पदकम्पमानहृदया निःशब्दं प्रदन्ती सम विष्टत । तदनु सोपानपङ्क्तेः शिथिलितकाष्ठमयफलकानां संतृप्तस्तोकस्वनेन सन्त्रस्ता सोपानद्वारमनर्गलमर्धविवृतदृश्यतमस्तीत्यस्मा पीयसा । तामार्गलं चिकीर्षुः कस्यापि हस्तेन गृहीतकण्ठमिवात्मानं विभावयन्ती द्विगुणाभिहृतेव स्तम्भितगात्री धीरर्धारेयापि विधुरितर्धया युगमुल्यं क्षणमगमयत् । न विरादकाण्डोन्मुष्यत्तन्ध्वनिस्तमिस्राया निःशब्दता व्यचिन्तत् । ततश्च संघातध्वनिरश्रावि । आतंनाद-

माकर्ण्य किमप्यकृत्यमनुष्ठितं स्यादिति विद्वान्तरङ्गा भयोद्रेकपिञ्जलाऽऽक्रन्दितमिच्छन्त्यपि रुद्रकण्ठा स्थितवती सा । “हा हा सहचरमुम्मानं कृषीवलस्यासिभुजङ्गन्या कथावरोपं कृत्वा तदीयशोगितं कालिकाया इपन्मूल्यं पापण्डजनेनानेन देवताभिमताया महोत्सवप्रसङ्गादुपायनीकृतं स्यात् ।” इत्यविरतं विभावयन्त्याकुञ्चितपिण्डीभूतविग्रहा सितोत्पलानना विस्फारितनयना कथमप्यनन्तक्षणमित्य क्षपां क्षपितवत्याभानूदयम् । समये तस्मिन् कृतदीर्घदुःखप्रजागरणया तथा शुश्रुवे शकटिकानां कण्ठाद्ः कृटीराद्विदूरात् कस्य-चिद्रोपालस्य तन्त्रीनादो गोगणहम्यामिश्रश्च । प्रमेण मस्तिजदशून्ने पाटलवर्णशुभ्यां विलसन्त्यां झुलेका परिधाय वेपमाक्षीयं, समुद्रव्य च पोदलिकां स्फुरदक्षःस्थला सोपानपङ्क्तया सत्त्वरमवारुक्षत् । प्राङ्गणे कृषीवलस्य समं गेहिन्या मन्दमन्दस्वरेणालपतः समीपे खम्बमानां शाणकन्यां भूतलं शोगितपूरेण प्लावितं चालोक्य ‘कथं नाम जनोऽयं निपुरो व्यतीतरात्री कृतघोरकृत्यः शान्तं शान्तं संलपेदि’ति चक्रितचक्रिता भीतभीतेव युवतिरवर्ण-नोयज्ञगुप्साभिभूता पदमेकं पुरःप्राचलत् । आलोक्य तां स्वविराऽप्रवीत् । ‘एहि तावदारभस्व वैनिककार्यमिति । झुलेकां जोषं स्थितां वीक्ष्य पुनस्तां संयोष्य प्राह स्म जरठा । ‘गृह्ण कर्तरीमिमां प्रक्षालय च ताम् । किमिति भित्तिवत्तिष्टसी’ति । कर्कशमेवं भारिता झुलेका निरुत्तरेति सोपहासं कृषीवलेनाभिहिता । ‘कुतः सूक्ष्मदुकूलवासांसि पुनः परिहितानि भवत्ये’ति । ‘इतःप्रस्थास्यतेऽय मये’ति झुलेकाया वचो विगणव्याप्नोद्यत्स्वविरा । ‘खण्डशो विदारयिष्यसि परिधानमिदम् । अन्यरान्तरं परिधाय दोहनं विधेहि’ । इत्यभिहि-तामपि निरुत्तरां तर्ष्णीं सूक्ष्म निरीक्ष्य पुनः सा प्राक्षीत् । ‘अपि सुखं न निद्रितासी’ति । ‘नदी’ति झुलेक्याऽधोऽचारितं वचः पुनस्वधीर्यं ‘प्रक्षाल्यतां क्षिप्रमस्तिपुत्रिकेया । महोत्सवद्वितेऽस्मिन् प्रातरेव कालिकादेव्यै मेपस्यास्य बलिदानं विधेयमस्माभिर्वंतानु-सारेणे’ति ।

कु०—(सोपहासम्) प्रायोऽस्मद्वाद्द्विवादेन गतरात्री भवत्या निद्राभङ्गः समजनि । अजहत्यां चिकीर्षुरासं परमजाहननमैच्छन्मम गेहिनी । तथापि पर्यन्ते स्वामीष्टं साधितं मया ।

समाकर्ण्यैतत् तरुणी सम्प्राप्तसमाधानमुखा दीर्घमुच्छ्वसन्ती गोशालास्तम्भमव-लम्ब्य विनोदसर्शरपूरप्लाविता प्रोचर्कः प्रजहास । तद्विनोदकारणमनवगम्येपलुपितेव ‘किं संकृतमिति पप्रच्छ वृद्धा । ‘न किमपि । वेपान्तरं परिधाय शीघ्रमेवावास्यामी’ति मृदुगिरा निगद्य प्रति सोपानमधावद्धारिका । सोपानस्यावतरणस्थले युवकमालोक्य सहसा विरतगतिः सा पुनः प्रोचैर्जहास । घृच्छापूर्वकमथलोकरयन्तमुत्तमानमन्वधाच ‘अन्यथा मया भवितव्यम् ।’

उ०—आः ! अन्यथा न चिराच्छिन्तयिष्यसीत्यज्ञास्वेव ।

दु०—नैवं नैवं । वेपपरिवर्तनम् ।

इत्युष्या तस्मै सहस्ताक्षेपं स्वस्तीति निर्दिश्य क्षतिनि झुलेका स्वन्सोपान-मालामारुक्षत् ।

१३. 'मत्स्यजीवी केवलम्'

प्रारब्धस्य द्वितीयमहायुद्धस्य मासद्वयं व्यतीतमासीत् । विपमे कालेऽस्मिन्संख्यानयान्त्रिने श्रेष्ठशिक्षणार्थं स्वदेशाश्रितो मातृहीनस्यैकाकिनो मदीयात्मजस्य कथमन्वमन्यत मयेति नितरां खलु विस्मयेऽथ । न चिरादनुतापेनादन्द्रहृत हृदयं हि मे । तथा हि । द्विप्रदिनापगमे पुत्रस्य निर्गमस्याऽऽर्दनामरुद्धीपालानिदूरं रक्ताभिधे सागरे नौका भग्नेऽनुदन्तो दासगो मम कर्णपथे न्यपत् । परं कति पान्यास्तिरोगताः कति चाभिरक्षिता इत्यवगन्तुमशक्यप्रायमभूत् । सप्ताहमेकं च वर्षसहस्रायमाणं नरक्यातनामयमिव चिन्तावेदनावडवानलमरुतामिवोष्मन्नशिद्रः सन्देहयद्धिज्वालाजालैः प्लुष्टहृदयः कथं कथमप्यगमयम् । गाढतमोमयरेटिकायां बन्दीकृतो मधुकर इव संशयान्धकारे सुतस्य पारमार्थिकं घृत्नं प्रतीक्षमाणोऽवसन्नगात्र इव स्थितवानहम् । परमगाधानुकम्पया परमात्मना रक्षितेषु पान्येष्वस्ति मे पुत्रक इति घृत्तेन तत्पुनर्जन्मवृत्तेनेव सम्भ्रान्तः स्वम्भितः कृतनिर्वीथोऽभवत् येन पुत्रचिन्तासन्तानैकतानस्य मे प्रतिपत्तिजडस्य परिस्थितिपरिवर्तनमवदयमेव समग्रनि । परं क्व गन्तव्यं किं स्थलमनुकूलं स्यादिति यावद् व्यचिन्तयं तावद्विद्युत्पन्देसोऽभिनन्दनपूर्वकः केचिन्मुहुरा प्रेषितो मन्करतलमागतः ।

विंशतेर्वर्षेभ्यः प्राङ् न्यवसमई मह तेन कस्मिंश्चिद् ग्रामे रमंगीये कोंकणदेशमण्डलनिपेदिने । मित्रस्यास्थालये ममुदोपकण्ठेदप्रभूर्मा निर्मिते कृतावापेन तदा मया तनयस्य मे जन्मवृत्तमाकर्णं । तदारभ्य स्थलमेतत्पुण्यशेखरमिव मशेनमि कृतपदमासीत् । तत्र च पुनरावास्यामीति मुहुरे प्रतिश्रुतमासीन्मया तदा । अर्चामां प्रतिश्रयः प्रहर्षपरिप्लुतान्तकरणस्य मम स्मृतिपथमायात् । अपरं च समये तस्मिन् कस्यचिद् दृश्यस्यावलोचनेन हृदयं मम घट्टुनिधं कालं कण्ठरमनिर्झरपूणेण प्लावितमाप्नोत् । व्यतीतेषु वसरेषु विविधप्रमदेषु व्यतिक्रम्यास्य स्मृतिपथाद्गलितेष्वपि तस्य मध्यवर्तिन्या भङ्गनायाः प्रतिमा सर्वेव विराजमानाऽऽसीन्मद्येनमि । पयोनिधितटे चिरादाश्लोक्तिस्य स्मरणं कुसुमामोदभा इव मद्येनमि पुनः पुनः प्रादुरभूत् । यमन्तर्तुममये रमालतरां विरम्यकुसुममञ्जरीभरस्य पुनरुदम इव व्यतिक्रमोऽयं पथावपुनः माझाद्वर्तमान इवामात् । तद्यथा ।

प्रचलत्सु पोतेष्वेकं निपुणं वीक्षमाणा सागरतटेऽत्रातिष्ठन् यावद् द्योतमानोदरेषु पयोधै-
र्विम्बमात्रमिव सोऽदृश्यत् । ततस्तीरं विहाय प्रचलन्तीं तामन्वगच्छेत् न चिराच्च ग्रामान्त-
नामिनि मां तत्समीपस्योऽभवम् । पृष्ठतस्तानवलोक्यस्तस्या सरलद्रुतगत्याऽनूढया बालि-
कया तथा भाष्यमिति व्यतर्कयम् । निकटवर्तिन्यास्तस्या ऋजुमावशांसि वदनं तन्वद्भयष्टिं
च विलोकयतो मे तर्को ह्योऽभविष्यद्यदि तन्कण्ठे निवृत्तोद्वाहनिवेदकां महलसूत्रमालिकां
नादृश्यम् । अथावयोः प्रचलतोर्मध्ये स्वल्पिष्टमाग्रमन्तरमासीदिदानीम् । अतः
स्फुटमालक्षितं मया यत्स्वीयायतलचिरनयनलुगलेन नवयौवनसङ्कृतसौन्दर्येण चास्त्वैषा
जितभूयिष्ठाभिजाताज्ञेति । अथ क्षणमात्रं विरम्याष्वनि तन्मधुरस्वरागृतरसं पिपासुस्वा-
मयवं ‘तृपितेन मया जलमपेक्ष्यते । अप्यस्ति प्रया कापि सन्निधौ’ । इत्यभिहिता मया
सा स्वगेहं मां निमग्न्य शीतनारिकेलरसः परिवेष्यतां श्रीमन्निरिति साग्रहं प्रार्थयत् ।
भृशं प्रमुदितोऽहं सादरं तद्विमन्त्रणं सपदि स्वीकृत्य सङ्गतयोदचलम् । यथा प्रागेवाव-
कल्पितं मयाः तथा तस्याः स्वरध्वनिमप्युत्कृष्टं मृदुलं च तद्वाक्सरणिं च माधुर्यं
कुलाङ्गनावगृन्निदम्बिनीमुपालभे । क्षणाद्विमोहितोऽहं तथा पृच्छामकरवं यथोत्तरप्रदाने
दीर्घं सा व्याहरन्ती मृदुस्वरेण मामानन्दयेत् । कथितं च तथा । ‘मन्दीयशिष्टुर्नरा-
ग्रान्तोऽस्ति । तस्यास्वास्थ्यकारणान्मत्स्यान्वेपणाय तस्य पित्रा ग्रामाद्दधिर्नाद्यं गन्तव्य-
मित्यकलयम् । डिम्भोऽयमेक एव तनय आवयोर्’ इति । ‘अप्युपसेवेय भवत्या चालम्,
अस्मि भियगहम् । भवत्यानुमोदितो मुदा तं विक्रिसेयम् ।’ इति मयोक्तं द्रुतम् । सा
च तदा कृतज्ञतापूर्वकं “ ह्युवं खलु परमात्मनैव मन्दीयस्तिन्यसुतस्य गणुनाम्नः परित्राणाय
प्रेषिताः स्युः श्रीमन्तोऽत्र । चतस्रो रात्रीर्ज्वरेणातो जनकं यद्दिमां स्म गम इति
प्रार्थयत् धालः । परं दिनमेकमप्यव्यवितुमनिच्छता पुत्रकस्य तानेनोक्तं ‘कस्त, सर्वोऽर्थं
व्यवसायस्तव इतिथैव । व्यवसाय एष द्रव्योत्पादकः । धनेन च भूयिष्टवस्तूनि क्रेतुं
प्रभवन्ति प्रजाः’ । इत्येवं व्याहस्ता तेन साभूक्तं खलु । गणुत्पि चतुरः पितुः प्रत्यागमस्य
एकैकक्षणमनवरतं गणयन् स्थितोऽस्ती” इति ।

न चिरात्तस्या नानाविधविक्रमस्तुमुमान्वितैस्तरुभिर्विराजितरमणीयं कुटीरमासा-
द्विदन्तावाम् । पीतनीलरक्तवर्णसुमनसां वृक्षावलम्बमानानां गुच्छजातेन कुटीरस्य
तस्य मनोहरा सुपमा । अथ गृहस्वामिन्या प्रवेक्षितोऽहं कुञ्चन्तमृतलविस्तारित-
क्रिलिब्रमधिशयानं चतुर्वर्षदेशीयमभ्रकं तस्या अद्राक्षम् । मत्सत्काराय पेषमानेतुमप-
सृसायां तस्यां शिशोर्नाडीपरीक्षणमकरवम् । ज्वरितस्यास्वास्थ्यं नैतावदासीद् यथा
जनन्याख्यातम् । परं डिम्भस्यास्याकुताद्वितीयो चदनाकारः सातिशयं चित्ताकर्षणो
मेऽभवत् । क्षणमात्रालोकनादेव प्रीद्वयोरुपरुपधिपणोपेतोऽयं शिशुरित्यकलयम् । अनति-
द्वन्तदीशवस्य बालस्य तस्यानते नवनेत्रकोमले किमपि नैतिकं किमप्याप्याग्निक्मालोकिं
तेजो मया । जनसमूहे महत्वप्ययं वैशिष्ट्येनोपलक्षितो भवेत्सकृद्दृष्टस्यास्य च न विस्मरेदाननं-
जनः । वक्रुलकुमुमसुकुमारतनोर्मुखात्तस्यातिमधुरमधुराः सपरिहासाः स्रोताहाः प्रसक्तु-
रालापाः । बालस्यास्य स्मितेन स्तपित इवानुलित इवानन्येन कुतूहलेन विस्मयेन च

जोषमशृणवं मृदुलां तद्गिरम् । जीवनानन्दभूते नन्दनेऽस्मिन् पितृभ्यां वपितेन
 प्रेमनिर्झरपूरेण कुटीरमिदं श्लाघितमिति स्फुटमेवाभूत्क्षणात् । स्वजीवितसर्वैश्वभूतसुतायमेव
 प्राणानधारयतां जायापती । तदर्थमेव पुत्रवत्सलः पिता प्रायस्वत्तरां प्रतिदिनं येनोपलभेत
 प्रौढवयसि जीवनसौकर्यं शिशुरयम् । एष च पितृप्रेमोद्रेकस्य पात्रमभूदित्यप्युलक्षितं
 सपदि मया । बालकेन तेन प्रदर्शितसमुदाचारेण स्वल्पपरिचितस्य मे सत्काराया नैकाम्यु-
 पाया विचिन्तितः । शयितश्च क्षोणीतले सोऽभ्यधाद् 'यदि श्रीमद्भिरनुमोदितः स्यां
 प्राणेपरुष्यप्रदेशं निखिलं श्रीमद्भयो दर्शयिष्यामि । सन्त्यत्र कानिचिन्त्यलानि सुदर्शनानि
 योजनमात्रदूरं पिशाचाश्रितो पुरातनवीराणां दुर्ग' इति । तद्विचारशीलतया विस्मिताय
 महामाल्यातवानयं बालः कस्यचिन्सिद्धस्य लोकोत्तरचरितं यस्य समाधिर्मम सुहृत्तिवासा-
 श्रातिदूरस्थोपत्यकाया अधोभागे निवेशितोऽभूत् । 'अपि जानन्ति श्रीमन्तो यदसकृद्देवा-
 लयेऽत्रत्येन पुरोहितेन श्राविताः पुराणकथाः । तातपादा अपि मे पुराणकथानक्रमहापुरुषा
 इव पुण्यवन्तः । अत्र एव स्निह्यति पूतात्मनि तस्मिन् परमेश्वरः । सर्वाभीष्टं च वितरति
 तस्मै देवः' । इति बालकेन तेन सगौरवं मथुरमपुरवचसा निवेदितं वृत्तान्तमाकर्ण्य
 नितरां विस्मितोऽभवम् । समयेऽस्मिन् जननी शिशोर्गृहकार्यं व्यापृता प्रक्रीष्टे गतागतं
 कुर्वन्त्यपि वचनेऽस्य यद्वावधाना बभौ । कुटीरमिदं तेनैव विमोहितम् । तस्यैव मथुरस्वरेण
 मुधाधारामधरोत्पूर्वा दिव्यवाप्येव सत् पावितमिति मन्चेतस्यभूत् । यथा यथा च तत्र
 चिरायिवोऽहं तथा तथाधिकं कुटुम्बेनानेनाहृष्टः समभवम् । अथास्वाद्य नारिकेलसं सघाल-
 गृहस्वामिनीं सादरमापृच्छ्य निर्गमित्यते मे तनयस्य जन्मपत्रिकां प्रदर्शयितुं प्रावर्तत
 सा । विषयेऽस्मिन्प्रविष्टानहमित्यभिहिते मया पत्रिकेयमलौकिकी किलेति न्यवेदयत्सा
 मन्दस्वरेण । तत्रद्य क्षणोत्तरं पुनरब्रवीत् । 'बालोऽयं गणुः पूर्वजानां पुण्योदयादुपायनीकृतो
 विमुना युवाम्यामिति प्रागेजोक्तं भगवतो विष्णोरायतनस्य नेदीयसः पुरोहितेने'ति ।

अपार्थघटिद्वेत्तरं सुहृद्रेहमामाद्य मम प्रातःकालीनमनुभवं मस्यजीवित्रुदुम्बस्या-
 ल्पं च न्यवेदयं तस्मै । अभिहितं च तेन । 'अभ्यां सपुत्रामुद्दिश्य मदीरि ? परिचितं
 मे कुटुम्बमिदम् । अर्भरोऽभ्याया आश्रयांस्पदमिति यदस्ति जनाः' । इति वचनध्वजने-
 पर्यर्धान्तं मां धीश्य पुनर्वत्सुमुपाश्रमत् सः । 'दिग्भोऽयं किल सामान्योत्तरमनिर्मानवश-
 क्यर्थावमपि यदि दिग्भवि संवादयेत्तर्ह्यपि मारयतीतिनोऽत्र क्षणमपि सं न संभावयेयुरि' ति ।
 'न कोऽपि विद्वः स्वदेशे संमान्यत' इत्याहृतलगूणपुराहतायां मया पुनर्मिमेनाभि-
 दितम् । 'मन्मयीरिनोऽश्राप्यन्तमूर्खीपितृद्वान्विता विधासतीलाश्र सन्तु ।
 पुरातनमुनोऽश्रेषु बहारा इमे स्वजाप्येभयोद्यतरुडोद्वस्य क्षयायापरपारिणः
 सामान्यरतिमात्रस्यापि पादयोः स्थितिरिति निरुभ्युः परं स्वजातीये विद्वपुररमरि
 नृत्तमिवाकर्षारवेपुः' । इत्युक्त्वति सुहृदि भक्तिं मया 'स्वाभिमानविध्वान्ता स्पुरमी
 सन्तु यस्वजातिमनाशेण निरुपयन्ति' इति ।

प्रस्थितानां मत्स्यजीविनां मन्दभागानां चिन्तनेन व्याकुलोऽभवम् । नामीदपि मे शङ्का निष्कारणा । परेषुहि समुद्रतटे शोकोद्रेकेण प्रसृतं जनसमूहमद्राक्षम् । भूयिष्ठास्तत्र तत्तदासविनांशास्तकरणं व्यलपन् । भर्तुर्नाशस्य शोचनीयोदन्तेन स्तम्भीभूतामम्यामपि समुदायेऽस्मिन् व्यलोक्यम् । संभ्रुव्यवद्वदृष्ट्यास्तस्या रुचिरलोचनयुगलं बाष्पविन्दु-
 शून्यमाप्नीत् । परेशकृपया सुरक्षितप्रन्यागतान् बान्धवान् कतिचिदोपितः प्रहर्षा-
 धृप्रवाहेण श्रावयामासुः । ‘तवात्मजो न पुनरायास्यती’ति विज्ञापिता काचित् स्थविरा
 कुक्षियष्टिमवलम्ब्योपस्थितेह शोकाग्निं न्यमज्जत् । दुःखातिशयात् तपस्विनीयं पलित-
 केशरुलापमात्मीयमाकर्षदुरक्ष प्राताडयदवसन्नपाणिभ्याम् । अम्यां तु निश्चला वेतस्रोव
 पाण्डुरा लुप्तभावा मुपिनेव पराभूतेवान्तरदहद्दुःखामनः सहस्रधा स्फुटीकुर्वती
 जोषमस्यात् । जनपूर्वोऽपि शून्योभूतो प्रामो दरादिशब्दान्धोभूता इति निःशब्दं
 निर्विकारवदनं सा व्यानरु । प्रथमदर्शनजनितप्रोतिरनुकम्पयामिभूतोऽहं तामुपेतवान् परं
 किं वक्तुमुचितमिति प्रतिपत्तिमूढस्तूष्णोमेव मुहूर्तमवस्थितवान् । क्षणोत्तरम् ‘अपि सङ्ग
 भवत्या कुटीं गच्छेषमि’त्यनुनेतुमर्घार्थं मया । अथ सकम्पशिरसानुमन्य मदम्यर्थनां
 मयानुगम्यमानाग्रे सा प्राचलत् । पुत्रदर्शनेनाश्रुविन्दुषु विमुक्त्येवतद्दुःखावेगस्योऽकृते-
 पन्मन्दीभवेदित्याशास्यत् बलवन्मया । परं मत्पूर्वकल्पितप्रनिवृत्तं तयाचरितम् । ‘अपि
 तातपादा नाद्यापि निवृत्ता’ इति बहुदिनान्तरितदर्शनेनेव सोत्कण्ठं प्रतीक्षमाणेव
 पालेनानुयुक्ता सा रुद्रकण्ठं मन्दस्वरोण प्रयुवाच । ‘तव तातस्य पोतो न प्रप्यायातोऽ-
 धापी’ति । भद्रातः शिशुरशङ्कितानर्थोऽपि चिन्ताकुलोऽभूत् । परं सार्धं समुद्रतीरं गत्वा पितरं
 सहर्षं विस्मापयिष्य इति संकल्पयितुं बालः प्रवृत्तोऽभूत् । ‘तातचरणा मामुद्दृष्टोर्दुर्गमं
 पति निशेष्यन्ती’त्यभिधाय प्रेमनिर्भरेण मनसा चिन्तयन् पतत्रिसावकानन्त्रं विडम्बयमानः
 पजहास । अम्या तु पतिविरहविधुरापि न बाष्पादिकोऽद्भारमकार्षीत् । शून्यदृष्टिः सा केवलं
 बालस्य जल्पनं धावं धावं निःशब्दाऽतिष्ठत् । शोकस्य तादृगनुद्रेकोऽम्बाभाविः
 प्रप्यासन्नानर्थंशसीति ग्रन्थभान्ने ।

तदनु श्वः पुनरायास्यामीति बालकाय प्रतिशुष्य कुटीरं व्यसृजम् । श्रमेण मन्दीभूते
 प्रभञ्जनगे सार्धतत्रिंशत्समयोऽतिरमणीयतामभजत् । सुद्वेष्टे मर्दयं निरिष्टप्रकोष्ठस्य
 बातायनः सरसः रुक्षणतामनुकुर्वन्तमन्धिमवालोऽभ्यम् । विदूरं दृष्टो सरियतिः सरितं
 कामपि संज्ञिगमिपुरिव प्रदान्त इव रोमाञ्चिन् इव तथा निश्चलो यथा नीलमयाभोगा-
 दवलम्बमानोऽथरत्नादिव । अथ तस्मिन् क्षणे सागरतीरे कस्याश्चिद्वोद्याया भागमप्रसंगतः
 संज्ञातसंरम्मः स्फुटमालोक्यत् । प्रायो नौबाद्यभाण्डसंग्रहस्य पोतेनानेन भाष्यमिन्धर्त्किं
 मया । पुरः प्रस्थानाग्राहेचन पान्था नौकाया भवास्दृष्टिस्यपि मयादर्शि ।

अथ परेषुः प्रातस्तारां सङ्ग मित्रेण विहारय गतेन मया सूर्यान्तमनात् पूर्वमम्याया
 गेहमुपस्थातुं नापारि । विदूरस्थालोके यददृष्टिः शून्यलोचना तपस्विनीयं कुटीरस्य
 देहस्यां तिष्ठन्तीं तदन्तिकं समुपेतमपि मां नालोकयत् । ‘अपि कुशलं बालकस्ये’
 स्यनुयुध्य मया साऽमयीत् । ‘उपास्वदितृस्वरभ्रवगनुत्कृष्टं ह्याम्यनि स्म बालस्य मनः ।

रात्रौ पितुरन्वेपणार्थं निर्गतो गृहात्पाद्यापि प्रत्यागतः । बालस्य दैवमनुकूलं प्रसादकं भवेदिति मनसि कृत्वा तस्य प्रस्थानमन्वमंसि मया । को जानाति काऽद्भुतघटना नियतेरिति । अपरं च तज्जनरुस्य तिरोहितस्य शोचनीयं घृतं तस्मै निवेदयितुं नैच्छम् । समुद्रतीरे क्रोऽपि तस्मै निवेदयतु घृतम् । इत्यभिधाय स्फुटितहृदयाऽन्तर्गतशाल्येन दुःसहदुःखाभिहतेव प्रथममेव मुक्तरूपं रोदितुमारब्ध सा । 'जन्मान्तरदुष्कृतस्य फलमवाप्यते पातत्रिन्या मये'ति मुहुर्मुहुर्गमानं सगद्गद् शपन्ती नेत्रजलमनघरतमघ्रावयत् । नाहंस्यनिन्द्य-मानानं निन्दितुमि'त्यभिधाय द्वीभूतान्तरङ्गोऽहं तस्या वाप्यप्रवाहोपशमपर्यन्तं जोषं स्थितवान् । ततश्च 'बालमन्त्रेषु यास्यामि भवन्त्यानुमत' इत्युक्तवन्तं मां कम्पितशिराः प्रत्युवाच शीनद्रीना सा । 'निखिलरात्रमाप्रभातं पर्यटन्त्याऽपि न मयोपलब्धो बालो न केनापि मत्स्यजीविनावलोकितो वा । स्वल्पेष्टेव ग्रामटिकेयं परं वेष्टितास्ति परितः पयोधिना । नावतिष्ठेत् स पितृरहितः सह मया मन्दभागिन्येति प्रायो नियत्या निर्दिष्टं स्यात्' । इत्यनघरतं नवनजलवर्षिणी साऽभिधाय करपल्लवान्यां नेत्रजलहावितमाननमावृत्त क्षणं निश्चला तस्यै । न व्यलपन्नेदानीम् ।

अथ नैकदिवसान् बालकमम्याया अन्विष्यापि सर्वत्र नैष्कल्यमेवोपनतं गवेपणस्य मे । विस्तृतिरोधानमनुकुर्वतोऽस्यैकस्यैवाग्रजस्यादर्शनेन तपस्विनीयं नचिरादवसथा भवितेति मे शङ्का याथाार्थ्यं न भेजे । तथा हि । न पुनस्तां रुदतीमपश्यम् । दैवनिष्ठा तस्या मां प्यस्मापयततराम् । क्रमेण च सम्प्राप्य स्वास्थ्यं मनःशान्तिमपि शनैः शनैरुपालभत सा । पतिपुत्रयोर्विनाशास्त्रिजमुषं न लुप्तं परमनघरतं तयोश्चिन्तनेन तन्निरन्तरमेव स्थास्यतीति सा मां ममाभ्यामयन् । साध्यास्तस्यास्तिशिक्षा मदीयिणस्तद्विज्ञानमायरोत्त यत्नः । भयमान्यन्नाद्गुपयामः । तदत्र पुनरागन्तुं न विस्मरिष्यामीति ग्रामाशिर्गमापूर्वं मुह्ये प्रतियुक्तं मया ।

समस्मारयत्पुराणेषु सद्दीर्घिता दिव्यविभूतीः । तमाद्योक्त्य कारणं विना सहस्रेभ्योऽप्यन्-
निर्भरं मे हृदयं समजनि ।

अथोत्तरेद्युर्गंगतलमध्यमारूढे सवितरि नौका निर्दिष्टस्थाने सकाले यदा प्राप तदा
मुनिकुमारमिमं संभावयितुं मत्स्यजीविनां स्त्रीपुरुषाभंकाणां मर्दावो घटे संमिलितोऽदृशि
मथा । समुहामिनो जनोत्साहेन लोक्यात्रागंवेऽस्मिन् पुनरपि निमङ्क्ष्यामीति मनसि कृतं
मया । मद्रागमनाभिज्ञः सुहृन्मे न समायातस्तत्र । कथमपि लब्धमागो व्यलोक्यं
काञ्चनातिवृशाङ्गयाष्टं मध्ययस्कामङ्गनां यत्रिकुमारदर्शनानन्दानन्दान्द्वामिव जनैर्बहिष्कृतमिव
प्रह्वं सरभसं प्रचालितां च । पूर्वं वर्णिता मित्रेण मे धर्मोन्नादजन्यमूढकल्पनाकथा
श्रद्धालोर्जनस्यास्य मन्सृतिपथे न्यपतदिदानोम् । घटास्थले विलम्बमानो मुहूर्तं
स्थितवानहमन्त्रेषुमभ्यां यस्या ईश्वरेच्छावलम्बनं तिनिक्षा च मामियन्कालोत्तरं पुनरायातुमत्र
प्रालोभयेताम् । परं मोघीभूतो मे गवेषणप्रयत्नः । न कापि तस्याः संवादिनी दृष्टिगोचरता
मयासीत् । तदनु भद्राशः प्रस्थितः सुहृद्देहम् । अस्तङ्गते भगवति सहस्ररश्मी प्रक्षोपस्य
मन्दमन्दप्रकाशे स्तलितमार्गोऽपि दिष्टवा न चिरात्समुचितचरणपथमुपलभ्य तत्र च
प्राप्तवानहम् ।

अथ राधा समाससंख्याहारयोरावयोरभागीत्सुहृन्मे—“ निःसंशयं समाया-
तोऽपि पुनरादातुं किमपि चलवर्षेभ्यःकृतमथं विंशतिवत्सरपूर्वमभिनन्दितं त्वये भि ।
तथैव क्लितेति तद्वचसो यथाप्यंमुररीकृत्यापृच्छम् ‘ अपि जीवति साम्यवृत्तिरम्वाद्यापि
न वेति ’ । ‘ जीवत्येव सा परमतीव्रभिज्ञाना खलु । कुन्तशः परिवर्तिताऽस्ति सम्प्रति ’
इत्यभिप्राय मे सुहृत्तमास्तुपानं प्रन्वात्य वृत्तमन्वायाः कथयितुमुपाकमत । यथा—

“ तपस्विनीमिमामकाले परिगतवयस्कां नाभिज्ञास्यसि खलु । निष्फलजीवितेन
निर्नाया, निरालम्बना, प्रामीर्गैत्र मायाविनीति विरसृता, निद्राचारिणी, विंशत्यब्दपूर्व
तिरोहितं तनयं समाह्वयन्ती जलान्तः प्रच्छन्नो ध्रुवं पुनश्च स्वस्यै समर्पयिष्येव इति
श्रीतीता ” । एतदाकर्ण्य दौर्द्वयमानचेतसं मां सुहृदभ्यघातं पुनः । ‘ भजानान्वेकारस्य
तेषां ध्वंसनमशक्यप्रायम् । श्वे हि वीरेन्द्रस्य कन्दरेऽग्र कस्यचन तरुगतापमस्य ध्रुवं
प्रवचनं संगंस्यन्ते परःमदस्ताः मत्स्यजीविन ’ इति ।

‘ मुनिकुमारोऽयं सहपान्यो मे । तथैव नौकया प्रवासं कृतवानय ’ । इति निवेदितो
मया सुहृद् व्याहरन् । ‘ विश्वत्रातेवाभिमतस्तरुणोऽयमलौकिकप्रभावः स्पर्शमात्रेण
सर्वव्यामुयशमपतीनि श्रद्धात्रे मत्स्यजीविनोऽत्रायाः । विश्वामित्रकुलोद्भवो भृशुत्सवरोऽ-
यमिति तमन्धवन्पूजयन्ति । यदि मया सह वीरदुर्गमायास्यमि श्वस्तादा तेषां हास्यात्स-
दीभूतां भद्रां कुमारेऽस्मिन् स्वयमेव साक्षीकरिष्यमि ’ इति ।

अथ रत्नयो तस्यां शयने शयिनोऽपि चिरमुत्त्रिदः स्थितवानहम् । द्विमांशुना
पूर्णकलेन वितनततोऽम्बुधे रज्ज्वाविलो नैक्योजनदीर्घधवलप्रच्छदपट इव शुभुमे ।
अनिरमगोदराकाषामस्यां शयने जाग्रदवस्थितिनोचितेति तपस्विन्या अभ्याया दिक्शया
अंरित इव शर्दिगन्तुं प्रवृत्तोऽभवम् । विविक्ते रत्नाकरस्य तटे चन्द्रमण्डलेनाप्यमाने

मह्यः, श्रेष्ठिनी रजतसुवर्गनाणकपुरितानि पात्राणि स्वस्वचित्तमरणजातं च । तानि सर्वाणि सृष्ट्वैव सशिरःकर्म्यं स्वितमात्रेणाह्नीकृतानीवादर्शयन्मुनिः । अथ भगवतोः मातंष्ट-
स्यास्तमनसमये समग्रमपि प्राङ्गणं परःसहस्रैर्जैः पर्यपूर्यत । तदा मुनीन्द्र आसनात्समुत्थाय
बद्धाङ्गलिः श्रीमद्भागवतपुराणगतस्तोत्रस्तोकं गम्भीरेण श्रुतिमनोहरेण स्वरेण गानुमा-
स्यवात् । यथा—

यं ब्रह्मावल्लोन्देहदमस्ताः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्ववै-

वेदैः साङ्गपदकर्मोपनिषदैर्गानन्ति यं सामगाः ।

ध्यानावस्थिततद्रूपेण मनसा पश्यन्ति यं योगिनो

यस्तान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

समाहस्तोत्रपटनमात्रः क्षणं जोषं स्थित्वा यावदुपदेष्टुमारभते तावत्कस्याश्चन
पनित्राया भाषोशास्वरः पुरुरस्यैकस्य सन्तर्जयमानस्य कर्कशाप्वनितानुगम्यमानः सहसा
समाकर्षि । कोऽपि जनः प्राङ्गणं प्रविबिभुर्द्वारिकैः सरभसं निष्कामिनो बहिःस्थादिनि
संज्ञोभस्य कारणमवगतं भया ।

“प्रविशतु सा । भविशतु सा ।” इति प्रत्यक्षीकृतव्यतिकरेण मुनिना प्रोक्षेतादिष्टम् ।

“मायाविनीयम् । बहिष्कृतास्ति । निष्कालता सा ।” इति श्येना इव शकुनिमण्डले
युगपदेव केषन समामण्डले समाश्रोतान् ।

“मा भूत्त्रोऽपि बहिष्कृतो विभुना निर्मितः प्राणी । समायातु स मत्परिधे”
इत्युदीर्घेऽङ्गितेनैव शैवारिकं प्रवेशयितुं क्षियमेकां निरदिशात्तापसः ।

अध्वामन्तरा नास्तीयमन्येति सङ्चरो मे कर्णेऽत्रपत् । वस्तुतश्च साऽभूद्भ्रमैव ।
शीर्षाबलाम्बरवेष्टिताशिथिलाङ्गन्यष्टिः सा यावन्मन्दमन्दमसृपत् प्रति पीडिष्यं मुनेस्तावता-
मुदिश्य विहृतापत्रादोचिनिकरो जनस्य मुखाङ्घ्रिसुतः शुभ्रुव । मुनीन्द्रेणोच्चमितमात्रे हस्ते
कलकलवमुत्सरितः समुदायः सद्यस्त्प्लीं स्थितः । यत्रिश्च पार्श्वमुपेतुमन्वापै संज्ञां ददा ।
सा च सप्रथमं विनतमुखी संश्रस्ता शुनीव सकृद्यमभिदिता बेपमाना तं समुपेय
पार्श्वेऽवादिष्टव । यतिं स्वमनोरथं पिशुचिपोस्तस्या वासुदीरणात्पूर्वमेव व्यलीयत ।

‘कोऽस्ति भवत्याः हेताः । निर्मयं कथ्यतां तावदि भति स्मभ्यया गिरा सात्रिदायं
शरिषादरो मुनिर्मन्द्रेण स्वरेणान्वयुष्टक । तदावर्ण्यं चक्षुषो विसृज्य बाष्पान् कथं कथमपि
संरन्ध्रं निहृष्टेति जनेन मन्यमानाहमिति घोडया, भिया, दीनतया क्षितिवलनिदितनिश्रल-
नयना सुहृत्वं निःशब्देयं तस्वी ।

‘मा शुशुक्त मायाविन्या अस्या भसंबद्धं कुटिलवचः । निष्काल्यजनेने भति
प्रतिपत्तद्विरम्बाया विवर्धितं बहुभिः समामद्विर्गुणपदशुद्ध्यत । मुनिश्च इह्यमुच्चमय
भारगविष्टेदहृदाधेरो प्रतिवप्य ‘कथ्यतां निर्मयं भवत्ये’ति भूयोऽप्यपादन्वाम् । तदा
प्रबलमभ्रमातिभारमन्धरद्वया सा न्यरादत् ।

ज्योत्स्नया क्षणमात्रं प्रचलतो मे विदूरं महिशमभ्यायान्ती दीर्घकृशाकृतिरभ्या इष्टिगोचर-
तामगमत् । यथा यथा नेत्रीयक्षी साऽभूत् तथा तथा शोकात्मकंगीतस्य मन्दमन्दकलरवः
स्फुटमभ्रावि मया । अन्तरान्तरा च सुतरामवदीर्णहृदयायास्तस्या रुदितध्वनिः शुभ्रुवे ।
नेदिष्ठभूतायास्तस्या अस्थिपञ्जरभूतायास्तत् परिवर्तनमालोक्य नयने मे पूर्वदृष्टाम्बेयमिति
न व्यश्वसिताम् । पूर्वं रुचिराकृतेः परमिदानीमाभासमात्रभूताया नेत्रयुगलं मुकुलितप्रार्थं
शिलोत्कीर्णमूर्तेर्नेत्रयोः सादयमभजत् । समुद्रतटप्रान्ताभिगमनात्सावधानमात्मानमभि-
रक्षितुमलं जागरिता दीनदीनस्वरेणाह्वयन्ती निजात्मजं प्रस्तारितकरयुग्माऽन्वनयन्पयोधिं
यथा — “ हा हा रत्नाकर ! वञ्चितास्मि त्वया । किमर्थं निर्दृग्ण इव गोपायसि पुत्रैकजीवि-
ताया मे गणुम् । अपि नास्ति पर्याप्तो रत्नराशिस्तव जलाम्यन्तरे यद्रपहृतं त्वया मे
पुत्ररत्नम् ” । इत्युपालभत सा मुहुर्मुहुः सरित्पतिम् । अन्तरान्तरा पुत्रस्य जीर्णवस्त्रखण्डं
कण्ठे गृहीत्वा व्याघ्रोशात्सा । समुपेता नेदिष्ठमपि मदुपस्थितिमजानतीव पुरः प्राचलत् ।
चिरं समाह्वानकलरवं कुर्वती प्रस्खलन्ती पदे पदे बाष्पायमाणलोचना सनिर्वेदं पुलिनेपु
गतागतमकरोद्यावदतिश्रान्ताऽक्षी समजनि । अहमपि रजतावितस्फटिकसिकतास्वेव चिा-
यितोऽवातिष्ठे यावत्सा स्वलरपद्भ्यां स्वकुटीरं प्रति गच्छन्ती दर्शनपथातीताऽभूत् । अम्बाया
अतिकरणवैदुष्यरुदितान्यनवरतमस्वनन् मत्कर्णशक्कुल्यां सुतरां च तैर्व्यदीर्यत हृदयं मे ।

प्रभातस्य विरुसत्पुष्पामोदमयेन शीतसमीरणेन चुम्बिताननः प्रमुदितान्तरङ्गेऽपि
तपस्विन्या अम्बायाः शोचनीयदशां स्मारं स्मारं सुहृदालयमभ्यागमम् । सायं सङ्घ
मित्रेणाव्रजं वीरदुर्गं यत्र मुनिकुमारः धीगणेशो महतीं सभामधिष्टास्यन्नासीत् । आप्रातः
स्त्रीपुरणवालेः परःशतैर्मानिताध्यात्मिकगुरोर्दर्शनपिपासितैर्प्रांसस्य भूलिधूसरा रष्याः
सद्गीर्गाः समभूवन् । मध्याह्नात्पूर्वमेव जनौघपूरितस्य पुरातनदुर्गस्य दीर्घकश्मीरज-
पटलेनेवाच्छादितस्य विशालप्राङ्गणदृष्टिमस्य मध्यभागे विरचितमुनुङ्गमासनं सामोद-
मुमनोमालिकाभिर्मेण्डित सौम्यमुखः सुस्मिताननो गौरवर्णः प्रशान्तमूर्तिस्तेजस्वी
निग्लिकैर्ऋणावनिप्रथितमहिमा चतुर्विंशतिवर्षदेशीयो मुनिकुमारोऽयमभ्यास्त प्रागेव ।
विशाले तस्मिन् सभास्थाने तस्य स्वरध्वनिं सुखेन श्रोतुं प्रमवेति नेदिष्ठस्यने
दिष्टयामनद्वयमुपलब्धमावाभ्याम् । अहं चादृष्टपूर्वविषयकृतहृली मुनेः सद्गीर्तितप्रभावेऽ-
भ्रष्टधानोऽपि तद्विरं श्रोतुमुत्पथितोऽभवम् । सुहृन्मुग्धाच्छ्रुतामभ्यां दयनीयदशापन्नां मन्थरी-
हृतां चाप्राणलोकयितुं घलवदाशास्यत मया । परं सर्वतोऽपि निपुणं यद्वदष्टेर्मे न सा दृष्टिपथं
न्यपतन् । जनसन्तोद्रेऽस्मिन् पुरणयनिताभक्ता मत्स्यजातिनां विहाय छोका इतरजातीया
अप्यलोक्यन्त । तेषामन् पुष्टिन, आधारदण्डमखलम्यमानाः पद्भ्यः, अन्धा, प्याधिप्रस्ताः
मनन्यया आग्नेदान्तः तद्विषयविषयैःऽपि मुनियरस्य साहाय्याभ्यर्थिनः समुपस्थिता आसन् ।

परं ह्यन नार्गीदम्यात्र चापि ।

प्रदेशादारम्य सम्मुष्नीनादुपनामनान्मुनियुवा केशले निग्लितगमीलितमभामण्डले
रिन्नु प्राङ्गणं प्रविशतो जनान्यालोकापिनुमपारयन् । पीटिकायां तत्पादयोः समीपे तिष्ठता
पदैकतो अचरन्तां गदररपायनी रताः सुरान्धियुमनोमालाः, शोत्रिभितानादिपत्रमोदका-

सद्यः, धेष्टिमी रजतसुवर्णनाणकपूरितानि पात्राणि स्नस्वचिताभरणजातं च । तानि सर्वाणि सृष्टुं सशिरःकम्पं स्मितमात्रेणाङ्गीकृतानीयादर्शयन्मुनिः । अथ भगवतो मार्तण्ड-स्यास्तमनसमये समग्रमपि प्राङ्गं परःसहस्रैर्जैः पर्यप्येत । तदा मुनीन्द्र भासनात्ममुत्थाय चन्द्राङ्गलिः धीमद्गायत्रपुराणगतस्तोत्रश्लोकं गम्भीरेण ध्रुतिमनोहरेण स्वरेण गातुमारुचवान् । यथा—

यं ब्रह्मावस्थेन्द्ररुद्रमस्तः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-

वैदैः साङ्गपदश्रमोपनिषद्गोयन्ति यं सामगाः ।

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो

यस्यान्तं न विदुः सुरासुराणां देवाय तस्मै नमः ॥

समाप्तस्तोत्रपटनमात्रः क्षणं जोषं स्थित्वा यावदुपदेशुमारभते तावत्कस्याश्चन चनिताया भाषोशास्वरः पुरुषस्यैकस्य सन्तर्जयमानस्य कर्कशाप्यनितानुगम्यमानः सप्तसा समाकर्मि । कोऽपि जनः प्राङ्गं प्रविशुर्दोवारिकैः सरभमं निष्कासितो वहिःस्यादिति संश्लोभस्य कारणमवगतं मया ।

“प्रविरातु सा । प्रविरातु सा ।” इति प्रत्यक्षीकृतव्यतिकरेण मुनिना प्रोक्षरादिष्टम् ।

“मायाविनीयम् । बहिष्कृतास्ति । निष्कासतां सा ।” इति श्येना इव शकुनिमण्डले युगपदेव केचन सभामण्डले समाफोशान् ।

“मा भूक्तेऽपि बहिष्कृतो विभुना निर्मितः प्राणी । समायातु स मन्यविधे” इत्युदीर्घमितेनैव दीवारिकं प्रवेशयितुं क्षिपमेकां निरदिशात्तापसः ।

अन्वामन्तरा नास्तीयमन्येति सहचरो मे कथंऽजपत् । वस्तुतश्च साऽभूद्भ्यैव । दीर्घाङ्गलाम्बखेष्टितशिथिलाङ्गयष्टिः सा यावन्मन्दमन्दमसृपत् प्रति पीष्टिक्रं मुनेस्तावत्ता-मुदित्य विवृतापवादोक्तिनिकरो जनस्य मुखाक्षिप्तः शुशुभे । मुनीन्द्रेणोद्यमितमात्रे हस्ते कटकटरवमुखरितः समुदायः सद्यस्तूर्णो स्थितः । यतिश्च पार्श्वमुपेतुमन्वायै संज्ञां ददौ । सा च सप्रथमं विनतमुखी संश्रस्ता शुनीव सङ्कल्पमभिहिता वेपमाना तं समुपेय पार्श्वेऽवाविष्टत । यतिं स्वमनोरथं पिष्टिच्छित्तोस्तस्या वागुदीरणान्यूर्ध्वमेव व्यलीयत ।

‘कोऽस्ति भवत्याः कुटाः । निर्मयं कथ्यतां तावदि’ति सौम्यया गिरा सातिनायं दर्शितादरो मुनिमैन्द्रेण स्वरेणान्वयुङ्क्त । तदाकण्यं चक्षुषी विमृज्य बाष्पान् कथं कथमपि संरुप्य निरुद्येति जनेन मन्यमानाहमिति द्रोण्या, भिया, दीनतया शितितलनिहितनिश्चल-नपना मुहूर्तं निःशब्देयं तस्थौ ।

‘मा शुणुत मायाविन्या अस्या असंबद्धं कुटिलवचः । निष्कास्यतामेवे’ति प्रतिवत्तद्विरम्याया विवक्षितं बहुभिः समासद्विर्गुणपदाकृत्यत । मुनिश्च हन्मुचमप्य भाषनविच्छेदकृदाद्येते प्रतिवप्य ‘कथ्यतां निर्मयं भवत्ये’ति मूषोऽम्यचादम्बान् । तदा प्रबलसम्भ्रमातिभारमन्यरुद्धया सा न्यगदत् ।

“ भगवन् ! पुरा तिरोटितपितुरन्वेपणाय निर्गतो जलधावन्तर्विलीनोऽस्ति ममात्मजो गणुः । तमन्तरा नास्ति कोऽपि मेऽन्यः । पुत्रैकवत्सलायै मे समर्प्यतां स बालः । न किमप्यस्ति खल्वसाध्यं भगवतः । कुवलयान्यपि दिवकरकरानुरागीणि भवेयुः, सरोजान्यपि रजनीनाथेन सख्यं कुर्युः, कौमुद्यपि कृष्णपक्षमनुव्रजेत् । भगवन् ! किमसाध्यं भवत्तपः-प्रभावस्य ? ” इत्यम्बा रचिताञ्जलिर्मर्मस्पृशा स्वरेण सहृदयान्तर्भिदा सगद्गदमगदत् । ततश्च निःशेषनीयकथामात्मन आख्याय पटप्रान्तेनाच्छाद्य विह्वलाननं दुर्निवारवाप्यवेग-मपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठं व्यलपत् ।

अथ गाढमार्द्रीकृतहृदयो मुनिस्तर्कितारूपनीयदैवाघातप्रदत्त इव विस्मितः सम्भ्रान्तः स्तम्भित इव मुकुलितेश्णः क्षणमात्रं जोयमवातिष्ठत् । अम्बाया दर्शनादेवोपा-रुद्धप्रोत्थनिशयस्य तस्य भूतवृत्तपरम्परा स्मृतिपथे त्रिभुवोत्रिशीघ्रतात्रिडिम्बिनी सपदि समायासीत् । कमपि वृत्तान्तं स्मारित इव धिरविनष्टं मियजनं प्रापित इव क्षणं द्रोलायमान इव स्थितवान् सः । अशुभशंभिनी निःशब्दता यावत्सनामण्डले प्रासरत्तावद्गाढं विमृशतस्तस्यान्तः कर्तव्यस्वप्रतिष्ठयोर्मध्ये द्वन्द्वं प्रावर्ततेति तद्दाननमण्डलादन्वमीयत । क्षणोत्तरं प्राणपरित्यागेनाप्यन्यर्थिन्या असह्यशोकवेदनाप्रतीकारस्यावश्यं कर्तव्यात्तात्मनः प्रति-ष्ठाविलोपं नृगमिवागणयत् । समस्तमस्वजोविनामज्ञानाम्बामुद्दिश्य तिरस्कारस्य प्रथमद-र्शनेन ज्वलदुल्लापदशेनेव त्रिचिन्तननुमुलेन तच्चेतो व्याकुलीभूभूव । ‘ नेतःपरमज्ञानान्ध-तमसे मग्नानमेपां मोहविलमित्रं मौख्यंस्वलितमज्ञानपद्वतिश्च समुत्तेजनोयानि खलु । मयैव पुनरेनेपां मूढतासमुद्घोष्या ’ इति निर्धार्य ‘ भगवति ! न सम्प्रति गृह्णति जलनिधिस्तवात्मजम् । मातस्तिष्ठत्येव तवाप्रेऽद्य तव सुतो गणुः । तन्मुच्यतां शोभानुबन्धः । इत्युदीर्याम्बायाः पादयोर्न्यपतन्मुनिर्निर्गताः । सा च क्षणं विस्मयातिशयेन स्तम्भितेव भूलोभवातिष्ठत् । ततश्च तापसः समुत्थाय कर्णं तस्या यावज्जपति किमपि तावदमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्यं तद्वचनं ‘ मम वस ! मम वसे ’ ति सगद्गदं निगद्य महर्षिर्भर्षेभ्रमनिर्गरीषपरिप्लुतातिदूरप्रसारिताभ्यां क्षोभ्यां पर्येष्वजत सा मुनिम् । ततश्च तस्याननशिशोरुद्गहस्तांसपृष्टं स्वप्राग्सहसा जागरितेव परामृशत् । स च कर्तलेना-भिनवपल्लेनेव हर्षयाप्यप्रशालितमाननं मानुर्ममार्ज । सगद्गदनोरथा वृद्धा स्तरणस्याङ्गप्रच्य-ज्ञानि निपुणं निहप्य विस्मयविरहकारितलोचना तं मुहुर्मुहुर्गदमालिङ्गत् ।

अथ स्वप्रेऽप्यमम्माशनीर्यं समाचेष्टितं मुनेराद्येभ्य ‘ मायया विमोहितोऽसी माया-विन्द्ये ’ ति रोगाविष्टा मस्वजीविन उदग्नेनात् । धर्मान्धेषु रिप्यवोन्सुरेषु तेषु रधिर-स्तावगदुर्वेदाभामोऽन्तरिक्षे विलम्बमान इव स्थितः । पशुमारमग्धां मारयेयुरज्ञानान्धा जना इत्यादाहृक्यातिष्ठपरिहासयान्धर्षनामा मुनिः परित्यज्य प्रतिष्ठामनुपैशामन्यारोपितामपत्र्या-विषयाद् व्यमोक्षपदम्यां सावधानं च तां जनोपदयादम्परक्षत् । तदनु तेनापुटहास-ज्योम्नारिनादेन मुम्बच्छ्रेण भूयो वभाये ।

“ अदि भोः वरुणाः । नेदे मायाविनी परं मे प्रगुः । धृयतां मम यानां विगृह्यगृता तावत् । वितानेर्देव्यः पुरमनतिव्रान्तादीशवोऽहमन्धकारितदिशु धारिधेः

पुलिनेषु तिरोहितपितरमन्विष्यद्भार्यां पर्यटन् परिधान्तः ह्य्यमानदेहः शुष्ककण्ठो मूर्च्छितः सिद्धतायां निक्षिप्तविग्रहः शयितः । क्वत्रियदिवसोत्तरं तारसर्जनः परिवि-
 ख्लिमाभ्यान् नैकायामद्राक्षमदम् । नैकमास्थान् ज्वराभिमृतः सन् सयन् तारसैर-
 हमदभिरुष्या सेवित ददूतमूर्च्छान्धकारोऽज्ञातदेशमवतीर्णः ह्यहमागतः कुत आनीतः
 किमकर्वं कोऽहमिति न किमप्यज्ञापिषन् । नष्टस्मृतितया मयित्तं मद्दाल्यं मद्देहं
 प्रामोऽयं सर्वमपि मन्स्मरणसारण्याः सम्मानितमिवाभूत् । न कोऽपि माधुञ्जनमण्डले तस्मि-
 न्नजानाकोऽई का मे गतिः कस्याभ्यज इति । तदनु तेष्वेकेन मद्दालुभावेन मद्दरिगाशु-
 दारचेतया परिपोषितः पुत्रनिर्विदोषं लालितश्च । स च मे परमपूज्यो गुरुदेवोऽभूत् ।
 अत्रिप्रेम्णा संवर्षितं मां द्विजपुत्र इत्याच्छल्य निमित्तविधयो विप्रद्वयोपिता मे स्वयमेव
 तेन निर्वर्षितः । पितृनिर्विदोषे तस्मिन्नह्यं साविशयमहम् । अथानिस्मृतांशवस्तैरेव
 प्रापितप्राथमिकशिक्षणोऽभ्यापितधर्मशास्त्रवेदान्तोपनिषदाभाष्यगमहान्भारतादिपुराणकथावातं
 च । विंशतिवर्षीयो नैष्टिकब्रह्मचर्यश्रतं प्राहितः प्रमेग चाधिगमितमगवद्गीतारहस्यादि-
 विषयैतुष्यः प्रवचने लब्धशिक्षो गुरुदेवैरभिनन्दितः प्रीत्याहितश्च नद्यतव्यदेशान्
 प्रेषितोऽई सनातनधर्माभिरक्षणाय । बहवो देशा मयावलोकित्याः । नवा नवा भाषा
 अवगताः । नूतना नूतनाः समुद्रयाचारपरिपाटय आकलिताः । वर्षत्रयाप्रागतिमदनीय-
 गुरुदेवानां पवित्रपार्श्वमरभूमिरलङ्घिता । तत्रारम्य तदज्ञानामारेण तदनुगतरहो ज्ञोऽ-
 यमविसामान्यो गुरुदेवानां पदे प्रतिष्ठपितः । इदानीं देववशाज्जननीमालोक्य तन्मुन्वा-
 र्पूर्ववृत्तान्तं निराम्य कन्मादप्यगम्यर्देवदिलमितात् स्मारितचिरविम्बृतदाल्यवृत्तान्तः
 सर्वमिमं प्रतिष्ठदम्बरं विम्बृष्टं संतदोऽस्मि ।”

इत्यविगम्भीरत्वमेव निवेद्य क्षणमात्रं स्वभावधोरप्रवृत्तिरपि मुनिनिवृत्तां पर्याकुल-
 स्तुष्णीमवालिष्ट । तदनु नैकप्रकारजननीलालतमुष्णोचितदयोच्छ्रयो मुहुर्मुहुः प्रियशत-
 मधुराभिः शोक्नपनोदनिपुष्पाभिर्वाग्मिस्वामाध्यास्य प्रहृष्टमस्त्रान्तामर्ष्यां विह्वलान्तःकरणां
 गरीयसा प्रेम्णा प्राङ्गणाशुरक्षितामनैरीत् ।

“नायं ब्राह्मणकुमारो मत्स्यजीविनः सुतस्तु केवलम् । निर्गच्छतु । ज्ञात्या मत्स्यजीवी
 केवलमयम् । विगस्ताम् । स्वभावीयोऽप्युगसितः पूजित आराधितो देववदस्ताभिः ।”
 इत्यामने नितरां कुपित्याः समगर्जनं प्रार्थिताः पुनः पुनः । भीषणोच्छ्वेदाश्च तेषां न
 व्यरमवावशुवद्वितीयाऽभ्या प्रणोरस्वैधमानविमिरे शनैः शनैरगमददर्शनम् ।

१४. आत्मनिर्वासनम्

चिरादवसितप्रायो दिवसो महाराष्ट्रमण्डलनिविष्टे कस्मिंश्चित्पर्वतबहुले लोनावलि-
नामनि ग्रामे । अस्तंगतो भगवान् मरीचिमाली । परिपूर्णद्विजपतिमण्डलसनाधीकृतग-
गनतलात्पतन्तीभिः पयःकेनधवलरश्मिधाराभिर्धराधरो धरा च धवलिता आस्ताम् तावत्स-
हसा विद्वराद्बृहपभग्रीवावलंबमानायाः किंकीमालायाः झणत्कारे श्रुतमात्रे झटित्यासनादुत्तस्थी
भिपग्वयीं गुणे इत्यन्वधोंपनामा । मीराया गृहं गतो गृहस्यालिन्दग्रान्तं समुपेत्य विद्वरं
बद्धघट्टिः सोऽकण्टमुत्प्रेक्षमाणः स्थितवान् । 'स्वामिनी यमलपुत्राभ्यां सह नारिकेल-
पौर्णिमाप्रसंगवशाद्ग्रामान्तरेऽनुष्ठेयमानं महोत्सवमुपस्यातुं प्रातस्तत्रं प्रयाते'ति सेविक्या
विज्ञापितोऽपि प्रलैक्षिष्ट स मीराम् । कदा निवर्त्येति गृहं स्वामिनीत्यजानत्यामपि
सेविकायां निजप्रयोजनस्य संपादनातिनिवन्धादानिशीयमपि महानुभावोऽयं प्रलैक्षिष्यत
ताम् ।

श्रावणमासोऽवसितप्राय इदानीम् । प्रचुरवृष्टिवशात्सप्ताहप्रथाम्यन्तरे सर्वत्र स्रोतांसि
प्रावहन् । संप्रति तु स्वस्वक्षेत्रसस्यसमृद्धये क्षेत्रिभिरम्यर्थितो मधवा वपविगमुपाशमयत् ।
दिवसोऽयं च विहारानुहृतोऽभूत् । नारिकेलोत्सवयात्रां विहाय मीरा नान्यत्र काप्ययादिति
जानद् गृहाम्यागतं मित्रे नाभूद्गधीरम् । अथ घण्टाझणत्कार उपवृंहितो यावत्सीमतस्यवेश-
पयच्छायाभ्यन्तरे शकट एको नेदीयान् मीराया आलभ्यं प्रति समुपेतवान् । गगनतले
स्फटिकमरोवरमोदरे चमत्कुर्वता नक्षत्रमण्डलेन विरोचिते रजनिनाथेन सुमहद्वद्विगोलेने-
वावलंबमानेन शकटवृषभयोर्धवलिमाऽप्यायत । न चिराद् 'अम्ब ! अम्ब ! पश्य पश्य
पितृभ्यमि'ति यमलयोरन्यतरोऽवादीद्गृहसमीपं विरते याने । वाहनस्य लघुद्वारे समुदाटिते
काचिदुन्नतमुभगावृत्तिः पट्टत्रिशद्वर्षीया सुवर्णवर्णा सुलोचनाऽवारोहत्परतश्च पञ्चदशवर्ष-
देवीर्यौ तस्य यमला अनिललोलकुन्तलौ सोऽज्जम्पं भूतलेऽवतीर्य प्रमुदिताननौ गृहाम्यागतं
प्रणयवावताम् । सप्रेम लालितौ च मुहुरा पार्श्वमपासरताम् । तावन्मीराऽपनीयौत्तरीयं
स्वन्धाद् 'बहुनिधः कालः खलु धीमतां दर्शनपथमागतानाम् । केन शुभप्रयोजनेनागता
भवन्तोऽद्ये'ति घाग्मिनी स्मयमानाऽन्वयुक्तातिथिम् । 'संदेशमेऽतिगुर्वर्षमादधानो
भवतीं प्रतीक्षमाणः स्थितवानहम्' । इत्यभिधाय विरतवचसि मित्रे मीरा
किञ्चिन्मभ्रान्ता सं न्यरूपयत् ततश्च भ्रूमङ्गमात्रेण कुमारं अपसर्तुं निर्दिष्टवती ।
क्षणार्थं यमलयोर्गृहाम्यन्तरेऽपसृतयोर 'निखिलनिशामप्यत्रायापदिष्यं भवत्या दर्शनं
यावदि'ति तेनोक्ते 'कश्चिंसंदेशो वरुणेन्द्रप्रभृतीनां दिग्देवतानामि'त्यपृच्छन्मीरा सोपहासम् ।

गुणे — (समस्तजनमनम्) न भीतिवन्देवतायाः परं मातवदेवस्यैव संदेशः ।
कश्चिन्महाभागो निवेदयन्मुनिपुत्रि —

इत्यर्थेण चरितवचनो जोरं स्थितवानतिथिः ।

मीरा — इति निवेदनम् । अपि मत्तनययोः पितरमुत्स्य वपुःकामोऽस्ति
निवेदकोऽयम् ।

- किञ्चिद्दोषयमानमानसेन किञ्चिसंभ्रान्तेन सशिरःकम्पमोमिति सुहृदा प्रतिपद्यमाने तयोर्मध्ये सुहृत्तं निःशब्दता व्यराजत । नेदिष्टज्ञेब्राह्मिण्ये मयूरस्य केकारवः । यात्रिकाणां गतागतं निवृत्तम् । ग्रामीणजनालापकलापो विरतः । विश्वेत्कलकलः शान्तः । मूलप्रदृष्टि-मीरा च तावत्पुनरुन्नमप्याक्षियुगलं समभ्राह्मणमतिरिधिं निरीक्षत ।

गुणे — मया सह भवत्पर्यवसाये प्रत्यातुमर्हतीति प्रार्थये । निशीथे धूमराकटेन प्रस्थितौ समुचिते काले प्राप्स्यावः संकेतस्थानम् ।

मीरा — कुत्र मां नेतुमिच्छन्ति भवन्तः । कमधिकृत्य द्रूप यूयमिति न किमपि विजाने । कप्यतां विशाकलप्य तावत् ।

गुणे — (स्वलद्वचनम्) कस्यचन मित्रस्य सखिषौ.....

मीरा — यदि वत्सयोर्जनकमधिकृत्य वृत्तमिदं स्यात्तदा न किमपि श्रोतुमुत्सहे । व्यतीतो बहुविधः कालः कुटुम्बं परित्यक्तवतस्तस्य ।

पूर्ववृत्तस्मरणपरवशायाः मीरायाः स्वरो निश्चयनैष्टुर्याभ्यां ऋक्चरुर्ऋशताभवाप । क्षणं निमीलितनयनो जोषं स्थित्वा

गुणे — भलमतिनैष्टुर्येण । अतिक्रमेरताऽनुतापमेव जनयेत् ।

मीरा — आर्याः, अनुतापस्य का कथात्र ? वर्षदशकात् प्राङ् मामबलां सचालां वैरकारणं परित्यक्तां विजानद्भिरपि किमित्यमुच्यते भवद्भिः ।

गुणे — सर्वमेतत्प्रतिपद्यते मया । तथापि मन्दभागस्यानुपस्य गृहत्यागस्य केनापि गूढकारणेन भाव्यम् ।

मीरा — कोऽपराधो नाम कृतो मया यद्विना हेतुं संकेतस्थानकथनमपि परिहृत्य विरोदितास्ते ।

गुणे — परं स्वकुटुम्बस्य योगक्षेमाय सर्वमपि ययोचितं विरच्य निष्क्रान्तोऽनुपः । न किमप्यपेक्षते भवत्या कुमाराभ्यां वा ।

मीरा — सुस्थितं कुटुम्बं विधाय गृहात्पलायनं स्वामिनः किमुचितम् । वरं दैन्यमपि न तु परित्यागः पथा ।

गुणे — (सशिरःकम्पं सखेदं च ।) नीतन्नवत्याः सुखावहम् ।

मीरा — श्रेयः खलु दासिभ्यं न पुनः परित्यागजन्योऽपमानः । तेषां निष्कमणादारभ्य कीदृशो विषमः कालो नीतो मयेति विदितमेव भवताम् । नेयं विधवा न वा सपत्निकेति निखिलग्रामोभ्यं कुस्तिवचातां परम्परया कलङ्कयति मन्नाम सर्वथा । दयितेन समुद्दिता निर्दोषा तत्राप्यासजनाश्रयणीना सर्वथा संशयास्पदं कौडीनभाजनं भवतीति न किं व्यजानीत भवदीयसुहृन्ममिः । नासीन्मे पिता न चाग्रजो मामभिरक्षितुमिन्वपि विदित-मासीत्तस्य ।

गुणे — भगवति, सप्यमेव सर्वम् । तथाप्यतिपाठ्यं मा स्म कृथा महीनमित्र-विषये ।

मीरा — (विस्फारितनयना) अपि कांदिशीकोऽयमनुकम्प्यते भवता । द्यन्ते भवन्तेस्तस्य स्वरवृत्तेः ।

इयत्कालं मीरयात्मनि विद्वेषार्चिर्निहृतं सहसेदानीं रोपाग्निज्वालाया श्रोत्रदीप्यत ।
गुणे — (मन्थरस्वरेण शुष्ककण्ठम्) आर्ये । इत्यमाचरितुं केनापि गूढहेतुना प्रणोदितः स्यान्मम सहचर इति प्रतीतस्तस्यानुकम्पे ।

मीरा — सपुत्राणां दाराणां परित्यागस्य तत्रापि पुत्रयोरुपनयनशुभप्रसंगे को नाम हेतुः स्याद् गृहमेधिनः । सर्वमेव तस्य कपटप्रबन्ध इति सुविदितमेव भवताम् । तथापि तत्प्रतिपत्तुं नेच्छथ यूयमिति मन्दभागाया मे दुर्भाग्यमेव ।

इति तथा सरभसमभिहितः सुहृद्वर्यो ज्योपमतिष्ठत् । तस्य निःशब्दतया प्रवर्तितैव पर्यमुखरता तस्या व्यजृम्भत ।

मीरा — किं नाम प्रयोजनमासीत्तस्य गमनस्य पञ्चवर्षदेशीययोर्यमलयोरनतिक्रान्तशैशवयोरुपनयननिर्वर्तनकाले । मंगलप्रसङ्गोऽस्मिन् निमन्त्रितातिथीनां विनोदनव्याजेन समानीता नतैर्का वैदेव नगरान्तरात्, तथा सह च स पलायितवानित्यत्र नास्ति संशयलेदोऽपि ।

गुणे — (करपल्लवाभ्यामाच्छाद्य नयने वादविवादादात्मनं निरोद्धुमिव सानुनयम्) नैवं । नैवं खलु ।

मीरा — निरिडजगतो विदितमेतत् ।

गुणे — (मित्रं रिरक्षिपुः) परिहासार्थेनैव चेष्टितेनानुपस्य भवितव्यम् ।

मीरा — भाधूमयानस्थानकं नतैक्या सह गत्वा सत्वरं पुनरायास्यामित्युक्त्वा तिरौहितो मित्रमणिर्भवताम् । अप्येतया स्खलितमार्ग्या भाष्यम् । नासीत्सा खलु स्तनंधया न घातिञ्चरता ।

गुणे — अट्टपूर्वो मामोऽयं तयेति गन्तव्यमभूत्सह तथा परहितदक्षेण सुहृदा मे । (सविपादम्) हन्त । अतिदयालुष्वेन दोषभारमात्मन्यसकृदारोपयामास मित्रं मे पृष्या) परहितेच्छातिदायो हि न परिणमति शुभाय सर्वदा ।

मीरा — (अत्रगणय्य तद्वधः समोपं च) वाराहना अद्वितीयाः संचरन्तीति सुप्रसिद्धमेव ।

गुणे — अवि स्मर्यते भवत्या यद्राश्री तस्यां महार्गभ्रिष्टवोऽभूदिति । शुवनिश्च राः मामे शृण्तापद्य मा स्म भूदिति भगवत्पर्यन्ते तथा सह तपस्विना तेन प्रापो गन्तव्य-मासीत् । धूमयानमपि रजन्यां तस्यां छोहपथाद्भ्रष्टमासीदतिपृष्टयेति न स्मर्यते किं भवत्या ।

मीरा — प्रष्टन्नस्मैनिष्पत्तयेऽनुत्तमो व्याजः खलु ।

गुणे — वाद्यकारैरेव सरभसमनुचिजानुमानं कर्तुं नाहंति भवती ।

इति सागुदमुष्या स त्रिहामदरादधिकं भाषणं भयावहं भवेदिति ।

मीरा—अहो ! तद्विचेष्टितस्य प्रयोजनं शिशुरपि तर्कयेत् । जलमलं भूयो भूयः समर्पयेत् वल्लभस्य तस्य । भवन्मित्रं नर्तक्या तयाऽम्मदम्योऽपहृत्य स्वावचीकृतमिति स्फुटमेव ।

मीरायाः कठोरक्रीरालापसारसंधातं सोढुमश्रम इव हस्ताभ्यां श्रुती आच्छादय-
द्विषण्गुणमहाभागः । अन्नणान्मयूरस्य दौघंकरंकराः केकारथो मीराया वचस्मभयंनायेव पुनर-
श्रावि । सा च तावत्स्वपदिमधिहृत्य तन्मित्रस्यौदार्यंभावप्रकटनेन विपुष्टं प्रोक्षकैरुदक्षि-
पस्वशिरः । अनुपं दोषान्मोचयितुं रन्सुहृत्प्रयत्नं क्षीणतरं सद्योपत्तमेव भावयन्त्यास्त-
स्याः प्रसोपाग्निर्भूयो भूय उददीप्यत ।

गुणे—प्रायेणाकारणमपि सक्कटविषयोपभोगनिवृत्त्यर्थंमत्रिकरुणाद्रांणि भवन्ति
सत्रां चेत्तांसि । अपि पुरातनवीरस्त्रीरुनानामुदारस्त्रीतानि तितिक्षादर्शमृतानि न भवत्यां
प्रेरयन्ति सहनशीलताम् । चिन्त्यन्तां तावत् स्निग्धायाः शकुन्तलायाः परित्यागो दुष्यन्तेन ।
अनन्तद्वेषागावं सीताया अनवायाः ।

समुदीरितवति विषण्णानने तस्मिन् मीरा बद्वदष्टिः क्षणं जोषं तस्यी ।

गुणे—भवत्याऽनुपस्यापरिमितगुणगणधिनन्तनीयो न तु तदन्तिमाचरणम् ।
आत्मनिर्वासनाभत्यागयोः धारणं गोपयितुं प्रयोजनं गृहतरं स्थाक्किलानुपस्य ।

मीरा—नाभ्यागः परं भोगामक्तिः ।

गुणे—भवतु । कथ्यतां यथेच्छम् । वस्तुनः सर्वमेव शो ज्ञाम्यति भवती ।
द्रश्यति च कंचन सुपरिचितजनं यो निवेदयिष्यति किमपि रहस्यं गुर्वर्थम् ।

मीरा—किं निवेदनेन ? भग्नकाचः सर्वथा भग्न एव स्थास्यतीति न्यायेन
भवन्सुहृदोऽप्यशःकलङ्कः दाराकस्याङ्क इवाशुद्धिमेव भजते ।

गुणे—तथापि 'एकं हि दोषो गुणसंनिपात्रे निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः' इति
क्योन्द्रस्य सूक्तिरर्थं न विस्मरणीयं भवत्या ।

मीरा—'दूषितः सर्वलोकेषु निपादन्वं गमिष्यतीति रामायणस्या भगवतो
वाल्मीकेः सूक्तिरपि भवता स्मरणीया ।

इति प्रगल्भमिरा तथाभिद्विती गृहामतो घटीयन्मुद्गाय कोपादाभनस्तरलित-
हता तद् व्यलोकयत् । गोचिकायास्तावत्प्रोक्षपटले गृहस्य निगृहायाः अचिदशुभशंभी
" चिद् धिर् " ध्वनिरश्रावि ।

गुणे—भगवति प्रसीद तावत् । नायमवसरो निन्दायाः । पूर्वकः क्षणोऽपि
यद्गुह्यः न्यातु । भवत्या द्विचेष्टी मधि विधस्यताम् तावत् । न कापि भवत्या
हानिर्भवेति सशपथं वक्ति ।

मीरा—(सपारय्यम्) अहो । हृषत्कालं शरान् पुथी च पत्नियज किमय संदर्श
प्रेरयितुं प्रवृत्तं भवन्मित्रम् । मन्ये यत् कृतसर्वस्वविध्वंसो नर्तक्या निष्वासितोऽस्ति
प्रायः । इतो मां नेतुं निर्वन्धो विमुष्यतामिति चन्द्राङ्गलिः प्रार्थये । न सोढुमार्थिकं
मानमङ्गमुसडे खलु ।

इति निगत भूतवृत्तसंस्तृप्त्यभिभूतेव सा सद्यः समुत्थायेद्विगतमात्रेण निश्चयमात्मनः स्फुटमसूचयत् । अतिथिश्च विवर्गवदनः क्षणं विलम्ब्य क्षीयं निश्चय्य च सत्वरमभ्यगात् स्वगेहम् ।

मीरा च तावद् 'वर्षदशकात् प्राग् रजन्यामेकदाऽनिरुद्धं शङ्कमाना भर्तारं प्रथ्यक्षे परेषुश्च पशुर्हस्तलिखितं पत्रमहं लब्धवती' स्यादि सविद्यादमस्मरदद्य । आलिखद्धि स संक्षेपतो यथा 'प्रेयसि । अनहोऽस्मि संप्रति सवालया स्वया सह निवस्तुमतस्त्वां परित्यज्य गृहान्निर्गम्यते मया । मदन्वेषणे वृथा मा प्रयस्यताम् । क्षम्यतां मन्दभागोऽयमिति शम्' । पठित्वा पत्रमेतद्वर्तक्या सह जिजीविषति भर्तेति लेखस्यार्थमकलयन्मीरा । पत्रस्य स्मरणेनाद्य तस्याः संवापाग्निः पुनरुदञ्ज्वलत् । नर्तक्या सह गतो गृहस्वामी पुनर्नायात् इति विस्मितानामत्रिधीनां विचक्षणदृष्ट्यासं सक्रोपमस्मार्पन्मीरा संप्रति । तिरोधानादनन्तरं प्रथमसंश्लोमशोचत् यदा यदा वहिरगात्तदा तदा प्रतिवेशिनस्तां सूक्ष्मं निरूप्य कर्णेऽजपन्नवद्यपरम्परां यावत्सा व्यरमद्रेहाद्दिर्गमनात् । केचिद् भ्रामीणास्तामुद्दिश्यावाच्यक्याः सर्वत्र प्रासारयन् । अन्ये च भर्तृश्रेष्ठितमभिनन्द्य तामेवानिन्दन् । तस्या यमली सहचरैः पाश्र्वालायां पुनः पुनः पितरमधिकृत्यानुयुक्ती 'अम्ब । सावचरणाः कदा पुनरायास्यन्ती'ति सौकण्ड्यमनवरतमपृच्छतां मीराम् । सा च कम्यितशिरा न कदापि पितरं युवां द्रक्ष्यथ इत्यसूचयत् । एवं स्थितास्यवस्ते पूर्णतो जनेन विस्मिष्टा विविक्ते न्यवसन् । पुत्रकौ तौ आशात्रजनकौसङ्गलालनमुखावपि जनन्यातिस्नेहलाहितौ सुखेनात्यश्रम्यतां शैशवम् । परिचितैः सर्वैश्च परिष्यक्तस्य कुटुम्बस्यास्यावशिष्टमेकमेव मित्रं भिषग्गुणे नाम यः संकटममये सहायकृतया स्थितस्तेषु तथा दृढनिष्ठो यथा गृहस्वामिनि ।

अपेक्षनीं पूर्ववृत्तं मीरायाः स्मृतिसरण्यां न्यपत्त्वा । अनतिशयन्तर्क्यमायाया प्रथम-संस्तवाशारभ्यानुपस्यास्मरसौजन्यलक्षणव्यागाम्भीर्वादासदाचारतण्डलोक्तमोहिताया रोमाञ्जिनाया हृदि प्रेमाङ्कुराद्भद्रविक्रमभावपरंपरा समुत्कीर्णैव तन्मनसि सुव्यक्तमाविरभूत् । 'गुणाः त्रिष्वेऽधिकृता न संस्तवः' इति कवीन्द्रस्य स्मृतिरानुमुदाहृतं सोपहायं स्वप्रिया तन्मर्ममरमरदद्य सा । तदनु व्यविन्दयत् सा निजोद्गाहरितम् । समये तस्मिन् दिग्गभिः सुवामिनीभिर्हृदिदादिदित्तरीरमा'मानं परिधापितवैवादिक्पीतवर्णक्रीडोपाय्वरं रत्नवचि-तामरगाळकृत्तच्चरणांचक्रमांसं मल्लिधमममालिकामणिरुत्तच्छयच्छलायं च । हस्त न कश्चि पुनः परिधाम्यते रचितान्वरं तन्मया । प्रायो मन्स्वर्गप्रस्थानसमये शुभवामसा तेनाप्ला-द्विष्यति चारि स्पर्षी सुवामिनी म'ष्टेवरम् । यथा हि प्रायेण सुवामिनी वैवादि-केवभृतिगर्हा कुटुम्बरितच्छलाय समकृच्छलादिश्च पुण्यामालाक्षितधम्मिल्लु कृतोपिगा र्भापते वस्तुजनः प्रति विगृह्यतनम् । परं विमाहम्परेगानेन । परं विधवावद्वेददहनम् ।

इति ध्यायम्प्यात्मनस्या नयनगुणाज्ञाप्यविन्दुर्तरोहोऽस्मरत् । ध्यतीत्युत्तरगृति-जामविवाद् ईष्युपराग्निने त्रयेणारमरण्या यमलपोऽन्ममप्रश्ने दपितस्य प्रेमाभितपयगर्हा निरुच्छराश्री च तस्य आगरितरुद गणगानं दूरदर्शिनं सेवनं च समार्दयत् । विशाहोत्तरं यज्ञाङ्गाम्प्यन्तो सद्दिशिभित्तः पशुानुभूतोऽप्रीमितगुणगुणः कथं तस्याः स्मृतिसरण्यां न

संसरेद्य । न ह्येकद्रापि दर्शितस्तेन पारुष्यलेशो नोदीरितः कटुशब्द इत्यस्मार्पास्ताऽप्य । ध्याय-
न्त्यास्तस्यौदार्यं, तस्य परमसौजन्यं, हृदयं तस्याः किमपि मार्दवं भेजे । विवाहोत्तरं हि नवोढा
सहस्रीणां तत्तज्जीवनवृत्तान्तं श्रावं श्रावं तदोक्षयाऽन्यग्गतभाग्यवन्वहमिति प्रतीता धन्य-
मानमानममंस्त सा तदानीम् । त्रिरोधानायाक् प्रेमोत्सेकप्लावितोऽऽरुमहं भद्रैःप्यस्मरत् ।
तथाच समये तस्मिन् किमपि चिन्तासन्तानं ज्वालामुखपर्यंत इव हृदये तस्य जाज्वल्यमानं
तुमुलविप्रदमनचरतं विषत्ते स्मेति तयोपलक्षितमासीत् । आध्यानेन तस्य नतंकीसंबन्धेन
भवितव्यमित्यतर्हि तथा तद्विगमनोत्तरम् । यद्येवं तर्हि कुटुम्बन्यागापूर्वं किमिति नाम
प्रदर्शितवान् स इत्यन्तं प्रेमातिशयम् । किमुच्चिदनेत्रो द्वित्रवारान् निदिशि शयनादुत्थाय यमलयोः
पर्यङ्कं जोषनुपासयं । निजास्वापकारणाद्धार्याथा मे निद्रामग्नौ मा भूदिति कतिपयस्ताडं स
प्रकोष्ठान्तरमध्यशेत । अस्वापस्य ते किं कारणमिति चिन्तापरया तयानुयुक्तः 'प्रिये ! अलं
चिन्तया मद्रिपये । स्थलपरिवर्तनेन पुनरुद्वाघो भविष्यामीति मामाश्वामयन्सधीरमनुपः ।
स्वनिष्क्रान्तापूर्वं द्वित्रमासान् यमलयोर्गंगाघ्रीडनानि भायांशमंधराभरणानि चावर्षत् ।
उपालम्भामित्यव्ययो मया सोऽब्रवीत् 'प्रिये ! अलं विचिन्त्य धनव्ययम् । विरतप्यत्र-
सायेऽपि मयि योगक्षेमसौख्याय नः पर्याप्तं द्रव्यं वर्तते ' । तदेतद्वचो ध्यायन्त्यद्य ' भाव्यं
तेन सल्लु सकपटेनैव धन्वमा यत्स्वजास्वमविपये संशयो मे न भवेदि ' त्याम्नयकल्पयन्सा ।
पुरा पशुर्गाडकैतवस्य चिन्तनेन प्रचण्डकोपावृत्ता भवति स्म सा । इदानीं तु
तस्य परममार्दवस्मृतिरूपेण निक्षेरेण किमपि परिप्लुतमभूत्तदीयहृदयं यद्दहलवत्सरेषु
काष्ठगुर्कं पाषाणकटोरप्रायं चासीत् । व्यचिन्तयद्य यथा—को नाम मन्दभाग्याया मे
दर्शनाद्भङ्गशी स्याज्जनोऽयम् । अथ वा को जानीत यन्मया नोपस्थीयेत चेत्तर्हि पुत्रयोः
पितृदायाहंयोरपकारिणी भवेयमिति ।

तदनु कञ्चिच्चालं पारुष्य सह सहृदा तस्यां रात्रौ प्रस्थानुं नविमकरोत् ।
पुरस्तादवलम्बमानां भित्ती महती पुरातनयन्त्रघटिकां नववादनशंसिनीमवलोक्य धूमयान-
स्थानकमभिगन्तुं यथाकालं सन्नद्धा भवेयमिति निश्चिन्त्य यमलौ सपदि समाहूय भोजनं
परिवेष्यतामिति परिचारिक्यं निर्दिष्टवती मीरा । न चिराच्छाकौडनापूपादिपुरितं पात्रं वस्तुरो
निहितं । किंतु संज्ञोमपरवतीमृता तन्नास्पृशान् सा । अथापृच्छथ तदकल्पितप्रस्थानकुव-
हलाकुली यमलौ कश्मीरदेशरचितप्रावरेणावगुण्ठितस्त्रन्धा सा रजन्यामेकला निरगात् ।
कतिपयक्षणोत्तरं धूमयानस्थानकं ग्रस्थास्यमानस्य मियजो गृहं संप्राप सा ।

'आगन्वतामागम्दतां तावत् । सकालमेवापाता श्रीमती । न कोऽप्यनुशयो
भविता भवत्या' इति तां समाश्रास्य प्राङ्गणस्थितं शकटप्ररोहयत् तां वैद्यः । अथ
ग्रामस्य विजनाध्वना प्रचलिते याने 'कथ्यतां कृपया कस्य संनिधिमुपेतुं ग्रस्थितावावामि'-
त्यनुयुक्ततया सामहं प्रत्युवाच 'मित्रं चिरपरिचितं किञ्चित्' । ततो धूमशकटे समुप-
विष्टा द्वित्रवारं तमेव प्रथमकरोत्सा । परं निवेदनलेखमात्रेणापि न सनाथीकृते तस्याः श्रोत्रे
सुहृदा बद्धमुत्तेन ।

अथ सरसद्वलदाशब्दं धूमयानं सवेगं प्रचलितम् । अतिवृष्ट्या श्रावित आसीद्विखि-
लप्रदेशोऽध्वनि । धूमयानचक्राणां कर्कशशक्तिमनवरतं शृण्वती परेषुः को मयोपैष्यत
इत्येव चिन्तयन्ती प्रकोष्ठविष्टर टद्धिद्रनयना स्थिता सा । निशावसानसमये तु कञ्चिच्छाब्दं
निद्रिता स्वप्नेन पीडिता तु सहसा जागरिताऽभूत् । ध्यभावयत्सा स्वप्ने यदनुपः परिहितधे-
तवस्रः पूर्ववत्तदीयकेन्द्राच्छापं करपल्लवेन परामृशन् समादिवं पुरस्तस्याः स्थितवानिति ।
परिहितवसनाविधवलतया स कामपि लोकोत्तरप्रशान्ततां कामपि भव्यतामभजतेति
बल्यन्ती क्षणारसा समुन्थाय वेपमानाद्भ्रष्टिः प्रह्वीभूताऽऽसनपीठे निःशङ्कमवस्थिता सह
पत्या निजदीर्घजीवनयात्रां ध्यायन्ती सा । 'भासं किल तस्यापरिमितगुणानुरूपा भायेंति
तेन परिहार्याऽभवमि' ति मनस्यकरोत् सा । पुनश्च विद्वेषाग्निज्वालाभिः परिदग्धहृदयाऽनि-
न्दत्सा स्वप्रस्थानं स्वमन्दिरात् । धूमयानाद् यद्विह्वल्यच्छोतुर्मच्छसा मुदा । परं
स्वपुत्री प्रति विधेयं चिन्तयन्ती सा विचारमिमं निरस्य कञ्चिच्छालमवातिष्ठत निश्चला ।
प्रस्तुतं ध्यातुं प्रयतमानापि भूतवृत्तच्छायया तच्चेतः पुनरावृत्तमभूत् ।

अथ प्रातस्तरां स्थितिं यावे धूमयाने मुम्बापुरोपकण्ठस्थे मातुंगाख्ये ग्रामे विश्रान्ति-
सदनात् मुहूर्दानात्तमुपहारं भक्षयित्वा 'क मां नयसी'ति सोच्छेदं सकल्पं समीपमुप-
विष्टं गुणैवैद्यमभूच्छत् । 'अचिराद्भवती ज्ञास्यती'ति पूर्ववदस्फुटं स प्रत्यवादीत् । दशवादेने
च पांसुलाध्वना कुत्रापि सहचरद्वितीयं प्रचलितमात्मानं मीराऽपश्यत् । घटिकाघोत्तरं
च तालतरनिःकरावृत्तस्य भयानकालयस्य पुरः प्राप्योपद्वारोणोचानं प्राविशतामुभौ । तत्र
वृश्चान् जलेन निषिञ्चन्तं श्वार्कानि विवृताङ्गं विपण्णाननं पुरुयगं विच्छिद्रमानुपश्चावशो-
पमिवावलोक्य जुगुप्सिता कम्पितान्नयष्टिमीरा 'अहो भीषणधं स्यलस्यास्य ! किमिति
भवता ममानीताहमत्रे'ति निराशयोद्विग्ना सगद्गदं न्यगदत् । परं शब्दलेहोऽपि नोदीरितो
मिश्रेण । सद्यश्चको मध्यवयस्कः पुरयस्तौ समुपेत्य सादरमुद्रया ती संभाव्य च
च्छिद्रितदावलाच्छादितमिति निष्प्रभमुपगृहमेकं मुहूर्द्धितीयां मीरां समनयत् ।
'क्षणमाग्रन्यापि विलम्बेन निष्कलमभविष्यदागमनमभवत्या' इति च संघान्तां
स्तर्फीभूतां कथं कथमप्यामानमनुगच्छन्तीमन्यधानमीरां स सदयम् । 'द्विप्रदिनान्य-
नवरतं भयतीमाद्भयदिव्यस्माभिरिहागन्तुं प्रार्थिता भवती'ति कुटीरस्य द्वारमुद्घाटयन्
ध्याहृदधिधरी । तत्र प्रविष्टमात्रा मीरा विस्फारितनयना सास्त्रेणं पश्चादचलत् । यतो
हि प्रकोष्ठस्य मध्यभागे वृधुनास्यामनुपः पतिन्तस्या विवृताङ्कनिरधिरायान आसीत् ।
कुष्ठप्रापिता निर्भूनावमादनेन पूर्णा ध्वमस्लेहेहस्य व्यधापि । तथापि तपस्विनोऽप्य
परमपीडयामिनेनावतिष्टमात्रेण सपदेवाभ्यजानात्यनि मीरा । अथ सा श्रितचरिता,
भीतभीता दुष्कण्ठेन स्तर्फीभूतेन कथमप्यामानं निषन्तुं प्रयतमाना निपातिगजानुः
प्रक्षिप्यामानं धागले तदनु मुधाधागविसामुम्बामिन कर्णाभ्यां ऊडीहृताभ्यां नयनाभ्यां
वेषार्पितशक्तित्थत् । स तु कुचङ्गा स्वधमीशतुरः । मुहुर्मुहुर्मुर्गं विवृणोति परं कर्णुः
भातात् । दन्तोच्छात्गात्पूर्वमेव हि तद्गद्गु गुणाम्यन्तरे विहीनाऽभूत् । तत्र च बद्धीण-
करार्पुदः धम्यतामितीहिनैव शूचयित्वा नयने व्यधादनुपः । 'गमास्तः च जीवनयात्रा
न्यापोऽशवे'ति व्यर्षाधिधरितामिदिने भर्तुः पादपोर्नियथ स्तारगाढं तारस्वं ध्वलपन्मीरा ।

कार्याधिकारी — रुग्णालयेऽस्मिन्साम्प्रदातो महातुभावः सन्नतो न कदाप्यातङ्गनेषु
 विलोकितोऽस्माभिः । दत्ता-वर्षाणि त्रिणा भियात्र स्थितस्यास्य कदाचिन्नुद्यमस्य चिन्तयैव
 परमरिगादोऽभून् । तदन्वरेण सर्वदेव प्रसन्नमुखोऽध्याम्यदनवरतमुद्याने । धन्याः खलु
 रोगिणोऽन्ये येऽङ्गनिर्घोषं समातस्त्वव्यवमायाः पुण्यमाजस्तस्य सुरास्रवन्तीः कयाः
 नृण्वन्ति स्म । मधुस्वागी धन्या या सततमतिप्रसन्नस्य कर्णागजजन्तिस्यनिन्दितोऽज्ञाधगाम्भी-
 र्यस्य तन्मुलाम्बुजस्य संपर्कमनुभवन्ती न्यवसन् । एतावान् प्रभावः कर्णारमस्य तस्य ।

‘धिग् धिङ्माम् । कथं पातक्रिया निन्दितो मया दुष्टव्याधिव्यथितामा
 पतिवरेण्यः । अहो ! कथं मे जिह्वा तमनिर्घोषं निन्दन्ती न जडोभूता । अहह ! दत्ता वर्षाणि
 तस्मिन्निदेशे दोषमारोपयन्तो कथं पश्चात्प्रस्ता नामवम् । धिग् धिङ् मे जीवनं, धिङ्
 मे बज्ररुदोरवाम् । परमात्मन् दृष्ट्वाहं मां प्रचण्डदण्डेन किं न दण्डयति । धिङ्मानकर्णा-
 मतिनिष्ठुरामकृतज्ञाम् । अहो प्रप्यक्षीकृतमर्तृमरणया मयाद्यापि जीव्यते । खलं हि खलु
 मे हृदयं पातक्रियाः । धोरव्याधिग्रस्तेन नाथेन व्यथामात्मनो विगणय्य परमप्रेमवशाद-
 नेकैस्वापैरस्मदर्षं धनसंचयः कृतः येन सौकर्यं तवया प्राप्नुयात् कुटुम्बम् ।’

‘इत्यामाने निन्दन्ती गाढं पत्युः पादयुग्मं परिष्वज्य रुदितात्र व्यरंसीन्मीरा । न
 तस्याः शोकावेगो दुर्निवारो नैकघटिकपर्यन्तमुपसार्म गतः । मुहुर्मुहुर्गामानं निन्दन्तीम्
 ‘अविदितभूतायां किमात्मानमाक्षिपामि वृथे’ति जगात् भिषगुणे । ‘किमिति भवता
 सर्वमिदं गोपितं मत्त’ इति सख्यं नेत्रजलप्रक्षालितानना मीराऽपृच्छत् ।

गुणे — भगवति ! ‘अप्रतिकार्यदास्याप्याधि मे वासस्थानं चाधिहृष्य न स्तोत्र-
 मात्रमपि भार्यायै निवेदनीयं यावत्स्वयमेवाहं समाह्वयामि ताम्’ इति तत्र बलभेन
 समादिष्टेन तथेति प्रत्यश्रावि । हन्त एतद्रहस्यरक्षणं क्विदुष्यं दुःखं दयनीयं मेऽमूदिति
 भावयितुं न प्रभवद्भवती खलु । पवित्रनिक्षेप इव प्रतिज्ञेयं परिपालनीयान्मनया परमयत्नेन ।

अथापराहे कुटुमदिग्घललाटं पुण्यमालिकावृत्तं धवलाम्बरवेष्टिनं प्रेतमनुपम्य कटा-
 रोपितं भिषगुणोपभृतिभिः पितृवर्गं नीयमानं लौकिकचारं विगणय्य निःसन्देहं विलपन्ती
 मीरान्वगादलक्षिता । तत्र संस्कारोत्तरं मन्त्राग्निमंसकृतं प्रेतं यावद्दहनय सञ्जीवयिते ताव-
 द्दण्डं मीरा शोकज्वालाबलीढा चित्रामास्तुबुद्धोर्णुं प्रवृत्ताभूत् । महताऽऽपामेन निवा-
 रितापि दहमानायां चितायां क्षेपुमिच्छन्तीमात्मानं मुहुर्मुहुर्बलादाहृष्य मुहम्मगिः
 साम्बगिरा समाश्रासयितुं प्रायतवताम् ।

मीरा — आर्य ! किमर्थं पापिनी माहती भवता यमपुरागनाधिवायते दुष्ट-
 तिद्वाया मे पात्रप्रवेश एव प्रायश्चित्तम् ।

इति विलपन्ती तां मित्रं सौम्यगिराम्यधात् ।

गुणे — भगवति । आत्महृष्यया कः पुरगार्थः सार्थित । मा स्म भूर्मन्ताः
 मद्बलच्छिन्नेन । विचित्रं घटना विधेः । अयि न जानाति भवती यन्मतीचेन चित्रा-
 रोहणं धर्मशास्त्रेण निरिद्धमिति अदारगवोर्धमलयोर्भवत्या वेष्टितेनानेनाऽज्ञायीमविष्यतो-
 र्चिचोऽपि न किमर्थं प्रतिरोधुं भवती साहमादरमात् । मुहम्मगिता मे कुटुम्बस्येन

पुत्रकौ भवत्यै पवित्रनिक्षेप इवार्पितौ स्तः । अतस्तयोः पोषणलालनपरिपालनादिक्रमेव धर्मो भवत्याः । अनुतापामिर्भवत्याः शोकजनकः स्वाभाविक एव । असौ कालेन भगवत्कृपयोपशममेप्यत्येव ।

अथ निम्लोचति मरीचिमालिनि स्वप्रामं प्रति प्रस्थितौ । धूमराकटस्य प्रकोष्ठे शोकानुतापभारजडीभूता मृतप्रायेव निश्चला स्थितवती मीरा । भीषणवज्राघातनादानुक्रमी धूमयानचक्रनिनादोऽनवरतमाहत्य तत्कर्णकुहरो द्विगुणीचक्रार तस्याः परितापम् । अतिप्रबलानुतापावसन्नानि किञ्चिदपि चलितुं नालमज्ञानि तस्याः । अनार्थं मन्यमानाऽऽ-
ध्मानं दुःखेन सनायीभूता प्रबलम् । ' अपि नाम निपटुरो विधिर्मरणमद्वैवोपपादयेद्दि ' ति मुहुर्मुहुरभ्यलपत् सा । अन्तरान्तरा मुसजगात्परितः परिभ्रमन्निलोऽनुकम्पयेव क्वचिदुचोच्चै-
र्न्यधसीत्क्वचिद् व्यलपत् । मेघमाला किमपि घोरसमराक्रमेव भयादुन्मत्तेव गगनतलस्य पारं सरभसमभ्यधावत् ।

परेद्युर्वावत्पयःफेनपाण्डुरानना विशीर्णहृदयावसन्नाङ्ग्यष्टिर्निःशब्दं निजावासं प्रविशति मीरा सह सुहृदा तावत्क्वचित् तस्या गृहस्य पृष्ठभागाङ्गणे मयूरः लिङ्गकैकारवेण सानुक्रम्यमिवानुशोचन्समभावयत्ताम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१५. शरद्वलयम्

कश्मीरेषु सुवर्गमयनगरस्य श्रीनगरस्य सप्तारकदलाप्यसेती सलिम्जुनाम्नः कस्यचन सूचिशिल्पिनः पण्यशाला समवर्तत । पुरोभागस्तस्यालयस्य विचित्रप्रकारेणोत्कीर्णोऽम्बरसुम्बिशालचिनासतरुविशेषप्रकाण्डच्छायान्धकारेऽर्धविलीनो जीलमाल्यसरितमुपरिष्ठात् पर्यवैक्षत । पृष्ठभागश्च नाविक्रानां मलिनगृहाङ्गणावकीर्णवस्कराणां संमुखीनः स्थितः । वर्षपञ्चकात् प्रारू प्रसिद्धसलिम्जुसूचिशिल्पिनि दिवंगतेऽपि कल्कमयो जीर्णोपगोऽयमनाथीकृतोऽपि पूर्वकालस्मारकः सन् सर्वथा तन्नामाङ्गेनैव सनाथीकृतोऽभूत् ।

अथ शरद्वती सापमेकदा शिकाराज्यपोतविशेषः कश्मीरजवर्णाम्बरकलापभूपिनस्तमापणं समासदत् । नाविक्रेन चावरोपिता पोतादद्याः कूले समवतोणां आर्विननाममुखोद्भवा आनाभिधा काचनामेरिक्देशीयाङ्गना फ्रैस्तिघर्मप्रमारिका सोपानपङ्क्त्या समारोहदूर्ध्वभूमिम् । विपण्या बहिर्द्वारस्त्यान्तिकं समुपविष्टार्थं वनोपकायै कतिचिन्नाणकानि वितीर्य परदेशीयाऽनावृतद्वारं स्वेच्छया प्राविशदालयम् । वनीपका च दैनिकार्जितस्य गणने व्यापृता स्थितवती । दीनदीनामिमां विशद्वर्षायामपि चिरादतिप्रान्तयोवनामिव अर्जरितकटेवरां पलितप्रेसाकृष्णप्रायां विलुप्तयोवनतेजोऽक्षियुगलां बलितनेत्रापाद्गामालोक्य कस्य हृदयं नाद्रवत् । तदीयं पाण्डुरमाननं तस्या मनोरयनैष्णस्यं प्रकटीकरोति स्म स्पृष्टम् । विशीर्णाम्बरप्रान्तायास्तस्या जीर्णचोवरपरिकरमध्यायाश्रिराष्टिनष्टमैन्दर्यस्यावशिष्टचिह्नेनाद्यापि स्यक्तीभूतेन तदीया दशा द्विगुणं दयनीयतामयासीत् ।

अथ प्रविशन्तीममेरिक्देशीयामानानार्नीं स्वर्गवासिनः सलिम्जोस्तनयोऽङ्गुर्नाम गम्भीरगिरा सादरमन्यनन्दत् । सा च प्रणम्य सूचिकर्मणि व्यापृतं युवानमभ्यधाद् 'अहो नैपुण्यं शिल्पस्य भवतः ।' हस्तुत्तवतीं गृहाभ्यागतं गुणगणप्रादिर्णीं ससंतोषं शुभासने समुपवेश्य स्वयं च भूतलं पूर्ववद्भ्यास्य सूचिं पुनराददे स्सदशवर्षीयः शिल्पी । 'अहञ्जो, कास्ति भवतः स्वसा' इत्यपनीतोत्तरीययाऽऽनया पृष्ठे 'गृहान्तः क्षापि तया भवितव्यम् । प्रतीक्ष्यतां क्षणमात्रं यावत्तामाह्वयामी'ति प्रोच्य गेहाभ्यन्तरं च गत्वा क्षणात् त्रयोदशवर्षीयया दारिकयानुगम्यमानो मुखशालां न्यवर्तत युवा । आनामालोक्य विस्तरितरूपलया यस्ता प्रधाप्य त्रेपमं पर्येष्वगत तात् । आनापि बालया क्लार्ट परिनुभ्यागक्षीद् 'वसन्ते! अवि क्रियते त्वया ह्यलमापाध्ययनम्' इति । 'भगवनि! अतिदुष्करमाज्ञलयादाध्ययनमेकाकिन्या न पार्यते मये' ति बालिकाभिधायाऽऽनाया नेदिष्ट आम्ने सुखमुपाविशत् । 'अलं विरादेन । अहं स्वामप्यापदिष्ये स्वयमेवे' ति प्रयश्रणोदाना दीर्घवैगीयुगलभस्मायाः परामृश्य समार्दयम् । अङ्गुस्तावन्भगिक्प्रदोषप्रकृतास्तमनस्यामघ्नतया द्विगुणितरेण सूचिं प्रवर्तयितुमुपायमत ।

तदनु निश्रामनोपनिष्टां बालिकां संबोध्य न्यरेदयदाना यया । 'वसन्ते! आगामिनि मासे नगरेऽस्मिन् धन्याशालां स्थापयितुमुचता भविष्यामीति सुवां विशापयितुमेव समया-

तास्मि । बाले ! स्वमपि पाठमग्निदरमिदमाथास्पसीति भृशमाशास्यते भया । इत्यभिहिते परदेशीयया वासा भ्रातरि दष्टं निक्षिप्यादत्वोत्तरं च तूष्णीमस्थ्यात् ।

‘आङ्गुलिरामध्येतुमिच्छति चेद्वदथमागन्तव्यं दृश्ये’ त्याना पुनः साग्रहमवादीत् ।
‘पृच्छ्यतां भ्रातृदेव’ इति सकातर्यमस्मा कर्णेऽजपदानायाः ।

आना — न करिष्यति प्रतिबन्धे तवाग्रज इति निश्चिनोमि ।

सूचिशिल्पिना स्वकार्यव्यापृतेन निजोक्तं नाश्रावीति कृत्वा तं संबोध्य निबन्ध-
पराऽऽना पुनरुवाचीत् ।

‘अपि भवता पाठशालागमनं प्रतिरोत्स्यतेऽस्या दारिक्रयाः’ ।

अह० — (क्षणमात्रं विमृश्य) आर्ये पाठशालागमनं न शक्यं खलु ।

आना — कुतः ।

अह० — अस्मद्भूदिव्यवहारदृष्ट्या बालिकानां पाठशालाप्ययनं निषिद्धम् ।

इति प्रतिभाष्य तस्यः सूक्ष्मसीवनं निपुणं न्यरूपयत् ।

आना — परं भवन्तः पाठशालायां प्रापिताष्ययनाः स्य । किमिति भवदनुजाऽपि
बालिकामन्दिरे नाधीयीत ।

अह० — (गम्भीरस्वरेण) निषिद्धमेतदस्मद्धर्मशास्त्रेण । पिहितपोतेऽपि न ह्यपि
विहाराप्यापि बहिः प्रेषितास्ति ममानुजा । अपरं च स्त्रीजातेः किं शिक्षणेन ? ।

अस्मा — भ्रातृदेव । अस्या पितृचरणैर्बहिर्गन्तुमनुमोदितासीत् । सा लेखने पठने च
पटुरासीदिति तैरेवोक्तं स्वदन्तिस्मभीक्ष्णम् ।

आना — एवं स्थिते भवत्पितृभिर्यदीदानीं धरामध्यवस्यत तर्हि न प्रत्यरोत्स्यत
वन्मैयमध्ययनविषये ।

अह० — भगवति । निघनान्पूर्वं सातपादा अस्माया न ह्यपि गृहाद्बहिर्गम-
नमनुमोदस्वेति मामश्रावयन् ।

अस्मा — (विस्फुरितलोचना) आः । एवम् ? ।

अह० — तदाज्ञां पालयितुमनिच्छते मे निवेदिता तैः शोचनीया कया मूढमत्याः
कस्याश्चिद्युवत्याः ।

अस्मा — (चाटुवचसा) केयं कया केयम् ? कथ्यतां भ्रातृदेव सावत् ।

आनयापि कयां श्रावयितुं साग्रहमनुनीतस्तस्यः समुद्रमध्याननं क्षणं च परासृश्य
ध्याहरत् ।

अह० — वयसे, स्वार्त्ता मुग्धया कथयें श्रोतव्या न वेति न जाने । तथापि
सा निद्रांस्तेन प्रापस्त्वां प्रबोधयेत् ।

इति व्रीर्यं निश्चय एत्यातुं वार्तां शिली समारभत —

“शोचनीयां कयां कथयन्तः पितृपादा बाष्पपूर्णनयना मुहुर्मुहुर्विरम्य ध्यानपरास्तूष्णीं
निष्ठन्ति स्म । वनिताम्यः स्वात्सल्यप्रदानमनिष्टमिष्येवस्मिन् मम प्रत्यायनमेव कयाप्या-
मस्य हेतुरभूत्यायन्नेषाम् ।”

अग्राह्युः क्षणं विरम्य घातायने यद्दृष्टिर्द्विहिरालोकयत् । क्षणोऽस्मिन् प्रदोपस्य
 चूमरच्छायासु घनीभूतासु प्रतिक्षणमतिशीतमहससूक्ष्मं प्रवेशद्वारमेव्यः शीतशीतोनि
 शब्दमधार्पादनवरतम् जिलमनघाः कूलान्तर्वर्तिमदनध्रिणिः प्रत्यासन्नतमिच्छातमसावृ-
 ता तस्यै ।

न चिरानुपारवृष्टिर्भविष्युक्त्रा कथानिवेदनमारब्ध सूचिशिली—

“प्रथमसेतुवर्तिनः शिवमन्दिरात्रातिदूरं न्यवमदेकदा सुमानामिधः कश्चित्त्रा काष्ठ-
 तक्षणकलाप्रथितप्राचीण्यः । शैरावे क्रिस्तधर्मप्रसारकैः स्थापितायामाङ्गलपाश्र्वालयां
 सम्प्राप्ताङ्गलभाषाभिज्ञानो यौवने च विश्वविद्यालये संपादितोचक्षिणो मुस्लिमानां
 पुराणलौकिकाचारप्रमं विशेषतश्च सर्वप्रापंचिकमुपप्रतिबन्धकं स्त्रीणां पददारव्यप्राक्तन-
 रुद्विदेशं निवृत्तमद्वेद् । निजनबोधार्थं स्वातन्त्र्यं प्रदानमिच्छन् परिन्वक्तप्रतिहृष्टवृद्ध-
 गुरुजनो स्वसंकल्पं विनाऽन्तरायमसाधयन्मः । अमीनाभिधा तद्वायां सौन्दर्यं जितनूरजडाना-
 मिधमोगलसम्प्राद्वदयित्वा ।”

अस्मा— (सविच्छेदम्) अमीना ? नामतन्मानुराययोः क्वि ।

तथैवेति प्रतिपद्य वन्माया वचस्तस्याः पुनरुपाश्रमत् निवेदयितुम् ।

“अमीनाया निक्विलनगरगुन्दर्यगर्वगर्वदारिणा सौन्दर्याविशयेन सुमानः
 प्रमुदितान्तरुस्तां भृशं चक्रे । सप्तदशवर्षीयं सुहामिनी, कान्त्या शरच्चन्द्रकलामपि
 न्यच्छादिगी, प्रशया मोगलमघाडैरंगणीवस्याम्भोजं क्षिप्रनिसामिधानुकुर्वती, रतिविषये
 जितरतिः, कलाकौशलस्वादसां, कादम्बरीकलापरसम्प्रादिणी, गणितशास्त्रे प्रकृत्यैव निपुणा
 बभूव सेति मे तातचरणाः प्रोचुः । सुमानेन स्वेनाप्यापिताङ्गलोर्दुभाषां प्रापितसंप्रयाशन-
 कौशला संपादितव्यवहारचातुर्यां भर्तृवांगिन्यव्यवसाये बहुपयोगिनीमात्मानमकरोत्सा ।
 धीनगयां सकृत्कलाकलापरतन्मभूयै निर्विननित्रोपक्षिप्तमण्डलस्य सुमानस्य रमण्याः
 परमरमणीयाननं तद्विपगिमन्यागन्तुत्तनांस्तस्यानुत्तमशिल्पकृद्गुहलिनो निवृत्तमाकर्णत् ।”

अग्रान्यायकः क्षणं विरतकथनः सूचिशिल्यमाग्नीयं निपुणं निरूप्य सूचिशिला-
 धारं पार्श्वे न्यधात् । अचमित्तप्रायः प्रदोप इदानीम् । समीपवर्तिनो घट्टो नघाः
 समाकृतिं सासादिक्रानानायावगाहमानानां विलासिनीनां क्लृप्तकलध्वनिः । अन्तरान्तरा
 नाविश्वनामात्रेतासमिधः सलिलस्फलनमर्मरस्वरोऽपि श्रुतिमरण्यां न्यपद्यत् । तदनु
 सूचिशिली पार्श्वे प्रमायं महोपवर्धमेकं पृष्ठ आधित्य मुखं समुपविष्टः कुतहलोक्कल्पि-
 मानां स्वसारां च कथां धावयितुं पुनरात्प्य यथा ।

“अथ गच्छन्तु सर्वेष्वधिकधिकप्रसुहितलावण्येन भावांयाः सार्धं सुमानस्य
 वागिन्यं समृदेः परां कोटीं प्राप । अथ तेन विन्यामघर्षवशात्पौनःपुन्येन देशान्तरं
 गतागनं कुर्वता सद्य भार्यया विदुः मनागव्यवहृत्तो नोपाकल्पत् । रमणी च तस्य
 मुष्मन्मोषैकादिनी विविन्नेन्पारितनिवेदमाग्नीयो विनोदयितुं कादंबरीपत्रे कालमगमयत् ।
 शायं हिमयोः मुष्मन् मुष्मयोरनयोपवर्धसंकीर्णोद्विष्टयां शयाना श्यातनाग्नी कादंबरी

लैलीमहानुनाख्यामन्यान् फारसीक्याप्रबन्धान् निष्पादितगृहाररसान् वाचयन्ती चिन्तयन्ती च तद्वर्णितप्रणयलीलारोमाञ्छिताङ्गी चिरमुञ्चिदनेत्रा स्थितवत्यासीत् ।

अथ सायमेकदा वसंतर्तुना विजृम्भमाणेन तरुणजनमनःसु प्रोहीपितरातेषु श्रीनगरोपकरणवर्तिक्षेत्रेषु खसवसकुसुमैर्विद्योतमानेषु प्रफुल्लितोत्पलदलपटलविस्तारेण सार्य-
नामसु दलाख्यादितडागेषु जातिमल्लिकाजपाद्रिसुमनोभिर्मण्डितेषु रम्यरम्यशालिमाराख्यादि-
विहारोपवनेषु कश्चिद्फगानस्थानदेशीयो रूपयौवनसंपन्नः सय्यदो नाम जीलमसरिस्सलिलेषु
स्वदेशध्वजसनाधीकृतेन शोभनपटाच्छादितेन पोतेन विहरन्, सायंतनिकपरमरमणीयसमये
समालोकि नयनजितमीनयाऽमीनया । तरुगोऽयं त्रिंशद्वर्षदेशीयो गौरवर्णः सन्नद्धगात्रः
सुघटितशरीरश्चास्वदर्शनः कमनीयकपोलपालिः । श्लैगनीतिघर्माचारं नृणमिवाकलयत् सः ।
सुभानशिल्पिनः पण्यशालान्तिकं पोते तस्य मन्दं मन्दं चलिते वातायनसंनिधौ
कादम्बरीपत्रे निमग्नाऽमीनाऽपि व्यलोक्यत यदच्छया यूना । लावण्यातिशयेन तस्या
आकृष्टः क्षणात्स शिल्पिनो विपर्णीं प्राविशत् । तत्रकस्यानुत्तमं शिल्पं सकीतुकं सोत्साहमभि-
नन्दते तस्मै विदेशीयाय निखिलशोभनोपकरणनिचयं दर्शयामास सुभानम् सगौरवम् ।
अथ नानाविधनिर्माणभङ्गीरासनपीठिकाकाण्डपटासवमञ्जूपादिसंभारसमूहमालोक्य कला-
गुणज्ञमिव नितान्तप्रमुदितमारमानं प्रकृत्यतस्तस्यानवरतं लावण्यशालिन्याममीनायां दृष्टि-
र्न्यपतत् । द्वित्रधा तयोः परस्परनेत्रसंगमोऽप्यभूत् । नृपोचितमाज्ञापत्रं नवीनोपकरण-
निकरनिर्मितये तक्षकाय प्रदाय सय्यदोऽपसर्तुमनिच्छन्नपि विपण्या निरगात् । को जानी-
याज्ञाम सय्यदः काभिर्भावंनाभी रजनीमगमयदिति । परेष्वपि तु पुरान्तरं कार्यवशात् प्रति-
ष्ठासुः सुभानः 'सय्यदामीरेभ्यो विविधाश्लोकाष्टनिर्मितपरिवर्णचयं प्रदर्शय यथा
तेष्वन्यतरत् फ्रेतव्यमिति निश्चिनुयुस्ते' इति भार्यायै समादिश्य श्रीनगराक्षिर्ययौ तक्षकः ।
सायं च तस्यैव दिवसस्य शोभनश्वेतरुञ्चुकः क्षीमप्राळंबरक्तोष्णीपः सुभानस्य विपर्णीं
सय्यदः पुनः समायातवान् । अमीनया प्रदर्शितालेख्यपुस्तिकः प्रथमसंभाराज्ञामारमनो
ददीदृश्य भवत्याः स्वामिनः परोक्षं समायातोऽहमिति क्षमामभ्यार्थयत् विपण्या निर्गमात्पूर्वं
विदेशीयः । 'आगम्यतां यथेच्छम् । निष्यमेव सङ्गता भविष्यन्ति धीमन्तोऽत्रे'ति मृदुगिराऽ-
मीना प्रत्यभाषत । प्रहृष्टः रिमताननोऽपृच्छसय्यदः 'मयाज्ञापितोपकरणजातघटनाविधिं निरी-
क्षितुं ममात्रोपस्थितनिर्षदि भवत्यानुमन्यते तदुपहतो भवेयम्' इति । इन्त तथा कम्पित-
शिरसानुमोदने प्रदत्ते तस्या दयनीयकथारम्भः समभूच्छिल । तथा हि । परेषुः पुनर्विपर्णिं
समुपस्थितः सय्यदस्तदनु च प्रतिदिनन् । सुभानस्यान्तरान्तरा गृहेऽनुपस्थित्या सय्यदा-
मीनयोः परिषये घनोभूते न चिरान्मधुमासस्य मादकदिनेषु विहारोपवने तीव्रदृष्टयनन्तरं
यथापु कृष्णमारोहति भूतले तथा हृद्गमौ तयोः सद्गसा समारोहदनुरागाङ्करः ।
सोऽयमङ्कुरः केनचिदकल्पितप्यनिकरसलिलसंघनेनाप्यायमानो ददोऽभूत् । तथा हि ।
परुदा कनिष्ठमप्यममीनायाः सरिश्चल इतस्ततो धावन्नस्वल्दकस्माद्य सलिलेषु न्यपतत् ।
सुभानस्य कार्यवशाद्गृहेऽनुपस्थितौ सायंशालीनगमपादिविके नदीतटेऽमीनैकानिन्यसहाया
संप्रान्ता प्रोक्षः प्रोक्षेरात्रेणान् । नञ्छण एव नियतेरादेसादिव धीरः सय्यदः पादचारी

सम्प्राप तत्र । स च क्षणात्तद्विन्यां संप्लुत्य बालं सलीलं सालिहादुत्तोल्य संश्रुव्याया
 मातुः करे प्रन्यार्पयदपाहरच्च तदीयहृदयम् । तद्वाग्म्य तावुभौ मिथो गाढानुराग-
 ग्रन्थिनारामानं निबद्धमिवापश्यताम् । सुभानश्चापरिमितकृतशलाभारविनतः सव्यदेनादिष्ट-
 सर्वोपकरणसंभारस्य मूल्यं भूरि न्यूनीकृतवान् । स विदेशीयस्तक्षकस्य गृहे कुटुम्बस्य
 पुरातनसुहृदिव पुरस्कृतः संभावितश्चाऽभूत् । इन्त साक्षान्मातुपरूपो भुजंगो निजशुभालये
 पोषितोऽनूदात्मनैवेति स्वप्नेऽपि नातर्कं तक्षक्रेयाविदग्धेन । कार्यवशात्तगरान्तरं
 सुहृसुहृनिर्गते पथौ सव्यदामीने प्रदोषोत्तरं समगच्छेताम् । क्वचित्परिमहालनाम्नो
 निर्ध्वंसितपुरातनमन्दिरस्य विजने पृष्ठभागे मिथः संगर्गादविच्छिन्नपरमानन्दं प्रापतुः ।
 क्वचिच्चइमेशाहीसनात्प्यस्य जलाशयस्य निर्गमपुराणितकमुपविष्टौ क्षरमर्मरेण सालिहानस्यदु-
 कर्णजपितानि सन्निभ्रयामास्तुः । क्वचिन्मोगलसम्राट्कधीनशालिमारप्रमद्वनस्य विवि-
 क्कणे विनारवृक्षस्याधः समुपविष्टौ पयःपेनासारच्छविविडम्बिन्या विमलया जोस्नया
 द्विगुणीभूतप्रेमोद्रेकौ मन्दशीतसुरभिसमीरचुम्बिताननौ निखिलं जगद्विस्मृत्य कतिपयहोरा
 भगमयन्ताम् । कदाचिदरण्ये क्वापि द्विरेफङ्गहारभरमन्दस्वरासृतकणैरासेचितश्रुती पिङ्ग-
 सारिकादिपत्रिणां कलालापं सह निजप्रेमालापैर्भुङ्गमपुरैरन्वगायतामिव । अर्धकदा
 श्रीनगरात्पन्थासन्ननिर्गमनमात्मनः सव्यदेन प्रेषस्यै निवेदितम् ।

‘ क्व यासी ’ति चिन्ताकुलाऽमीनाऽप्राक्षीत् ।

‘ अहम्सम्राट्धिकारिभिराज्ञसेन स्वदेशं निवर्तितव्यं मयैदीनीमि’ति समुद्यत-
 शिराः प्रत्यवादीत्सव्यदः । तरुण्याः कस्युगलं निर्जीवमिवाबालम्ब्यंत पार्श्वयोः । निश्चला
 पाण्डुरा निःशब्दा क्षणमवातिष्ठत सा । विनष्टं तप्रीवनं, उदाननं वक्षीभूतं, तदीयलोचनयुग्मं
 देदीप्यमानचरं सम्प्रति विलुप्ततेजः समभूत् । ‘ मास्म गमः प्राणेश ! मास्म गम ’ इति
 तस्यास्य बाहुं दृढं गृहीत्वान्वनयदमीना निरुद्धकण्ठी ।

सव्यदः— प्रिये ! न शक्यं क्लिष्टदृश्यां समवस्थायां निष्कमवस्थातुमावाग्याम् ।

अमीना— कथं त्वया विना जीवितुं शक्नुयाम् ।

इत्युक्तवत्यास्तस्या नैराश्यस्वरो नितरां तमतोपपद्य ।

स० — नेय्यामि त्वां सह मया ।

इति तस्य वचनमाकर्ण्य रोमाञ्छित्वाङ्ग्यापादमस्तकं कम्पमानाङ्ग्यष्टिर्वेपमानेन स्वरेण ।

अमीना— बालकीं विसृज्य कथं सद् त्वया गच्छेयं बत ! ।

स० — प्रेषस्यावश्यमेवानुगन्तव्यो पल्लभः ।

संभ्रमसाकुलहृदया विसम्भ्रितलोचना क्षणं तूष्णीमवातिष्ठामीना ।

स० — एतत्कथयितुमेवात्र समाहृतासीर्मया ।

अमीना— अहो ! मम बाली ! बाली ! बाली ! ।

इति रुद्धवाप्यप्रवाहा हस्तपङ्कजौ संवीच्यन्ती सगद्गदं पुनःपुनर्दरैरवधैरश्यादमीना ।

स० — (अर्धोरतया) मज्ज सार्धं मया नो चेद् दिग्माम्यां सहावतिष्ठस्व ।

अमीना तु निरुत्तरा स्थितवती ।

स० — अद्य रात्री प्रस्थास्ये । मया सहायानुमिच्छसि चेच्छादीपुरप्रामाणा-
मिमार्गास्य दक्षिणतो निवसतो वृद्धकृषीबलस्य काष्ठस्य कुटीरसमीपं मां प्रतीक्षस्वा-
निशीयम् । तदन्तिकमेव नदीतूलस्युरा पोतेन बारामुल्लाख्यप्रामाण्य प्रस्थास्यावहे ।
ततो मार्तण्डोदये च श्वः पदाच्छादितयानेन पिण्डीनगरं यास्यावः । कृषिकः परिचितोऽपि
मे न त्वामभिजानाति । अतस्तस्यैव कुट्यां संमिलिष्यावः ।

तदाकर्ण्यं मृगालपाण्डुरवदना निःशब्दा दोलायमानमनाः संग्रस्ता संभ्रान्ता
चावनतमुखो तस्यौ सुभानस्य गेहिन्यमीना ।

अमीना — कतिपयदिनान्यनुमोदस्व मे परामर्तुम् ।

इत्यनुनीतोऽपि तया शिरःकम्पेन स निराकरोदगम्यर्थं तस्याः ।

स० — अद्य रात्रावेव गन्तव्यं मया । श्रूयते हि यत्सैवप्रान्तवर्तिप्रदेशे
जनविप्लवः समुपस्थितः ।

इत्यभिधाय स ध्यरमत्सहसा सा निजत्वस्तिनिर्गमस्यावश्यकतामवगच्छेदिति ।

अमीना — (बाष्पाकुललोचना कम्पमानस्वरा) प्राणेश्वर ! यदि मां परिहास्यसि
क्वचित्तदा का वा दशा मे स्यात् ।

स चोत्तरमदत्त्वा तां गाढमालिङ्ग्य सरमसं मुहुर्मुहुस्तदीयं ताम्बूलरागरञ्जिताधरं
परिचुम्ब्य च कर्णेऽञ्जपत् ।

स० — नित्यं त्वयि स्नेहिष्यामि । त्वमेवाजीवं मे प्रेयसी स्यास्यसि ।

अमीना — यादम् । रात्री निर्दिष्टस्थाने त्वां प्रतीक्षिष्ये ।

इति निवेद्य कथापत्यानांक्षणमहज्जुर्व्यंरमत । संशोभकरे कलकले सरिस्तानघट-
स्थानां विलासिनोनामिदानीं विरते प्रदोषापगमादन्धकारो न चिराद् व्यजृम्भत । संमुखीन-
निकेतनदीपिकानां मन्दप्रकाशः प्रतिविम्बितो निर्गमिष्येण्य अम्भसि ।

अहज्जुः — “अयं रजन्यां तस्यां भाविनः शिशुविरहस्य चिन्तनेन विदीर्णहृदयाऽमीना
मन्त्रुलस्वरेण दोलागीतिं गायन्ती बालकौ शाययित्वा स्वकीयावश्यकवस्तूनि संचिन्य भर्तारं
पत्रमलिरत्नम् । मीढाभरमन्यरा व्यज्ञापयत्सा पतिं सव्यदेन सह निजसौहार्दार्थम्, मीढार्द-
स्यास्य विजृम्भणं, तदनु परस्परयोर्गदानुरागम्, पर्यन्ते ‘कामपरवशीभूता सव्यदमनुग-
च्छन्ती क्षम्यतां यद्वाञ्छतिर्मन्दभाग्यं, बालकौ च मे सयानमभिरक्ष्येतामि’ ति सानुनयं सा
पतिं प्रार्थयत् । समाप्ते लेखने परिधाय नीलवर्णाम्बरां, केशकलापस्य प्रयितवेणीद्वयान्ते
सुवर्गचक्राकाराभरणे निपुणं विधाय, कर्णौ रत्नम्वचित्रकुण्डलाम्यामलङ्कृत्य, मीढां च कन-
कचन्द्रहाणेन शृण्वयिच । प्रचुरकाशेनःक्षणमण्डितरूपहवा, चंदनानुलिप्तमधोऽङ्गजत्रले-
परधितलोचनप्रभा, मल्लिकाशुभ्रमालाबन्धुरकन्धरा रत्नीवरणायाधरयुग्मस्य श्यामविभुदये
षोडशवर्गत्राविपत्ररूपगुणुपम्बरमञ्जितां ताम्बूलयष्टीमारदादितवती ।”

‘अहो ! दुःखागो दुष्टाया’ इत्यम्यघादानांमेरिकादेशीया । रितवचनस्तरुणः
क्षणमात्रं स्थितवान् । ततश्च—

अहजुः—“अथ यावन्ता गृहान्प्रविष्टासते तावन्सुभानो भगवान्तराश्रितवर्तते । परं पत्युः प्रत्यागमेनामीनायाः संकल्पस्य न कोपि प्रतिरोधोऽभूत् । विलम्ब्यमानाऽपि सा प्रवैक्षणधीरं यावन्न भार्यायाः कल्पितपलायनमशङ्कमानो निद्रादेव्या गाढं गृहीतोऽभूत् । तदनु सावधानं निःशब्दं शयनादुत्थाय भर्तृस्वधानत्याघस्तात् स्वहस्तोत्थरं निधाय औपममीना गृहान्निर्वयी । तमिच्छाया अन्धतमसेऽष्टशिता कस्यचन शाकटिकस्य वचनानुसारेण निर्दिष्टस्पर्शं प्रति पञ्चामेव प्रवस्ये । न चिरात्तत्र समागत्य न पोतो न वा सप्यदस्तयालोक्षयत् । अनागमस्तस्याशुभशंसीति किंकर्तव्यप्रतिपत्तिमूढा क्षणं स्तम्भितगतिरिवाशिष्टतामीना । तावदकस्माद्

‘अमीने ! अमीने ! पतिं धालीं च विसृज्य परपुर्यानुसागपवशीभूय कुतोऽद्य व्यभिचारपये पदं प्रक्षेप्तुं प्रवृत्तासि । त्वं सुभानस्याभिमानिता गेहिनी, तस्य समुद्देशासः प्रसिद्धेश्च फलं त्वया माकल्येन परिमुक्तमेव । कथं तव हृदयं न विदीर्यते मुनीलं नायमशरण्यमर्भकैः च परित्यजन्त्याः । अवितर्कणीया भाविनी द्वैवघटना । निवर्तस्व गेहं निवर्तन्व शीघ्रं यावत्तव लेखो न निपतति पथुः करतले ।’

“इत्यन्तःकरणेन प्रबोधितापि चिन्तावष्टम्भं परिहाय काममोहप्रणुष्टाऽनल्पयोजनदूरं बलमेन निर्दिष्टः संकल्पस्थानं पद्मपां गन्तुं कृतनिधयाऽविवेकान्धा स्तरातुरा धूलरप्यायवा पाण्डरवृक्षवितोपपङ्क्या सुरचितोभयपार्श्वेन मार्गोक्ताकिनी प्राचलत् । अचित्संप्रस्ता प्रगाढनिश्चायतया तमिच्छायाः, अचिद्वेपमाना सूचारदाद्रेन पाण्डरपादप्रकम्पनगमीरस्य, सखलत्वज्यां रजनीकरकरविरोचितमध्यानं विलोक्यन्ती कथं कथमप्यामानमाकर्तत् । अथग्रमेण निन्नगात्या अभिसारिकाया भस्या अवागितसर्वरोधाया रमणमंगमैष्टानायाः स्वकल्पितं साधयितुमुत्साहो द्विगुणीयभूत् । अचिन्तोतममुल्लङ्घ्यमाना, अचिच्छरुल्लम्बेषु स्तलन्ती, अचिहृताप्रवानमंयक्तं वसनाद्वलं मोचयन्ती, अचिद्रतां चोत्तरन्ती, प्रत्यन्दिगलशीरानना पद्मपटिकोत्तरं कृषीवलस्य कुटीराधात्रिदूरं संप्राप । तावदकस्मादनिमीपणा सकृदकहाशब्दं रोपाविष्टेव निद्राचरीव सौदामिनी गच्छन्ती समवेदीप्यत् । अत्रिमथानकश्नन्दावाते समुत्थिते पूरास्यूलविन्दुभिर्विपितुमारुत्थ भगवान् मघधा । ततश्चाकाण्डं सखदग्गदामदानादमेको निशाळयुधः क्षोणीतले ममपतत् । दिष्टया धामिनारिकायास्तस्याः पत्न्यादपरयाद्यः सङ्घता संमर्देन मरणं पर्यदियत् । परं स्वलच्छागत्या दुमस्य प्रदतकसौख्यंमाना जटीमूढा सरभमनवाहसुरी सा प्राक्षिप्यत् धरातले ।

“अथ धीनगतोपकण्ठवर्तिनि इतिकस्य कुटीरे विराज्यत्यदः प्रेयसीं प्रतीक्षमाणः स्थितवान् यान्त् प्राग्दिशो धूमरवर्गं रक्ततां पर्यवर्तत् । उदयति मरीचिनाडिनि गगनतलात्तारामण्डले प्रमेय मन्दीभूते नितोदिष्टे च परदातपतङ्गापटलकल्लेन निक्षेपममैरेगेय भूतलं पर्यर्पयत् । चिरं प्रतीक्षमाणः कृषीवलस्य कुटीरे त्रिदेशीयो भग्नः प्रायम्या प्रणिशामहराः कृत्वा इति रोपानामभिताप्य नद्याः कृष्टं प्रायगरुत् । न चिरात्तागुणं गुप्त एव पोत्रे प्रति वारामुहाप्राप्तं सौवःमलितलाया मन्दं मन्दनुकने तावदमीना

पतितपादपस्य बृहच्छालाया अघो मरणोन्मुखी स्थितास्ति । मुहुर्मुहुर्तामानमुग्धापयितुं प्रयतमानायास्तस्या असाद्यवेदनाजनितान्द्रोश उपःकालीनप्रशान्ततार्यां स्फुटमग्रादि नेदीयसि क्षेत्रे प्रयस्यमानेन सभार्येण क्षेत्रिणा । क्षणादम्पती विसृज्य क्षेत्रं यतो विस्तराद्यो निस्सस्वार तत्रोपेत्य झटिति जर्जरितशरीरममीनायाः सायासं शाखाया अघस्यद्विमोच्य जलविन्दून् कतिपयांसस्य मूर्च्छितायाः पाण्डुरानने निपिच्य मृतप्रायां तां स्वकुटीरं प्रावेशयतामात्मध्वंसिनीमिमां वराक्षीम् ।”

अत्र क्षणं विरते कथके ‘कथं तातपादानां ध्रवणपथे कथेयं निपतिते’ ति दारिकयानुपुक्तोऽवशिष्टवृत्तान्तस्त्वेन न्यवेदि ।

अहञ्जुः— “कथम् ? सर्वमेव सरलमभूत् । सुभानेन स्वयमेव निवेदिता कथेयं पितृपादम्यश्विराद्बद्धसत्येभ्यः । परं न कृपीवलो न वा उद्गार्या ययोः कुट्याममीना समाभ्रिताक्षीत् स्वोऽप्यतर्क्यणदिवं तक्षकस्य सुभानस्य गेहिनीति । चिराद्दशोदकाष्टसंचयं तत्कार्यार्थमुपकल्पिवांस्तक्षकाय कृपिकोऽयम् । कतिपयदिनोत्तरं कार्यवशादभिगच्छता क्षेत्रिणा यहच्छयाऽऽरुस्मिन्पतिकरमधिकृत्य सुभानस्य पुरः समाप्त्यातेऽपि क्षताङ्ग्या योपितया स्वभार्यया भवितव्यमिति न संशयलेशोऽपि तस्य मनसि प्राविशत् । अथ व्यतीतेषु कतिपयमासेषु पुनः धीनगरं प्रतियात्यते कृपीवलस्य रत्नखचितकुण्डलद्वयं विश्रयार्थं समार्षयदमीना । क्षेत्रिणः दर्शितमात्रं सुभानाय कर्णात्रतंसुखुम्भं स्वभार्याया इति तेन झटिति प्रत्यभिज्ञाय तस्यास्त्रादात्म्यं वृत्तान्तश्च सर्वमवाबोधि कृपीवलतः ।

अस्मा — अपि सुभानेन पुनः प्रवेशिता सा गृहे ?

अहञ्जु — कुण्डले श्रीत्वा सुभानो गेहिन्यै कामवशीभूतायै प्रथमं कुपितोऽपि देवविलसितादकलङ्कितदेहापि क्षतदेहाऽशरण्येति गृहं निवर्तस्वेति कृपीवलमुखात् संदेशं प्रेषितवान् । तमाकर्ण्य सा निःशब्दा स्तम्भितेव धरणीतललम्बेव मूर्च्छितेव क्षणं स्थित्वा सौरस्ताडनं तारस्वरं विलपितुमारब्ध । सकल्पं सान्त्वयितुं साग्रहं भोजयितुं च तां वृथा प्रयतितेऽपि दम्पतीभ्यां मुहुर्मुहुर्तामानं निवरां निन्दन्ती रुदिताद्य सा चरमत् । पर्यन्ते निराहारा शोकातिशयाकुला बुशिवेदनाभिभूतातिश्रान्ता लोचनसलिलप्रक्षालित-कपोलाऽनुतापाग्निना दंदद्वामानाऽऽत्मानं भूतले निक्षिप्यानवरतस्रवद्वाष्पप्रवाहा निश्चला स्थितवती यावन्नशिरीषागमे क्षेत्रप्रयासधान्ती निद्रादेव्या गृहीर्षी जायापती । ततश्चासद्भाषि-शाहीरिक्वेदनाप्रशान्तादि कथं कथमपि समुत्थाय कुटीस्तो निःशब्दं निरागत । घण्टानुतापवशीभूतायाः स्वेच्छापारित्यत्तस्वजनस्य दृष्टिपथादात्मानं, दूरीर्तुमिच्छन्त्याः किं समभूदिति न कोऽप्यजानात् । यहृतिथं कालं निजशिशुप्रियचिदीर्षया तामन्वेष्टुं प्रायतन्नरां सुभानः परं प्रयत्नेषु सर्वेषु निष्फलीभूतेषु निराश्याद् ध्यतहासवार्तां पुनर्दर्शनस्य पन्थ्याः । प्राहुर्जनाश्च प्रतिदिनं धर्ममानानुतापाशनेरुपशमनायेव सरित्साधिलेषु तयोपलब्धाघपया भाष्य मति ।

“ भवगतं स्यादिदानीं भवन्त्याः कुतः पितृपादः प्रतिबन्धोऽकारि दारिकाया अस्माया विहाराय यदिर्गमनस्पर्ति ” ।

इत्याभिषाय विरवचसि वरुणे गृहान्नागता विदेशीया निरुत्तरा वरुणौ । तत्र
मन्दिराद्दहिः स्थिताया वनीपद्मया उपवास्यातां कथां मूकविदीर्गद्वयेनाकर्षयन्त्या
विह्वलाननस्य पाण्डुरता समवर्धततराम् । कथकस्यान्तिमपरं तीव्रव्यथितायास्तस्याः
स्मृतिपटे जन्मान्तरोपात्तसंस्कारानुबन्धेनैवापरिमितशोचनीयमस्मृतिपरम्परां व्यरचयत् ।
नेत्रजलमिश्रितघृष्टिल्लिप्तकपोला भ्रूषैराद्येद्रुमिष्टान्यप्यात्मसंयमेन निरुद्धकण्ठा मलिन-
करस्वप्नान्तैर्हृदिधूम्रवर्गकेशैरुपमानः सरभयनाकर्षत् । तदनु परमर्तराश्यजन्यशो-
कातिरेका सामिह्यमन्दरदितध्वनिनिम्नसार तस्माद्रदेशात् ।

‘कृतः ! क्षिमेतत् ! को रोदितीत्युक्त्वा यादिकाऽऽस्मा आशाग्नेरिच्छेरीपया
चानुगम्यमाना प्रति वातायनमधावत् । पापागकुट्टिमपदव्यां च्छी रथ्यायां न भेऽप्यदृश्यत ।
नेदिष्ठा जीलमत्रसंगीतो विमनस्केव निरानन्देवाभवत् । काश्चन पोताः कल्पजलेष्विवस्ततो
विर्कागां निश्चलास्तस्युः । ‘छ गताऽनदीपपुराग्नहवर्ग’ति वातायनदेहलीमथलय-
मानया वक्षयानुयुक्तः ‘पत्य तत्र प्रयाप्यसावि’ति काञ्चन च्छायामिवाकूर्त्रं हुहिना-
वृतायां रत्नन्यामनन्दं प्रचलन्तीमद्भुल्या निर्दिशाद्यत्रदीदहज्जुः । त्रिभिस्रैरुपरन्या
वनीपद्मया शोनीनाऽऽकृत्रिर्निपुणं निरुत्तरा वायया मरभसं वाडैवाऽपार्त्तं शरद्वलमिव
भिदुरा क्रमेण यावत्तिरोडिताऽभूत् ।

“अहो वैलक्षण्यं प्रयनागमस्यात्र तस्या शोनायाः । तथा हि । तिनृशदानां स्वर्ग-
गमनदिनादात्मैव शुनीय मिश्रयनीयाऽऽवशोरनयोर्बद्धीतिविनैकदिनस्याप्यनुपदिधानि
प्रत्यहमात्रतरानिरो गृहाद्दहिः स्थितास्त्येषाऽभिरक्षिनुमिवावाम्” । इत्यहज्जुगृहानागायै
व्यज्ञापयत् । ‘न मा केनापि संभारते न भेऽपि वालि परिचित्वस्तस्या’ इत्यस्मा
सदयमगदत् ।

‘अत्रिगभीरस्वभावया किञ्चन स्पर्तागोचरं भुवननाग्नोपमशिष्टिं स्यादिति
शार्दानिक इवाभिषाय दारिद्र्या कुक्षितरेणीयुष्मं सप्तेन करपडवेन परामृश्य शीत-
वीक्षणवातपरिहरणाय वातायनं सिद्धितवानहज्जुः ।

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

ॐ समाप्तं कथापुस्तकवली । ॐ

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

SANSKRIT WORKS

By Pandita Kshama Row

1. SATYAGRAHA GITA : Published by Maisonneuve, Paris,
Price Rs. 2/8.

"Its fluent, polished Sanskrit at once rivets the interest of readers with its style and subject matter" —*The French Review*.

"Every school should have this as one of the text-books and every student study it with as much enthusiasm as he would any other great work." —*Chitramaya Jagat*.

2. UTTAR SATYAGRAHA GITA : With English Translation.
Price Rs. 6/12.

"The author's mastery is truly remarkable, for the language never flags and is never flaccid" —*The Times of India*.

"This poem has all the characteristics of a great epic..."

—*Bharat Jyoti*.

3. KATHAPANCHAKAM : Price Re. 1/-.

"The author's gift in the depiction of pathetic stories is remarkable." —*The Hindu, Madras*.

4. VICHIITRA PARISHAD YATRA : Price 12 as.

Her personal experiences at the Trivandrum Session (1938) of the All India Oriental Conference.

5. SHANKARA-JEEVANAKHYANAM : Price Rs. 2/-.

"The style has terseness, force and precision worthy of a classical writer." —*The Hindu, Madras*.

"The description of Simla reminds one of the Sunderkanda of the Ramayana." —*Journal of the Bombay University*.

6. MIRA LAHARI : Price Rs. 1/4.

"This poem can well compare with some of the masterpieces in classical Sanskrit." —*P. E. N. Journal*.

"A source of great inspiration for the younger generation..."

—*Ganganath Jha Research Institution*.

7. SRI TUKARAM CHARITRAM :

With English Translation. Price Rs. 5/- Foreign \$ 2.50 or 10 sh.

"Pandita Row has done a service to literature by writing the saint's life in Sanskrit. The book which is written with great purity is worth hours of careful study..." —*Searchlight, Patna*.

"The whole work has been done in an admirable manner and the finale is excellent..." —*The Indian Express, Madras.*

"The poem possesses clarity, brevity and sweetness, the three qualities named by Sanskrit rhetoricians necessary for good poetry."

—*The Evening News, Bombay.*

"The style is admirably suited to the theme."

—*The Hindu, Madras.*

8. SRI RAMDAS CHARITAM : Sanskrit Text with English translation 1953. Price Rs. 5/-.

One has to read it religiously, devotionally, and imaginatively, to appreciate the scenes and incidents and the various human relations depicted—mother, son, brother, Guru, disciple, etc."

—*Pretana, Bombay.*

"It speaks volumes for the great powers of the poetess that within such a short space of time she has brought out another Mahakavya in 13 cantos, following the incantation "Shri Rama Jaya Rama Jaya Jaya Ram" first, invoked by the great sage Vishvamitra."

—*Bharat Jyoti.*

9. GRAMAJYOTI : Price Re. 1/-.

'A collection of three short stories in verse depicting Gujarat villagers' self-sacrifice during the national struggle for Independence.'

10. KATHA MUKTAVALI : Price Rs. 4/8.

A collection of fifteen short stories with a foreword by Sardar K. M. Panikkar.

N. M. TRIPATHI LTD.,

BOOKSELLERS-PUBLISHERS

PRINCESS STREET BOMBAY - 2